

TREĆA

TREĆA, BR. 2, VOL. IX, 2007.

SADRŽAJ

STRUKTURALNO NASILJE I PAMĆENJE

Nataša Govedić: ZAŠTO JE NASILJE STRUKTURALNO, A PAMĆENJE IDIOSINKRATIČNO?	5
Arthur Kleinman: NASILJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA: VIŠESTRUKI FORME I DINAMIKE DRUŠTVENOG NASILJA	9
Jane Kilby: OSLOBAĐANJE SJEĆANJA, POLITIKA TRAUME I POVIJEST	23
Natka Badurina: O LITERARNOSTI SVJEDOČENJA: PINCHERLE, RUPEL, MEZORANA	33
Nataša Govedić: VRIJEME JE ISTINSKA FIKCIJA: RAZGOVOR S LJILJANOM FILIPOVIĆ	50
Rada Borić: "ANTIŽENE" I DUŠEVNA BOL: PRILOG POVIJESTI MEDIJSKIH LINČEVA I FEMINISTIČKOG AKTIVIZMA	55

ESEJ

Mima Simić: TARANTINOVA SEKSPLOATACIJA: <i>OTPORAN NA SMRT</i>	71
---	-----------

NA PRAGU FEMINIZMA

Milena Benini: ZAR VAM NIJE DOSTA TO ŠTO STE ŽENE? ŽENE U HRVATSKOM SF-u	76
---	-----------

RECENZIJE

Iva Radat: BALKANSKI ZBORNIK	86
Ines Prica: KORISTI I ŠTETE "MAINSTREAMINGA"	89
Tihana Rubić: ŠTO NAŠA PERILICA GOVORI O NAMA?	94
Kristina Grgić: CIVILIZACIJA KOJA SE OKREĆE PROTIV SAME SEBE	97
Koraljka Kuzman Šlogar: FREUD & LACAN: POVEZNICE, DISTANCE I FEMINISTIČKA REZONANCA	100
Mirela Holy: PRLJAVIM SIMBOLIMA DO DRUŠTVENOG (NE)SKLADA	103
Darija Žilić: O NEVIDLJIVOSTI MIROVNOG DJELOVANJA ŽENA U SLUŽBENOJ POVIJESTI	107
Višnja Rogošić: MEĐUTNOST ELEONORE DUSE	109

ZAŠTO JE NASILJE STRUKTURALNO, A PAMĆENJE IDIOSINKRATIČNO?

Nataša Govedić

Uvijek je to ista priča. Kad ne mogu reći da je grozno živjeti pokraj Arapa zato jer smo prljavi ili zato jer smrdimo ili zato jer stvaramo preveliku buku ili zato što imamo mnogobrojne obitelji, onda izmisle nešto drugo, a kad želiš kod nekoga naći nešto loše, uvijek u tome uspiješ...

Abdelmalek Sayad u razgovoru s imigrantskom radničkom klasom u pariškom predgrađu.¹

Kad se mama razvela od tebe, bilo nam je drago. Godinama i godinama gutala je poniženje, bez riječi, a onda te jednog dana naglo izbacila, dok su njezina djeca blistala od sreće. (...) Kad sada prolazim pokraj pijanaca (...), tih brodova koji tonu s jarko upaljenim svjetlima, pitam se tko je njih godinama šutke trpio i trpio, sve dok im nije ostalo ništa, ništa osim alkohola.

Sharon Olds²

Tko pamti poglede upućene “građanima *drugog reda*” (svejedno jesu li njima proglašeni Srbi u Hrvatskoj, Arapi u Parizu ili Turci u Njemačkoj)? Tko pamti iskustvo ljudi koji žive na minimalnoj plaći, u sumornim zgradama/kutijama na rubu grada? Tko pamti “rutinsku” svakodnevicu *rintanja*? Tko pamti mirise “nedostupnih” institucija, nedostižnih škola, hodnika unutar elitnih akademija čija se vrata zatvaraju pred nedovoljno imućnim studenticama i studentima? Ili mirise alkohola u jeftinim birtijama urbanog predgrađa? Službena povijest rijetko je zaokupljena iskustvima isključenih – onime što današnja pravna teorija okuplja pod terminom “multiple diskriminacije”. Društvene znanosti stoje nešto bolje s pamćenjem *izbrisanih* historija. Primjerice, intervjui Pierrea Bourdieua (1999) iz knjige *Težina svijeta* pokazuju do koje mjere svi intervjuirani stanovnici bezličnih francuskih betonskih blokova istovrsnih zgrada čeznu za dostojnijim (prostranijim, manje sivim, “toplijim”, maštovitijim, privatnijim) životnim prostorom. Kulturalni studiji posvećuju veliku pozornost svedostupnoj televiziji, pokušavajući u njezinoj raznolikosti i recepcijskim izborima ipak pronaći i emancipatorske dimenzije, a ne samo izloženost strukturalnom nasilju. No unatoč svojoj kompleksnosti teorija medija, usprkos svim pohvalama minimalističkoj i nesumnjivo funkcionalnoj urbanističkoj arhitekturi koja “dom” svodi na betonsku *kockicu*, ljudi koji doista nastanjuju sive kutije stanova (tijekom slobodnog vremena još i posjednuti ispred “šarene” TV kutijice), vjerojatno bi rekli da naprosto “teško žive”, skrivajući dalekosežnost i traumatiziranost ovog autoopisa. Rekli bi, također, da se rijetko imaju čemu nadati. Ili da ih “ubija” svakodnevica mukotrpnog rada, straha od nezaposlenosti, nemogućnosti da pronađu vrijeme koje bi mogli posvetiti i svojim interesima, a ne samo obvezama. Njihova

¹ Iz knjige *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, ur. Pierre Bourdieu, 1999, str. 27.

² Pjesma “The Victims”, iz zbirke *The Dead and the Living*, 2003, str. 34.

stradanja obično nisu prepoznata kao “politička” u užem značenju ovog pojma. U brojnim demokratskim sustavima, suzbijanje siromaštva i kulturne depriviranosti nema status najvažnijeg predizbornog prioriteta, a isto vrijedi i za čitav niz edukacijskih privilegija. No strukturalno nasilje nije nešto što trpe jedino siromašni. Kao što egzemplarno pokazuje tekst Arthura Kleinmana koji donosimo u ovom broju, temeljno nasilje koje danas trpi srednja klasa vezano je za njezinu dugotrajnu psihofizičku iscrpljenost, *stalni osjećaj umora*, obzirom na “tiho” povećavanje broja radnih sati po danu te na sve nesigurniju egzistenciju pod vlašću tržišne ekonomije. Bolest prevelike iscrpljenosti, poznata i kao “menadžerska bolest” u velikoj mjeri zahvaća i najbogatije, sve nas jasnije suočavajući s pitanjem o granicama izdržljivosti kapitalistički “funkcionalnog” tijela. Upravo je zato važno osloboditi sjećanja na potisnuto ili prešućeno iskustvo. Oslobođanje sjećanja nije “robovanje” nečemu što se *ionako okončalo*, već politička strategija mijenjanja budućnosti. To je osobito važno za kolektivno žensko iskustvo mizoginije, koje se danas ponovno (pod stijegom “postfeminizma”) tumači kao “prevladano”, samim time i iznova prepušteno zaboravu, *gurnuto* u tobože okončanu povijest “minule” nepravde. Jane Kilby, čiji tekst slavljenja feminističkog pamćenja također donosimo u ovom broju, zapisuje:

Povijest neće jednostavno izrasti poput duha iz boce, spremna da nas po vlastitoj volji cijelo vrijeme proganja, nego je njena moć proganjanja funkcija priča koje pričamo i načina na koje su ispričane, što je možda još važnije.

Pamćenje traume paradoksalno prekida sablasnu repetitivnost proživljenog nasilja, otvarajući i privatni i javni prostor ne samo ideologijskim, već i etičkim rekonceptualizacijama. U ovom broju, Natka Badurina problematizira politiku zaborava i politiku pamćenja kad su u pitanju ženska iskustva logora u Ravensbrücku i logora u Auschwitzu; Ljiljana Filipović progovara o nasilju kao neprekinutom “urušavanju subjekta”, dok Rada Borić bilježi povijest jedne ekstremno mizogine medijske kampanje, čiji pokretač nikada nije doživio nikakvo pravno, još manje profesionalno sankcioniranje. Posebno nam je zadovoljstvo što barem na stranicama ovog časopisa možemo obnavljati kritičke pedagogije feminističkog pamćenja.

U rubrici “Eseji” donosimo kritičko čitanje Tarantinovih eksploatacijskih režijskih postupaka iz pera filmologinje Mime Simić, dok je za rubriku “Na pragu feminizma” prihvaćen tekst Milene Benini koji promišlja ženski udio u hrvatskom SF-u. Recenzentski dio časopisa živo je mjesto kritičkog promišljanja novije feminističke, ekološke, antropološke te teatrološke literature.

Pokušajmo za kraj ovog uvoda odgovoriti na pitanje iz naslova teksta: zašto je pamćenje toliko idiosinkratično da ga preciznije bilježe književnost i antropologija, negoli različite povijesne znanosti? Možda se barem dio odgovora može pronaći u poštovanju prema prvom licu jednine, odnosno prema nesvodivosti osobnog iskustva na statističke kategorije. Već i jedan jedini glas koji govori jednom zainteresiranom licu može oblikovati autentičan povijesni trag. Pamćenje počinje (nerijetko i traje) povjerljivim kazivanjem.

STRUKTURALNO NASILJE I PAMĆENJE

NASILJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA: VIŠESTRUKI FORME I DINAMIKE DRUŠTVENOG NASILJA*

Arthur Kleinman

Prijevod

Sažetak >

Termin *strukturalno nasilje* koristi se kako bi se imenovali ljudi koji su iskusili nasilje i deprivaciju zbog neimaštine. To nasilje uključuje najviše stope bolesti i smrti, nezaposlenosti, beskućništva, manjak obrazovanja, bespomoćnost, prisilno dijeljenje sudbine bijede, kao i svakodnevno nasilje glada, žeđi i tjelesnom boli. Svjetska zdravstvena organizacija (1995) procjenjuje kako 20% svjetske populacije živi u uvjetima neimaštine. Strukturalno nasilje, međutim, uključuje i prikrivene klasne nepravde, rasne povrede ljudskih prava, razaranje identiteta zbog stigmatiziranih socijalnih uvjeta, bezbrojne varijante normativnog nasilja nad ženama. Kao što pokazuje pluralni oblik termina "*nasilja* svakodnevnog života", čak i navedeni oblici represije čine samo jedan vid društvenog nasilja – iako u najvećoj mjeri ponižavajućeg i destruktivnog za lokalne sredine. Nasilje slika i nasilje u životu srednje klase unutar režima neuređenoga kapitalizma, nasilje praksi društvenih institucija, poput onih koje je iskusila zajednica hemofilicara u vrijeme pojave side, kao i nasilje što ga opresivne političke strukture čine lokalnim moralnim ekonomijama, rezultirajući stvaranjem srdžbe i otpora: sve su to oblici društvenog i kulturalnog nasilja koje oblikuje (i biva oblikovano kao) društveno iskustvo. Kroz nasilje u društvenom iskustvu oblikovani su i "obični" životi pojedinaca, s time da su prečesto i izvrnuti, iskrivljeni ili čak slomljeni.

Ključne riječi >

Društveno stradanje, "normalizacija" nasilja, strah, gubitak, umor, neimaština, strukturalno nasilje, radoholičarsko iskustvo, sida, hemofilija, politička represija u Kini, svjedočenje, pamćenje.

---

* Tekst je u modificiranom obliku preuzet iz knjige *Violence and Subjectivity*, ur. Veena Das, Arthur Kleinman i Mampela Ramphele, Berkeley: Un. of California Press, 1997, str. 226-242.

[P]rihvaćaš sve što se zbiva, kad god da se zbiva, ne boriš se protiv rata, ne dižeš glas zbog života, ni protiv smrti, samo se pretvaraš, a jedini upravljač ovog nasumičnog svijeta ostaje vrijeme.

Sébastien Japrisot, *Un long dimanche de fiançailles*

Koncept *političkog nasilja* duguje svoju širu uporabu (dakle, nadilaženje elementarnog proučavanja međudržavnih ratova i civilnih sukoba) studentima politologije, koji su u njega uključili i opresivne prakse vlada. U nedavnoj publikaciji moji kolege Veena Das, Margaret Lock i ja dokazivali smo kako je *društveno stradanje* (*social suffering*) rezultat “devastirajućih povreda koje društvene snage nanose ljudskom iskustvu” (Kleinman, Das i Lock, 1996). Kroz tu antropološku perspektivu, stradanje (*suffering*) biva određeno kao posljedica *društvenog nasilja* koje društveni ustroji – lokalni, nacionalni, globalni – utiskuju u ljude. Bolesti i preuranjene smrti nepravredno su distribuirane; institucije jedne štite, dok druge izlažu brutalnim silnicama ekonomske i političke moći; svakodnevni život, prije svega siromašnim, ali i ostalim klasama, zadaje nasilje nad tijelom i moralnim iskustvom; neizmjerena kulturalna moć medija u svjetskom poretku omogućuje apropijaciju slika nasilja kao *infotainmenta* (kombinaciju informacije i zabave, op. prev.) da bi nahranila globalni komercijalizam, dok istodobno normalizira stradanje i preokreće empatično promatranje u voajerizam. Sve te prakse pokazuju da je nasilje nad moralnim poretkom svakodnevna pojava. Ali društveno stradanje također je vidljivo u načinu na koji institucije koje se bave politikom i planiranjem odgovaraju na društvene probleme, pri čemu je ironično da je riječ upravo o institucijama koje su ponajprije i organizirane s ciljem da bi riješile navedene probleme.

U ovom tekstu istražujem ukupno četiri instance društvenog nasilja: institucionalne i političko-ekonomske povrede koje su potaknule epidemiju side među pacijentima oboljelima od hemofilije; lokalne posljedice maoističke totalitarne kontrole nad životima prosječnih Kineza; strukturalno nasilje u srednjoj klasi i unutar gradskog društva u Americi; te kulturalno nasilje apropiirajućih i naturaliziranih slika u medijima. Nastojim pokazati kako društveno nasilje ima višestruke oblike i dinamike. Smatram da implikacije ove antropološke dokumentacije aktualnih taksonomija nasilja – posebno mislim na razliku javnog nasuprot obiteljskom nasilju ili *uobičajenog* nasuprot *ekstremnim* oblicima političkog nasilja – pokazuju koliko je neadekvatno razumijevanje uporabe nasilja u društvenom svijetu, tjerajući nas da napokon progovorimo o višestrukosti njegovih efekata u iskustvima stradanja, kako kolektivne tako i individualne patnje. Etnografija društvenog nasilja također implicira proučavanje društvenih dinamika svakodnevnih praksi kao odgovarajućeg pristupa za razumijevanje načina na koji se veći poreci društvene prisile spajaju s mikrokontekstima lokalne moći u oblikovanju ljudskih problema na načine koji se opiru pristupima standardnih politika i interventnih programa.

Termin *strukturalno nasilje* (structural violence) koristi se kako bi se imenovali ljudi koji su iskusili nasilje i deprivaciju zbog neimaštine. To nasilje uključuje najviše stope bolesti i smrti, nezaposlenosti, beskućništva, manjak obrazovanja, bespomoćnost, prisilno dijeljenje sudbine bijede, kao i svakodnevno nasilje glađu, žeđi i tjelesnom boli (Farmer, 1992, 1996; Schepher-Hughes, 1992). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO, 1995) procjenjuje kako 20% svjetske populacije živi u uvjetima neimaštine. Autori koji pišu o toj populaciji, osobito etnografi, upotrebljavaju frazu “nasilje svakodnevnog života” da bi označili nasilje koje strukturalna deprivacija čini ljudima (Schepher-Hughes, 1992; Bourdieu, 1993).

Primjera ima bezbroj. Prikrivene klasne nepravde, rasne povrede ljudskih prava, razaranje identiteta zbog stigmatiziranih socijalnih uvjeta, bezbrojne varijante normativnog nasilja nad ženama; sve je to *vidljivo*. Jedan od najinkluzivnijih etnografskih opisa *nasilja* svakodnevnog života imamo kod Das (1995) u njezinim istraživanjima iskustva komunalnog nasilja u Indiji.

U svom impresivnom radu Das pokazuje kako i u okolini očiglednog političkog nasilja – recimo na ulicama starog Delhija gdje Hindus ubija Sikha nakon umorstva Indire Ghandi ili u slučajevima tisuća ubijenih i stotine tisuća otetih žena u vrijeme podjele zemlje na Indiju i Pakistan (1947. godine, op. prev.) – postoje razlike ne samo u dinamici nasilja nego i u njegovoj formi. Eksplozije komunalnog nasilja, mobilizirane za političke svrhe, jačale su ili se smanjivale ovisno o razlikama u spolu ili zemljopisu; bile su utemeljene na strukturalnom nasilju, a u širenju od jednoga ka drugom razvoju događaja, još su se i produbljivale. Kod preživjelih su ostavile trag dubokih egzistencijalnih fraktura.

Te povrede u fizičkim i socijalnim tijelima dodatno su intenzivirane nasiljem što ga je nad preživjelim ženama učinila njihova zajednica, njihove obitelji, patrijarhalna ideologija te ništa manje njihovim unutarnjim konfliktima između osobne želje i transpersonalne dužnosti. Stoga ovdje imamo kaskadu nasilja s njenim posljedicama duž višestrukih linija društvenih prijeloma.

Volio bih da tu temu razmotrimo s malom promjenom fraze “*nasilje svakodnevnog života*” prema množini počinjenih nasilja. Tu se radi o promjeni koja, po mome mišljenju, čini bitnu razliku, budući da se strukturalno nasilje zbiva na mnogobrojne i različite načine kroz koje utječe na ljude duž socijalnog poretka. Time ne želim osporiti da društvena prisila najbrutalnije melje siromašne članove društva. Želim samo reći kako posljedice nasilja socijalne moći također utječu i na ostale društvene grupe na načine koji često nisu tako vidljivi, možda zbog toga jer nisu tako direktni, kao što se i rjeđe (a to nas ne iznenađuje) označavaju terminom “*nasilja*”, kako vidimo i u nastavku teksta.

Ovdje želim skrenuti pozornost na zapažanja iz svojih istraživanja kao i drugih etnografskih iskustava kako bih probudio razumijevanje multipliciteta socijalnih formi i dinamika nasilja svakodnevnog života s ciljem da iznova razmotrimo zašto politike i programi usmjereni na smanjenje patnje kao posljedica takvih nasilja tako redovito doživljavaju neuspjeh.

Građanske varijante svakodnevnih nasilja

U utjecajnom prikazu teologije oslobođenja, Rebecca Chopp (1986) napominje da dok teolozi oslobođenja čine patnju temeljem moralne prakse i teleologije, po njima nije *svaka* patnja vrijedna uzimanja u obzir. “Suprotno građanskom subjektu, teologija oslobođenja osluškuje nove subjekte koji pate: to su subjekti s dna, na marginama, u smrti samoj.” (121). Teologija oslobođenja privilegira podčinjene, posebno one koji žive u degradirajućim uvjetima najveće neimaštine. Poput teologa oslobođenja, ortodoksni marksisti prednost daju patnjama siromašnih, a i mnogi antropolozi ljudskog stradanja (uključujući autora ovog članka), posve na tragu teologa oslobođenja i marksističkih komentatora, pretstavljaju kako su objekti istraživanja socijalnog nasilja prije svega pripadnici najnižega društvenog sloja: oni koji se ne mogu oduprijeti moći i izvan čijeg dosega ostaje moć stvorena od strane opresora. Postoji prevladavajuća većina dokaza, kao što sam već primijetio, da najsiromašniji uistinu žive pod najvećim socijalnim pritiskom i redovito iskuse najveću težinu i opseg nasilja, da imaju najmanje prilode te najlošije (zdravstvene i socijalne) posljedice, nasilje (i stradanje općenito) koje trpe najsiromašniji dotiče i članove svih društvenih slojeva¹. Lavovski udio u etnografskim opisima nasilja bavi se nasiljima svakodnevnog života, gotovo

¹ Nasilje među onima koji žive na granici bijede, među radničkom, ali i među srednjom klasom, uključuje ulično nasilje, kućno nasilje, nasilje povezano s državnim terorom, prisilnim preseljavanjem i ostalim traumatičnim posljedicama društvenih sukoba. Ali kao što sam to ilustrirao u slučaju Jane Huffberg, također postoje društvena nasilja povezana s poslom i brutalnom kompresijom prostora i vremena unutar režima poremećenog kapitalizma. To uključuje negativne zdravstvene efekte sociosomatskih pritisaka i problema poput psihosomatskih učinaka usljed nezaposlenosti, nedovoljne zaposlenosti, otpuštanja prekobrojnih radnika, neadekvatne mirovinske podrške, smanjene društvene mobilnosti, te čitave gomile ostalih oblika društvenog nasilja. Delegitimacija moralnog poretka, koja uključuje alijenacije na interpersonalnim i subjektivnim nivoima, još je jedan od primjera takvih socijalnih trauma.

kao da je taj oblik nasilja ekvivalentan društvenom iskustvu *shantytowna* (divljih predgrađa, op. prev.) te slamova u siromašnim zemljama ili u najsiromašnijim getima unutar gradova imućnih nacija. Ali *nasilja* svakodnevnog života također uključuju ostale vrste nasilja u socijalnom poretku. Moja je namjera također opisati upravo jedan oblik tih drugih oblika nasilja u društvenoj stvarnosti svakodnevice, paralelno tragajući i za pluralnim subjektom.

Premda je se tako ne etiketira, Jane Huffberg je građanska protagonistica prilično uvriježenoga svakodnevnog nasilja američke srednje klase. Radim ovu analogiju zbog nečeg što mi je Jane Huffberg, četrdesetdvođodišnjakinja čiji su roditelji preživjeli holokaust, vodeća savjetnica među Afroamerikancima, elitne naobrazbe, ujedno i osoba koja pati od kronične boli i iscrpljenosti, rekla nakon završetka jednog od naših brojnih konverzacija tijekom tečaja istraživačkog projekta o društvenom iskustvu kroničnih bolesti. "Znate, neobično je reći, ali na neki način, mislim da je moj problem također nasilje, jednako kao što je to i nasilje kroz koje moraju proći ova djeca s kojom radim. Ne govorim o uličnom nasilju. Vidite, oni su žrtve nasilja koje im čini naše društvo, ali jednako sam tako žrtva i ja. Samo je riječ o nasilju druge vrste."

Tijekom sedam godina, otkad se razvela od muškarca koji ju je fizički zlostavljao, Jane je zbog bolova u različitim dijelovima tijela, iscrpljenosti i slabosti posjećivala liječnike u provincijskom sjevernoameričkom gradu u kojem živi. Dijagnosticirano joj je kako pati od različitih tegoba: fibromijalgije, sindroma kronične boli, kronične vrtoglavice, sindroma slabosti imunološkog sustava, poremećaja depresije i tjeskobe. Bila je tretirana jednako širokim spektrom terapija: lijekovima, psihoterapijom, fizioterapijom, akupunkturuom, terapijskom masažom te relaksacijom. No, i dalje pati od tih bolesti:

Katkad, znate, mislim... čini mi se da je život nasilje. On čini nasilje, neku vrstu nasilja, neprestano. Znate, obitelj, posao, stvari s kojima moraš živjeti, zapravo cijela tvoja priča. Ne govorim o velikim stvarima, ali i to također; mislim cijela ta vražja stvar. Sve stvari! Imam djecu, tinejdžerice, stvarno, znate, ne može se to njima reći. One to ne mogu razumjeti, znate... Ali ja osjećam da je tako: nasilno do srži.

Kako je to Jane ispričala, što god da uzrokuje njezine probleme, oni su bili još više pogoršani lošim danima u školi i pritiskom njezinih triju kćeri tinejdžerica, ljutih zbog razvoda, zbog Janeina dečka, zbog količine vremena kojeg je posvećivala svome poslu. Ali jednom kad bi počela, Jane nije znala stati s tim u vezi. Lako se prebacivala s pritužbi na bolove i iscrpljenost na žalbe u vezi s bivšim suprugom koji je bio alkoholičar, tukao ju i prijetio djeci kad je bio pijan. Također je negodovala protiv nekompetentnih supervizora na poslu jednako kao i protiv nevoljkosti svoga sadašnjeg dečka da pristane na brak. Povremeno je spominjala svog oca, koji je preživio holokaust, i svoju majku, kronično nezadovoljnu, kako ju je Jane opisala. Za njezina djetinjstva, obitelj je živjela na rubu siromaštva. Zbog tog je osjećala gorčinu. Metaforički asortiman njezinih tjelesnih prigovora tako se proširio duboko unutar socijalnog svijeta.

Njezin je dom skromna jednokatnica u ljupkoj, premda kućama prenatrpanoj ulici u predgrađu. Kad sam je posjetio, otkrio sam da su njezine kćeri gotovo stalno ljutite na nju; činilo se, uglavnom zbog njihova osjećaja pomanjkanja pažnje. Bile su neprijateljski nastrojene prema njezinu prijatelju Brianu te otvoreno negativne spram majčina posla. Jane se teško mogla nositi s takvom agresivnošću.

Doznao sam da je Janein radni tjedan izuzetno dug i naporan. Za prijevoz do škole i natrag trebala su joj gotovo dva sata; nastava traje osam sati svaki dan, ali Jane često ostaje i dodatni sat ili dva kako bi radila s problematičnim studentima. Jednom tjedno na večer održava se sastanak s roditeljima studenata; češće u posebnim razdobljima akademske godine. Nekoliko puta u protekle dvije godine, u nastojanju da poboljša svoje profesionalne reference, Jane je upisala večernje

tečajevu. Vikendom Jane kupuje za svoju obitelj i roditelje, s kojima ima nedjeljni ručak. Zbog velike razlike u dnevnim rasporedima, Jane većinu svojih obroka jede sama jer kćeri jedu ranije, a Brian radi do 21 sat. Subotom uvečer Brian očekuje od Jane da izađu zajedno, katkad i nedjeljom na večer.

Jane sebe opisuje nalik na svojega oca: tiha, "radoholičarka", dosljedna, borac. "Mogu se nositi bilo s čime, znate", primjećuje tužno prije negoli ponosno. "Svoju ljutnju ne pokazujem. Drugima dopuštam da se ljute na mene. Ali stvarno, znate, mislim da sam ljuta cijelo vrijeme. Ljuta sam na život, čini mi se. Stvarno, jesam. To vas zahvati. Život je stvarno malo previše težak!"

Dok se skrivena značenja tjelesnih bolesti Jane Huffberg mogu analizirati s obzirom na skrivenu psihodinamiku ljutnje, više sam impresioniran onim što njezina priča ima reći o neskrivenim sociodinamikama svakodnevnih nasilja u životu srednje klase. Mnogo trauma postoji u srednjoj klasi – "smrt trgovačkog putnika", trenutačni gubitak privilegija, "uspjeh po svaku cijenu", "izdaja ideala" – to su samo neki među primjerima toliko poznatima da postaju glavni materijal za TV sitcom i sapunice (vidi npr. Newman, 1989). Interpretacija Jane Huffberg sugerira drugi oblik: nasilje prezauzetošću. Ona nema slobodnog vremena; ona proživljava gubitak vremena i pritisak vremena koji rezultira iznurenošću i ljutnjom. Zahtjevi vanjskog vremena uzurpiraju prioritete unutarnjeg vremena – to je nasilje kojim je pritišće društveni poredak. Život je također bolan zbog načina na koji se netko mora nositi, što i koliko toga mora učiniti, da bi uspio. Jane Huffberg proživljava svoj život kao traumu koju joj nanose prisile društvenog života, ne samo okrutne nego i s opasnim posljedicama. Taj *aperçu*, da sila socijalnih pritisaka zadaje ozljede, od kojih su neke naša defenzivna obrana od pritiska, opisuje središnju nit u iskustvu američke srednje klase. Ista se nit u popularnoj kulturi često opisuje riječju "stres". Kao što je to Jane postavila: možemo se nositi sa svime, čak se prilagoditi nehumanim režimima. Ali to je također, kako inzistira (a ja sam suglasan), oblik svakodnevnog nasilja. Nasilje je ono što nama "stres" čini, čak i onda ako se mi s time uspijevamo nositi.

Ovaj sociosomatski način postavljanja stvari suprotstavlja se nekolicini sličnih globalnih ideologija: psihologizaciji (pripisivanju društvenih problema mentalnim stanjima) i filozofiji osobne odgovornosti/samopomoći ("Ne krivite nas jer mi ćemo optužiti vas").

Razgovarati o svakodnevnom nasilju socijalne stvarnosti a da se pritom ne govori o fizičkom nasilju nad osobom može se činiti odvlačenjem pozornosti s bitnog problema. Biram se fokusirati na taj aspekt nasilja budući da je društveno nasilje koje personificiram kroz priču Jane Huffberg rašireno i doista može djelovati razorno, no prečesto prolazi nezamiječeno premda može postati glavnom preprekom ljudskom razvoju. K tome, ono pruža kulturalnu kritiku normalnosti, jednako kao i normativnoga društvenog poretka.

Nasilje slika

Drugi oblik nasilja svakodnevnog života jest nasilje slika. U nekoliko recentnih publikacija Joan Kleinman i ja (1996, 1997, 1999) istraživali smo kako apropijacija slika nasilja u medijima zapravo promiče društveno nasilje – moralno, estetsko, iskustveno.

Uzet ću primjer doslovno iz današnjih novina. Tema će vjerojatno postati jedna od triju velikih ikona političkog nasilja s kraja dvadesetog stoljeća: Bosna. U *New York Timesu* od utorka, 18. srpnja 1995. Međunarodni komitet za pomoć (koji je osnovao Albert Einstein 1933. godine), skraćeno IRC, zakupio je cijelu stranicu kako bi apelirao za pomoć. Na gornjoj su

polovini stranice dvije crno-bijele fotografije postavljene paralelno jedna pokraj druge. Lijevo je slika nazvana "Etničko čišćenje, 1943": naoružani vojnici tjeraju obitelji, vjerojatno Židove, iz srušenoga geta. Civili su odjeveni u kapute i šešire. Njihove su ruke podignute u zrak. U prvom je planu dječak od osam ili deset godina u kaputu, kratkim hlačicama, dokoljenkama i vunenoj kapi, s rukama u zraku, stoji prema kameri: oči su mu spuštene. Izgleda tako napačeno da se gotovo može namirisati njegov strah. S njegove je lijeve (naše desne) strane žena, također s rukama podignutim uvis, gleda unazad, preko dječaka, prema vojniku čija je puška uperena gotovo slučajno u njihove noge. Pri žurnom izlasku iz zgrade, iz mraka na svjetlo, sjaji se šljem nacističkog časnika, koji stoji iza iduće žene i čovjeka s podignutim rukama; oko ženine je ruke povezan – čitatelj mora pretpostaviti kako je to židovska zvijezda.

Ta je fotografija ikona nacističkog divljaštva, vjerojatno progona istočnoeuropskih Židova iz nekog od velikih židovskih geta u koncentracijske logore. Na susjednoj je fotografiji slika naslovljena "Etničko čišćenje, 1995". To je slika Bosanke s grimasom straha i šoka na licu; čvrsto je privinula malenu djevojčicu, vjerojatno kćer, koja također djeluje uplašeno. Premda su im obrazi priljubljeni, efekt umijeća novinskog fotografa (Anthony Suau iz *Liason Nationala*) jest evocirati ekstremnu tenziju, uhvaćenu u čvrstini kojom se majčina ruka steže oko djeteta. Fotografija bilježi intenzitet terora i šoka koji izbija iz njezinih očiju; zgrčenu grimasu oko njezinih usta.

Riječi ispod slika daju glas ozbiljnom problemu bosanskih izbjeglica nakon pada Srebrenice. IRC jasno poručuje da je Sarajevo možda sljedeća meta etničkog čišćenja, pa dok UN može sve svoje snage povući s tog područja, IRC će ostati koliko god je to moguće kako bi pružio pomoć. Na donjem dijelu oglasa stoji formular koji je moguće izrezati te poštom poslati novčanu pomoć.

Fotografije su, s velikim umijećem, uhvatile traumatske efekte političkog nasilja. Ustanovljena je povezanost između rata u Bosni i holokausta. Veza ne može opstati na povijesnim temeljima, naravno (niti to, da budemo sigurni, može analogija povučena između hemofilije i side, o čemu raspravljam kasnije). Za naciste "konačno rješenje" židovskog problema – dakle uništenje svih europskih Židova – bijaše postavljeno kao sustavna politika, rat vođen protiv ljudi do njihove smrti. Židovi nisu bili iskorijenjeni da bi postali izbjeglice; oni su bili istrijebljeni da bi bili ubijeni; i to je ubijanje bilo birokratizirano u državnoj mašineriji kao institucionalno istrebljenje. No slike postavljene jedna pokraj druge omogućuju analogiju usprkos povijesnoj razlici: užas Bosne jednak je užasu holokausta. Apel koji slijedi u moćnoj prozi o Bosni jednostavno omogućuje povlačenje logičnog zaključka o usporedbi s holokaustom. Tada nije bilo pomoći za Židove i oni su bili istrijebljeni; jednako tako čitatelj mora sada djelovati kako ista sudbina ne bi snašla bosanske Muslimane.

To je silno učinkovit apel. Možemo se jedino nadati da je bio uspješan. Nemam razloga sumnjati u iskrenost angažiranja IRC-a u pružanju humanitarne pomoći. Njihove slike, vizualno iznimno primamljive, također nam mnogo govore o krucijalnoj medijalizaciji nasilja i traume u globalnoj moralnoj ekonomiji našeg vremena. Kao što smo Joan Kleinman i ja pokazali (1996), medijalizacija nasilja i patnje stvara oblik neautentičnoga društvenog iskustva: govorimo o svjedočenju s distance, vrsti voajerizma u kojem zapravo promatrač ništa ne stavlja na kocku. Možda je dubinski princip reklamiranja iza oglasa IRC-a namjera da se slanjem novca sponzoru ne osjećamo previše ugodno pomažući izbjeglicama, već da fotografije nastoje olakšati osjećaj krivnje što i sami nismo u sličnom položaju. Oni – izbjeglice – prisutni su kao "hiperrealnost" u našem svijetu; ali mi smo za njih nerealnost, muk.

Moralne implikacije nasilja distanciranosti još više uznemiravaju ako uzmemo u obzir promjenu u socijalnom iskustvu koje se zbiva u cijelom društvu. Apel iskustava stradanja za mobiliziranje solidarnosti i društvene akcije transformirani

su putem medija u užas slika. Mi smo, dakle, izvan polja odgovornosti; mi ne moramo osjećati ništa, ništa ne riskiramo, ništa ne gubimo. Možemo promijeniti program ili isključiti televizor ili (kao u navedenom slučaju) okrenuti stranicu. Kada to ne učinimo, uhvaćeni smo u zbunjujući i moralno opasan proces komodifikacije i konzumacije traume. Mi čak zahtijevamo dodatne pojedinosti o povredama i patnji kako bismo dokazali autentičnost stvarnosti. S vremenom, kako to iskustvo reprezentacije ljudske bijede postaje normativno, mijenjamo socijalno iskustvo svjedočenja iz moralnog angažiranja u (vizualno) potrošačko iskustvo. Trošimo slike zbog traume koju prikazuju, zbog boli koju sadrže (i pružaju?). Implikacije te potrošnje duboko su kompromitirajuće po samu ideju egzistencijalnih odgovora na ljudske odnose; po sam princip svjedočenja.

Slike su, naime, odsutnost prisutnosti (Shapiro, 1988: xii). Artizam novinskih fotografa utjelovljuje kolektivno nasilje kao traumu koju osjećaju majka i dijete. Ono što je odatle izostavljeno jest politika, politička ekonomija, institucionalizacija te moralna ekonomija bosanske katastrofe. Slika materijalizira kompleksne probleme u pojednostavljujućoj slici majke i kćeri, posežući za “prirodnim” šokom usporedbe. To je dio procesa esencijaliziranja traume njenim opskrblijvanjem normativnošću i normalizacijskim aproprijacijama u globalnom poretku. Ono što se *ne* prenosi u fotografiju jest upravo specifičnost društvenoga konteksta koji čini tu historijsku situaciju osobitom. Ovdje je riječ o opasnosti od “normaliziranja” slika nasilja jer taj proces izobličuje moralno iskustvo, prilagođavajući ga za nove uporabe – komercijalne, političke – kao i za svrhu kulturalne kontrole.

Strah i mržnja: ostavština totalitarne države

Od 1949. godine do danas, Kinom je vladala opresivna diktatura, Kineska komunistička partija. Premda je većina pozornosti kritičara bila fokusirana na spektakularno razdoblje javnih skandala – dakle Maovo nemilosrdno oduzimanje imanja zemljoposjednicima, zatim na “protudesničarsku kampanju” usmjerenu protiv kineskih intelektualaca, katastrofalne posljedice politike Velikog skoka naprijed, koji je izazvao najtežu oskudicu na svijetu, gotovo totalni kaos Kulturne revolucije ili masakr na trgu Tiananmen itd. – jednako sramotan premda uobičajen oblik terora državne politike predstavljaju davanja koja je partija iznuđivala od milijarde i dvjesto milijuna svojih građana, što se osobito odnosi na prijetnje nasiljem da bi se ušutkali potencijalni kritičari i spriječila uzajamna optuživanja o nemoralu za rasprostranjene i ekstremne partijske neuspjehe. Dok je brutalnost politike u obliku opresije na radnim mjestima te u političkim komitetima danas manje raširena i ekstremna, premda je još prisutna, u vrijeme ekonomskih reformi naslijeđe nedavne prošlosti bilo je zamjetno u raširenu osjećaju straha i mržnje, u kombinaciji s otuđenjem građana od bilo kakve mogućnosti političkog djelovanja.

Od godine 1978. do danas provodio sam terenska istraživanja u Kini, pri čemu naglašavam da je riječ o podacima koji su također bili opterećeni traumama nedavne kineske povijesti. Za ilustraciju rutinizacije političkog nasilja kao društvenog nasilja svakodnevice posegnut ću za svojim bilješkama s terena:

Bilo je sivo, vruće i vlažno. Bilo je trenutaka tame i povremenih provala svjetla, ali većinom su stvari izgledale sivo. Nas dvojica hodala smo polako kroz vjetrovite ulice gradske četvrti. Bila je 1980. godina; grad u unutrašnjosti Kine. Tamo sam bio kako bih proveo istraživanje. On je bio član bolničkog osoblja. Tijekom mnogih mjeseci mog boravka ondje dobro smo se upoznali. Vječni diplomat, mislio sam kako on moj istraživački projekt nikad neće uzeti dovoljno ozbiljno da u detalje razmotri intervju sa žrtvama Kulturne revolucije ili pak da neće pristati na razgovor kako bi zaštitio sebe od eventualnih posljedica u slučaju da izazovem bilo kakve ozbiljnije teškoće. Nakon što pet mjeseci nije bilo većih problema,

osim njegova lošeg zdravlja, kad se, dakle, nije imao čega bojati, mislio sam da bi možda mogao pristati na razgovor. Usprkos tome, iznenadio sam se kad me pozvao da zajedno prošetamo. Nakon desetak minuta i uobičajenih ljubaznih klišeja, okrenuo se prema meni i rekao: “Vi pitate sve te pacijente o njihovim iskustvima iz loših godina, ali mene niste pitali. Ali ja ću vam reći, jednom.”

Zatim je počeo priču o svom građanskom podrijetlu, o kaosu u godini oslobođenja kad je bio odvojen od ostatka obitelji, koja je izbjegla, i tako dalje. Kad je došao na temu o Kini u pedesetima i šezdesetima, prestao je pričati o svom životu. Nakon što smo skrenuli za ugao, zamolio me da pogledam jednu veliku zgradu.

Rekao je da se u prošlosti nikad ne bi usudio tako direktno gledati u zgradu. Čak se i sad osjeća uznemireno kada to čini. O svakome mjestu pokraj kojeg smo prošli prepričavao je priču o njegovoj nedavnoj povijesti: partijskom uredu u kojem su se pokretale kampanje, zatvoru, policijskoj postaji, domu za nemoćne, uključujući one čiji su tijelo i zdravlje bili slomljeni političkim zbivanjima, radnoj jedinici u kojoj se nešto loše dogodilo.

U prvi tren nisam baš shvaćao. Tada sam polako počeo razumijevati da on meni opisuje (kroza svoj društveni položaj), ključnu emociju tih dekada i, u nastavku, pretpostavljao sam, ključnu emociju sadašnjosti. Govorio je tiho, često se osvrćući uokolo da se uvjeri kako nismo preglasni. Kad sam pokušao postaviti pitanje ili komentirati ono što sam čuo, on bi promijenio temu. Vidio sam strah, čisti strah, nataložen u jedva primjetnim pokretima na njegovu ispijenom, umornom licu.

Sad sam shvatio da mi je dao oprostajni dar. Pokazao mi je kakav je bio moralni svijet u Kini u šapama maoizma te koji je pravi učinak podnošenja opresije. Uobičajeni etos bio je strah – sveprisutan, nepopustljiv, utemeljen u jezivoj stvarnosti, šireći se iz relativno malenog broja događaja u emociju blisku svakodnevnom teroru. Taj proživljeni teror, nikada duboko ispod površine svakidašnjice, stalno je stvarao ustrašenost, klimu izdaje i trajan bijes.

Iznenada, tihi, neodlučni tonovi otvrdnuli su u nešto drugo. Prolazili smo pokraj omanje sive zgrade. “Ovdje unutra”, rekao je, “znali smo da kadrovici imaju svoju posebnu trgovinu. Mogli su kupiti stvari koje mi nismo. To sam mrzio! Njihove specijalne dućane, njihove specijalne škole, mrzio sam to! Oni su imali privilegije, a mi ne. Ali svi smo trebali biti jednaki. To je bila laž. To sam mrzio!”

Mržnja na gazde čije licemjerne riječi veličaju egalitarizam i kolektivizam komunizma, a u isto vrijeme članovi Partije imaju pristup prestižu i moći i stvarima nedostupnima običnim ljudima – to je bio model kineske političke hipokrizije. Najviše je bio uznemiren specijalnim trgovinama i školama. “Lagali su nam!” grunuo je teško mašući glavom u gorkom predbacivanju.

U totalitarnim državama potpuna kontrola izražavanja kritike vodila je s vremenom do onog što su Kinezi označavali s “gutati gorčinu”. Tipične su sintagme glasile: “gluh si i nijem”, “ne možeš se izraziti”, “jedeš sjeme gorke dinje”. Potiskivanje kritike i neslaganja stvara dubok spremnik gnjeva, gorke ljutnje i fantazija o osveti.

Taj mi je isti prijatelj objasnio kako je izgledalo živjeti u radnim jedinicama rame uz rame s onima koji su te napadali politički i fizički. Trebalo se snaći. Na poslu nije bilo vremena za uzajamno optuživanje; tek u svojim snovima planirao si osvetu.

Taj čovjek, inače već osamnaest godina moj prijatelj, uglavnom je blage čudi – osoba s kojim se lako sporazumjeti. Izvrsno je surađivao sa starijim kolegama, premda je pomalo strog i autoritaran prema onima koji su mlađi. No povremeno bi postajao eksplozivno razjaren. U takvim trenucima nije uvijek odmah bilo jasno što ga je potaknulo. Jedan od uzroka pronašao bi kad bi pomislio na kolegu s posla ili na nadređenog koji ga je tlačio.

Na drugom smjestu Joan Kleinman i ja (1994) dokazivali kako je kolektivno iskustvo straha i mržnje među Kinezima dio duboke krize političke delegitimacije, koja je tresla ne samo one koji su pristali uz ideologiju komunizma nego čak i tradicionalna moralna usmjerenja kineske kulture. Nasilnih posljedica te krize još nije bilo. No baština goruće osvete i nezadovoljstvo uzajamnog optuživanja mogu se vidjeti i u drugim bivšim komunističkim državama nakon sloma totalitarnog političkog poretka. Ljudi se osjećaju zavedenima, prevarenima, izdanima; jedni drugima duboko zamjeraju socijalnu dinamiku koja je oživjela politiku nasilja, terora, obmane, kapitulacije, tajnih povijesti tihog otpora – zbroj nepravdi koji i danas pogađa Kinu.

Opisan je, dakle, samo dio mnogostrukosti nasilja svakodnevnog života. Premda sam se susretao s različitim svjedočanstvima, premda sam pratio tragove raznolikih socijalnih dinamika, pretpostavljam kako je njihov rezultat u traumi i patnji jednak. Ali zašto bi to trebalo biti tako? Zašto trauma i patnja ne bi bile onoliko različite kao što su različiti oblici nasilja ili njihovi izvori? I ako su trauma i nasilje različiti, ne traže li onda i različite odgovore? Nije li implikacija mnogostrukosti da politike i programi intervencije također moraju biti različiti? Možda je problem globalan, ali intervencije moraju biti usmjerene na lokalni svijet.

Svjedočanstva o sidi i hemofiliji

Pacijenti koji su bolovali od hemofilije u Sjevernoj Americi u prvim danima epidemije side tvrdili su da su redovito bili izloženi zaraženim krvnim pripravcima². Tisuće su ih umrle od side u onome što su pacijenti i njihove obitelji nazvali holokaustom. Izjavljivali su kako nastojanje da se izbjegnu gubitci korporacija u jednakoj mjeri vodi industriju krvnih pripravaka kao i vladinu agenciju odgovornu za sigurnost pacijenata, u oba slučaja rezultirajući ignoriranjem znanstvenih dokaza te navođenjem liječnika da izbjegavaju zahtjeve za informiran pristanak na davanje krvi. Pacijenti i članovi obitelji (uključujući strance koji su dobili krvne pripravke) izjavili su da im u ranoj fazi epidemije nije bilo rečeno da se korištenjem određenih krvnih pripravaka za kontrolu poremećaja svoje krvi izlažu visokom riziku zaraze HIV-om niti su, mnogi tvrde, bili informirani o tome da postoje sigurniji proizvodi. Tisuće pacijenata s hemofilijom ne samo da su bile zaražene bez ikakvog upozorenja da postoji taj rizik nego su hemofilicari inficirali i svoje supruge, koje su zbog toga rodile djecu zaraženu sidom (usp. Keshavjee, Weiser i Kleinman).

Kontroverza se zakovitlala oko toga malo uvažavanog aspekta epidemije. Oni hemofilicari koji su bili zaraženi kontaminiranom krvlju kao i članovi njihovih obitelji tvrdili su da su državni centri za kontrolu bolesti, jednako kao i pojedini znanstvenici i zdravstveni radnici, još u ranim osamdesetima upozoravali kako je opskrba krvlju potencijalno opasna, no industrija odgovorna za krvne pripravke odlučila je ignorirati upozorenja te je nastavila dostavljati pripravke za koje se poslije utvrdilo da su bili zaraženi HIV-om. Dokazivali su kako je industrija odbila s tržišta ukloniti potencijalno zaraženu krv zbog vlastite ekonomske računice. Liječnici

² Materijali za ove analize potiču iz svjedočenja što su ih pacijenti oboljeli od hemofilije i članovi njihovih obitelji, uključujući i oboljele od side, dali na javnoj raspravi koju je organizirao komitet medicinskog instituta i Nacionalne akademije za znanost 12. rujna 1994. godine, a koja se bavila odgovornošću za istraživanja pitanja vezanih uz opskrbu krvlju u Americi u eri HIV-a. Procjenjuje se da je između 1981. i 1985. godine više od polovine pacijenata oboljelih od hemofilije u SAD-u bilo zaraženo HIV-om preko kontaminiranih krvnih pripravaka, od čega je njih više od tri tisuće oboljelo od side.

su rutinski propisivali te proizvode svojim pacijentima oboljelima od hemofilije a da nisu potpuno razumjeli posljedice niti preporučili krvne pripravke koji su bili sigurniji, proglašivši krivim gotovo cijeli naraštaj hemofiličara da je zaražen virusom što uzrokuje sidu. Pacijenti i obitelji okrivljavali su, dakle, relevantne vladine agencije za nebrigu u nadziranju opskrbe krvlju. To je mišljenje ljuto osporavala industrija krvnih pripravaka, koja je tvrdila da su znanstveni podaci bili nejasni i da jednostavno nisu znali da potiču epidemiju među hemofiličarima dostavljanjem krvi koja nije bila testirana na virus. U odgovoru zajednice hemofiličara i onih zaraženih sidom iskazan je oštar prosvjed zato što je industrija odabrala profit umjesto sigurnosti, pri čemu su je i vlada i liječnici poticali na isti izbor.

U vrijeme sudskih parnica Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi naručilo je studiju medicinskog instituta američke Nacionalne akademije znanosti koja je bila zadužena ustanoviti što se zapravo dogodilo. Komitet koji je organizirao istraživanje održao je raspravu na kojoj su članovi zajednice hemofiličara govorili o svojim iskustvima s HIV-om i naporima da utvrde razvoj događaja s tim u vezi. Dva studenta i mene spomenuti je komitet pozvao da rezimiramo svjedočenja osoba koje su sudjelovale u raspravi.

Naše su analize dokumentirale da su osobe oboljele od side i hemofilije na raspravi govorile iz zajedničke perspektive o tome što im se dogodilo. Pacijenti i članovi obitelji hemofiličara zaraženih HIV-om došli su definirati sebe kao nevine žrtve sustava propusta; njihov osjećaj da su nevinu izdani doista upućuje na kolektivno iskustvo eksplicitne identifikacije s holokaustom. Njihova je optužnica također spominjala tajni sporazum između komercijalnih i birokratskih interesa kao izvora zdravstvenih patnji zaraženih pacijenata. Iskazi što su ih dali jasno su pokazali i njihov bijes – bijes na vladine agencije odgovorne za opskrbu krvlju, bijes na kompanije što proizvode krvne pripravke koji su im trebali, bijes na liječnike koji su ih savjetovali. Također su bijesni i na sebe same zato što su prihvatili odnos u kojemu previše ovisi o medicini i industriji. I ljutiti su također zbog osjećaja da su bili “napušteni” a da nisu dobili pravnu zadovoljštinu ili osvetu za patnje koje su se mogle spriječiti i koje, u njihovoj kolektivnoj priči, proizlaze iz davanja veće vrijednosti profitu nego ljudskom životu³. (3)

Svjedočanstva osoba s hemofilijom i sidom, članova njihovih obitelji te znanstvenika i medicinskih stručnjaka koji su radili s njima izuzetno su snažna. Više su puta tijekom rasprave doveli stručnjake medicinskog instituta do suza. Teško ih je slušati zbog goleme patnje i zbog sve dubljeg obnavljanja kolektivne traume. Njihovo je sjećanje izgovoreno na način veoma sličan onome na koji su iznesena iskustva osoba koje su prošle etničko nasilje, rat i ratne zločine, a svrha mu je ne samo komemorativno pamćenje već i poticanje na društvenu akciju. Preživjeli kažu kako neće zaboraviti ili dopustiti drugima da zaborave kako je njihovo pouzdanje u biomedicinu, industriju krvnih pripravaka i vladu duboko iznevjereno, niti će zaboraviti da nešto mora biti učinjeno kako bi se odgovorni za katastrofu priveli pravdi, kompenzirajući barem dio stradanja svojih žrtava te štiteći time i buduće bolesnike.

Kad kolektivnu priču ponavljamo i prevodimo u znanstvenu terminologiju, ona zvuči pretjerano jednostavno. Ništa ne može biti dalje od realnosti. Svjedočanstva se moraju razumjeti unutar konteksta side u Americi, u kojem oboljeli od hemofilije i side osjećaju kako njihova priča nije privukla (stvarno ne može privući) pozornost koju zaslužuje. Za dobivanje te pozornosti (i također kako bi izrazili vlastitu egzistencijalnu stvarnost) pacijenti upotrebljavaju pojam “nedužnosti” ili “nevinosti” – svakako moćne metafore u Americi – kako bi svoju grupu osoba koje pate zbog side odvojili od onih za čiju se zarazu tom bolešću u popularnoj kulturi okrivljuje njihovo ponašanje (seks bez zaštite, uzimanje droge itd.).

³ S tim u vezi još i danas traju neki sudski procesi. Iako su u Japanu i brojnim europskim državama donesene sudske presude u korist hemofiličara oboljelih od side te njihovih obitelji koje uključuju i novčanu naknadu kao i zatvorske kazne za službenike koje se držalo odgovornima za nemar, isto se nije dogodilo u SAD-u. U Americi je i dalje otvoreno pitanje hoće li zajednica hemofiličara uspjeti u svojoj potrazi za pravdom i kompenzacijom.

Čineći tako, zajednica oboljelih od hemofilije i side nastoji otvoriti moralni prostor različit od stigmatiziranog prostora side kao *bolesti promiskuiteta*. Iz toga moralnog sjedišta ti stradalnici dalje nastoje baciti kritički pogled na profesionalne autoritete, komodifikaciju zdravstva i zaštite zdravlja, uopće na političku moć i nemoć u američkom društvu. Njihovo iskustvo patnje eksplicitno je promatrano kao ekstrem i sustavno društveno nasilje nad njima što ga čini američki političko-ekonomski poredak. Pravna bitka koja je pred njima može se razumjeti kao bitka vezana uz moral, legalnost i političku reprezentaciju te katastrofe. S jednog motrišta to je rezultat prirode rizika; nitko ne snosi odgovornost (vidi Gigerenzer et al., 1989: 37, 236, 270, 288); s drugog, radi se o rutiniziranom nasilju svakodnevnog života koje proživljavaju osobe nezaštićene od zlostavljanja unutar socijalne dinamike moći.

Zaključak

U nedavnom prikazu potresne i veoma značajne etnografije strukturalnog nasilja u dezintegriranoj *faveli* u gradu na sjeveroistoku Brazila istaknuo sam da antropologiji nedostaje društvena teorija koja bi uokvirila *uspoređivanja* svakodnevnog nasilja u lokalnim svjetovima (Kleinman, 1996). To je tema koja i dalje poziva na teorijsku elaboraciju. Koje su onda teorijske implikacije slučajeva što sam ih naveo u ovom članku? Nadam se da svi slučajevi počivaju na shvaćanju *nasilja svakodnevnog života* kao *multiple*, kao *normativne* (i na žalost “normalne”) prakse, nastale kao posljedica interakcije promjenjivih kulturalnih reprezentacija, socijalnog iskustva i individualnih subjektiviteta.

Fenomenološka bilanca iskustva iz svakodnevnog života pokazuje da društveno iskustvo obuhvaća iznimno relevantne zahtjeve za povećano prepoznavanje važnosti i dalekosežnosti počinjenog nasilja (Kleinman i Kleinman, 1991). Kamo god da moć usmjerava prakse, a to je posvuda, tamo je i nasilje. Odnosno, društvena moć odgovorna je (i odgovara) za relevantnost i nužnost svojih postupaka. Hijerarhičnost i nejednakost, fundamentalne za strukturiranje društva, normaliziraju nasilje. Nasilje je ujedno i ono što kulturi daje njenu autoritativnost. Nasilje stvara (i ponovno izranja iz) straha, bijesa i gubitka – što bi se moglo nazvati infrapolitičkim emocijama. Nasilje je, u toj perspektivi, vektor kulturalnih procesa koji djeluju kroz istaknute slike, strukture i aranžmane svakodnevnog života kako bi oblikovali lokalnu sredinu. Nasilje je, tako, krucijalno za kulturalne procese rutinizacije, legitimacije, esencijalizam, normalizaciju i simplifikaciju, kojima društvena sredina sređuje protok iskustava unutar i između utjelovljenih subjekata.

Takvo društveno (ili kulturalno) nasilje najjasnije je vidljivo u brutalnim deprivacijama i predacijama u sredinama velike neimaštine (Bourdieu, 1993; Farmer, 1996; Bourgeois, 1996). Ali, kao što je namjera fraze “*nasilja svakodnevnog života*”, čak i navedeni oblici represije čine samo jedan oblik društvenog nasilja iako u najvećoj mjeri ponižavajućeg i destruktivnog za lokalne sredine. Nasilje slika i nasilje u životu srednje klase unutar režima neuređenoga kapitalizma, nasilje praksi društvenih institucija, poput onih koje je iskusila zajednica hemofiličara u vrijeme pojave side, kao i nasilje što ga opresivne političke strukture čine lokalnim moralnim ekonomijama, rezultirajući stvaranjem srdžbe i otpora: sve su to oblici društvenog i kulturalnog nasilja koje oblikuje (i biva oblikovano kao) društveno iskustvo. Kroz nasilje u društvenom iskustvu oblikovani su i “obični” životi pojedinaca, s time da su prečesto i izvrnuti, iskrivljeni ili čak slomljeni.

Možda kad ih usporedimo s ekstremima političkog nasilja, dakle s holokaustom, Prvim i Drugim svjetskim ratom, iskorjenjivanjem cijelih populacija radi takozvane slabije intenzivnosti ratovanja, onda kulturalno i socijalno nasilje može izgledati kao posve nov poredak nasilnih zbivanja i njihovih traumatičnih efekata. I uistinu, nasilje se međusobno razlikuje. Štoviše, zbog tog je razloga i važno istraživanje nasilja u svakidašnjem životu jer ono nudi alternativni pogled na ljudska ponašanja koja mogu dati uvid u fundamentalne, makar duboko uznemiravajuće, procese društvene organizacije.

Ti procesi međusobno isprepleću društveni organizam i žive organizme (Turner, 1992). Oni su sociosomatske međupoveznice između lokalnih moralnih svjetova i ljudi koji u njima žive. Svakodnevno nasilje događa se u kolektivnom iskustvu i u subjektivnosti personalnog iskustva. Krupne političke i ekonomske snage – rat, ekonomsko restrukturiranje, iseljavanja stanovništva – imaju snagu probiti se kroz ograničenja lokalnih konteksta, nadvladati lokalne odnose moći, učiniti cijele klase ljudi žrtvama. Do određene mjere, lokalni svjetovi (zajednice, udruge, obitelji) mogu modificirati globalna djelovanja: ovdje ih potpuno izbacivši, ondje pojačavši njihove posljedice. Primjerice, ako se pojavi politički pokret koji osnažuje komunalno nasilje na nacionalnoj ili regionalnoj razini, to još ne znači da znamo i kakav će biti njegov ishod: tko će doista stradati, tko će štititi susjede, tko uključiti prijatelje u lokalne procese nalaženja saveznika (Das, 1995; Tambiah, 1997). Izvan tih međudjelovanja nacionalnih, internacionalnih i lokalnih snaga, trauma i otpornost osoba bit će oblikovane kao naratizirana sudbina; kao doživljeno djelovanje. Svako političko nasilje ipak mora raditi kroz lokalne svjetove u kojima je socijalno i kulturalno nasilje gotovo rutina življenja od danas do sutra. Čak i nakon eskalacije masovnih političkih zločina, odgovor zajednice, reakcija susjedstva ili obitelji na kratkoročan užas ostat će neodvojivi od politički uobičajenog, uigranog nasilja mirnodopskih uvjeta.

Pokušajmo stoga nasilje gledati kao pojavu koja *nadilazi* zbroj konkretnih okolnosti (premda moramo biti svjesni i te dimenzije nasilnosti), odnosno kao duboko ukorijenjene procese ustrojavanja društvenog života i stvaranja (ili realiziranja) kulture, jer oni su sami po sebi doista oblici koji uzrokuju ljudsko stradanje od nasilja koje je mnogostruko, svjetsko, a možda i utoliko više fundamentalno budući da ljude i slike koje svjedoče o ljudima također oblikuje skriveno ili tajno, kao što diskretno stvara pritisak na socijalne grupe, onemogućujući kritičko djelovanje. Budući da kulturalne predodžbe i normativna društvena djelovanja nasilja oblikuju svoje posljedice kao oblike stradanja i načina nošenja sa stradanjem, takvo nasilje mora također biti na djelu u institucijama koje autoriziraju odgovor stradalnicama, kao i u svakodnevnim praksama ljudskog angažmana. Politike i programi sudjeluju u istom nasilju na koje nastoje biti odgovornima i kontrolirati ga. Indiferentnost birokracije, primjerice, može produbiti i intenzivirati ljudsku bijedu primjenom pravnih, medicinskih i ostalih tehničkih kategorija koje dodatno opterećuju društveno i individualno iskustvo (vidi Das, 1995; Herzfeld, 1992).

Nasilja svakodnevnog života ono su što stvara našu “egzistenciju”. Tako gledano, egzistencija nije rezultat uniformne ljudske prirode, već prije proizlazi iz inherentnih multipliciteta, ironija i nestabilnosti ljudskih odnosa (zajedničkih i pojedinačnih) u lokalnim moralnim svjetovima. Upravo taj poučan proces *naturalizacije* društvenog iskustva i individualnog činjenja stoga mora postati objektom istraživanja za etnografije nasilja svakodnevnog života.

S engleskog jezika preveo: Nenad Hrgetić

LITERATURA

- Bourdieu, P. 1993. *La Misere Du Monde*, Pana: Editions du Seuil
- Bourgeois, P. 1996. *In Search of Respect*, Cambridge: Cambridge University Press
- Chopp, R. 1986. *The Praxis of Suffering*, Maryknoll, NY: Orbis
- Das, V. 1995. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*, Delhi: Oxford University Press
- Farmer, P. 1992. *AIDS and Accusation: Haiti and the Geography of Blame*, New York: University of California Press
- Farmer, P. 1996. "On Suffering and Structural Violence: a View from Below", iz *Daedalus* 125, br. 1 (poseban broj *Social Suffering*): 261-83
- Gigerenzer et al. 1989. *The Empire of Chance: How Probability Changed Science and Everyday Life*, New York: Cambridge University Press
- Herzfeld, M. 1992. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*, New York: Berg
- Japrisot, Sébastien. 1994. *A Very Long Engagement*, Prev. Linda Coverdale. New York: Plume/Penguin Books, 172-73.
- Keshavjee, S.; S. Weiser; i A. Kleinman, u tisku: "AIDS and Hemophilia Testimonies: A Collective Experience of Illness and Suffering". Članak u pripremi za the Institute of Medicine, National Academy of Sciences' Committee on AIDS and the American Blood Supply
- Kleinman, A. 1996. *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*, Berkeley: University of California Press
- Kleinman A.; V. Das; i M. Lock, ur. 1996. "Introduction" iz *Daedalus* 125, br. 1 (poseban broj *Social Suffering*): xi-xx.
- Kleinman, A. i J. Kleinman 1991. "Suffering and Its Professional Transformation: Toward an Ethnography of Interpersonal Experience", iz *Culture, Medicine, and Psychiatry* 15, br. 3: 275-301
- Kleinman, A. i J. Kleinman. 1994. "Cultural Revolution. How Bodies Remember: Social Memory and Bodily Experience of Criticism, Resistance, and Delegitimation Following China's Cultural Revolution", iz *New Literary History* 25: 707-723
- Kleinman, A. i J. Kleinman. 1996. "The Appeal of Experience: The Dismay of Images: Cultural Appropriations of Suffering in our Times" iz *Daedalus* 125, br. 1 (poseban broj *Social Suffering*): 1-23
- Kleinman, A. i J. Kleinman. 1997. "Moral Transformation of Health and Suffering in Chinese Society". U: *Morality and Health*, ur. P. Rozin i A. Brandt, New York: Routledge
- Kleinman, A. i J. Kleinman. 1999. "The Moral, the Political, and the Medical: A Sociosomatic View of Suffering". U: *Medicine and the History of the Body: Proceedings of the Taniguchi Foundation International Symposia on the Comparative History of Medicine*, ur. Y. Otsuka, S. Saskai i S. Kuriyama, Tokyo: Ishiyaku EuroAmerica
- Newman, K. 1989. *Falling from Grace: The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*, New York: The Free Press
- Scheper-Hughes, N. 1992. *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*, Berkeley: University of California Press
- Shapiro, M. 1988. *The Politics of Representation: Writing Practices in Biography, Photography, and Policy Analysis*, Madison, WI: University of Wisconsin Press
- Tambiah, S. 1997. "Friends, Neighbors, Enemies, Strangers: Aggressor and Victim in Civilian Ethnic Riots", iz *Social Science and Medicine* 45, br. 8: 1177-89
- Turner, B.S. 1992. *Regulating Bodies: Essays in Medical Sociology*, London: Routledge
- World Health Organization. 1995. *World Health Report*, Geneva: WHO

SUMMARY

The Violences of Everyday Life: The Multiple Forms and Dynamics of Social Violence

Everyday life, principally for the poor but also for the other classes, does violence to the body and to moral experience. Hierarchy and inequality, which are so fundamental to social structures, normalize violence. Violence creates (and emerges from) fear, anger and loss – what might be called infrapolitical emotions. Social and cultural violence is most clearly seen in the brutal deprivations and predations found in settings of extreme poverty, but as the phrase “the *violences* of everyday life” is meant to indicate, this is only one kind of social violence, albeit the most degrading and destructive. The violence of images and the violence of middle-class life under the regime of disordering capitalism, the violence of social institutional practices, such as the experience of hemophilia community in the time of AIDS, and the violence of oppressive political structures do to local moral economies – all are forms of social and cultural violence that shape our experience.

OSLOBAĐANJE SJEĆANJA, POLITIKA TRAUME I POVIJEST*

Jane Kilby

Prijevod

Sažetak >

U doba obilježeno dnevnim govornim emisijama, socrealizmom sapunica i masovnim psihoterapijskim praksama, fenomen žena koje govore i plaču i smiju se (nakon otkrivanja stvarnog i fiktivnog seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu) nije samo banalan nego je i profitabilan (i time donekle objašnjava zašto postaje svakodnevnom karakteristikom masovnih medija, a ne revolucionarnom praksom). No i kad ostavimo tu prezasićenu sentimentalnost po strani, mogućnost iskupljenja pamćenjem traume seksualnog zlostavljanja moćna je i mogla bi se pokazati našom jedinom nadom. Bio je potreban nečuven politički optimizam da bi se razbila tišina koja je prvobitno obavijala stvarnost seksualnog zlostavljanja djece, a ako "nova tišina" danas okružuje sjećanje na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu, opet postoji potreba za nadom. Lekcije povijesti rijetko vrijede, a uvijek donose ponavljanje: sa svakim danom, sa svaka 24 sata koja prolaze, povijest se mora stvarati do iznemoglosti.

Ključne riječi >

Seksualno zlostavljanje, pamćenje, memorijalna kultura, posttraumatski stresni poremećaj, disocijacija, sjećanje na patnju, politička imaginacija.

---

* Tekst je preuzet iz časopisa *Feminist Theory* © 2002 SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA i New Delhi) vol. 3(2): str. 201–210.

S moga gledišta, analiza kampanja protiv seksualnog zlostavljanja u veoma utjecajnoj studiji Frigge Haug (2001) nije točno postavljena. Dopustite da objasnim. Haug analizu počinje opisom putovanja u Toronto 1992. godine, cinično oslikavajući društveni i politički svijet prepun žena koje žude otkriti sjećanja na zlostavljanje u djetinjstvu. Autorica potanko opisuje svoje sudionništvo u neprekidnom otkrivanju seksualnog nasilja u djetinjstvu – bilo da stoji u čekaonici zračne luke i gleda televiziju, bilo da ruča, pohađa nastavu ili je usred kakvoga društvenog događanja – te kako se, kao posljedica toga, u njoj polako rađa sumnja u moć feminističkog diskurza i raste skepticizam kad je prisiljavaju da vjeruje “kako je gotovo svaka djevojka u Kanadi na ovaj ili onaj način žrtva seksualnog zlostavljanja što ga čine otac, ujak ili stric” (2001: 56).”Uspjeh” feminističkih i javnih kampanja vezanih uz seksualno zlostavljanje djece za Friggu Haug je upitan, i to zato što se usredotočuju na zločine pojedinaca umjesto na ekonomsku i globalnu zloporabu neoliberalizma. U istim duhu, Haug nastavlja navođenjem golih činjenica o međunarodnoj trgovini dječjom prostitucijom i pornografijom, tvrdeći ukratko da se: “Ogorčenjem zbog zlodjela pojedinaca prikriva kriminal kudikamo većeg raspona kakav se trenutačno događa pod naslovom neoliberalizma ili liberalizacije tržišta.” (2001: 68) Zbog isticanja kompromitirane, ako ne i sudioničke moći onoga što se smatra politički radikalnim kampanjama, analiza Frigge Haug relevantno je i pravodobno propitivanje odnosa između feminizma i seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu u kontekstu globalnog i ekonomskog izrabljivanja. Uistinu, s obzirom na njegovu kritičku usmjerenost na gospodarske sile neoliberalizma, taj se rad može shvatiti i kao pokušaj ponovnog uspostavljanja marksizma, na koji se naslanja i njezin raniji, vrlo utjecajan članak o radu pamćenja (Haug i sur., 1987), što bi objasnilo zašto pripovijeda o tome kako se gotovo ne može prepoznati njegova prihvaćenost među kanadskim studentima koji rad pamćenja automatski shvaćaju kao nekakvu metodu za otkrivanje incestuozne prošlosti (Haug, 2001: 56). Za autoricu je rad pamćenja metoda koja bi nas trebala odvesti izvan domaće povijesti, a u kontekstu njezina eksplicitnog argumenta teško je posumnjati u njezinu želju za politikom sjećanja koja ne prešućuje strukturalne nejednakosti kakve promiče i održava svjetska trgovina djecom. Uistinu, s obzirom na općenitiju “groznicu pamćenja” (Radstone, 2000), suvremeni status pamćenja i povijesti pitanje je opće javne politike, a ne samo feminističke kampanje vezane uz seksualno zlostavljanje u djetinjstvu, što vrijedi istaknuti jer to nije samo pitanje diskurzivne i ekonomske mobilizacije seksa i seksualnih prošlosti. Sjećanja na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu čine samo djelićak besprimjerne “eksplozije pamćenja” (Huyssen, 1994), koje je doživjelo zapanjujući rast u obliku proizvodnje niza mjesta javnih sjećanja (muzeja, spomenika, memorijalnih centara); sve proširenije prakse i prepoznavanja javnog žalovanja (uključujući nedavno proglašenje Dana AIDS-a i Dana sjećanja na holokaust, kao i fenomene poput masovnog tugovanja za princezom Dianom); sve veće svijesti o političkom ulogu povijesti i sjećanja (očiglednom, na primjer, u kontroverzi vezanoj uz autentičnost autobiografije Rigoberte Menchu, u razotkrivanju navodnih memoara o holokaustu pod naslovom *Fragments* Binjamina Wilkomirskog kao fikcije i pokrivenosti suđenja Davidu Irvingu zbog klevete); popularne prihvaćenosti i uporabe različitih načina terapije pamćenja (na primjer, regresijske terapije i “lijekova za pamćenje”); bogate industrije koja se bavi nasljeđivanjem; te na poslijetku, sve intenzivnije uloge medija u proizvodnji memorijalne kulture (koja se može pronaći u svemu, od dokumentarnih serija kao što je *The People’s Century* preko povijesnih televizijskih programa i Spielbergovih filmova do snimaka i prijenosa “uživo” – makar i slučajnih – ključnih povijesnih trenutaka kao što je atentat na J. F. Kennedyja, premlaćivanje Rodneyja Kinga i, naravno, napad na Svjetski trgovinski centar). Središnje mjesto u društvenoj i političkoj imaginaciji ne pripada samo incestu nego i nizu traumatičnih događaja i iskustava. Uz dužno poštovanje Frigge Haug, ideja seksualno traumatične prošlosti nije *jedina* za koju se može reći da posjeduje “fascinantnu i strašnu” moć (Haug, 2001: 56): to se može reći za bilo koji broj traumatskih prošlosti.

Ostavljajući po strani cinizam pozicije Frigge Haug, pojava memorijalne kulture doista traži propitivanje samog položaja povijesti, odnosno njena znanja i djelovanja. Pamćenje i povijest nisu ono što su nekad bili, ne samo zato što veća

svijest o povijesti mijenja odnos između prošlosti i sadašnjosti, zbog čega su ožalošćeni za Kraljicom Majkom svoje razloge dolaska na pogreb opisali kao želju “da budu dio povijesti”, nego i zato što je povijest, grubo rečeno, prestala jednostavno biti “svima na raspolaganju”. Posljedica je toga da se povijest više ne shvaća kao nešto što je završilo u prošlosti ili pripada prošlosti kao takvoj, nego se (i kao posljedica toga) “čini da se povijest zbiva upravo sada”, tako da “smo uvjereni kako možemo samo doći tamo i ‘biti’ u povijesti” (Sobchack, 1996: 4–5). Stoga je ono što čini suvremenu kulturu pamćenja različitom njezina temporalna simultanost (Sobchack, 1996: 4) – povijest se događa u trenutku kad joj pristupamo, dakle *sada*. Pa i ako je ovaj suvremeni modus “bivanja u” povijesti uz trenutačno pamćenje koje donosi, ujedno i uzrok kulturalne amnezije (“stvarna” povijest biva zaboravljena [vidi Jameson, 1991]) ili je pak kritički odgovor na potisnute sadržaje (mjesto i prakse pamćenja prisiljavaju vrijeme na usporavanje jer uistinu nude prostor za pažljivo promišljeno sudjelovanje [vidi Huyssen, 1994]), nema sumnje da se povijesna svijest promijenila, a time je postao upitan i položaj pamćenja u politici i društvenom životu.

No čak i da je to samo pitanje diskurzivne moći, Sara Scott je u pravu kad tvrdi da feminizam ne može pretpostaviti razvoj diskursa i iskustva; kritičko sudjelovanje “nije linearan proces, nego neprekidno vraćanje i ponovno procjenjivanje” (Scott, 2001: 359). S obzirom, dakle, na “neminovnost ‘dvojnog kretanja’ feminizma u bavljenju diskurzom i iskustvom” (Scott, 2001: 359), koje Scott uvodi zato da se identitet povezan s određenim diskurzima (kao što je poremećaj višestruke ličnosti) ne bi mogao glatko odbaciti, donekle iznenađuje što Scott navodi rad Frigge Haug kao primjer takve osjetljivosti. Tekstualni ton uvodne naracije Frigge Haug meni djeluje upravo kao odbacivanje svih onih otkrića kojih je bila sudionicom. Time ne želim reći da se Haug predstavlja kao netko tko *ne vjeruje*, nego prije kao netko tko vjeruje u to da žene vjeruju, što nije isto. To je razlog zašto mi početak njezina prikaza nije prihvatljiv, jer izgleda kao vježba naracije s prevarnom nakanom, za koju ukupna argumentacija ne pruža dokaze. Tu se sjećanjima žena na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu nije dala narativna vjerodostojnost ili vrijednost, nego su ta sjećanja prikazana kao lekcije o tome na koje sve načine moć trajno drži pamćenje u šaci. Njihove su priče o seksualnim traumama iz djetinjstva izbrisane, što je meni etički – ako ne i politički – uznemirujuće. Unatoč neospornosti fukoovske analize Frigge Haug, moje je pitanje: treba li uopće feminizam etiku da bi oslobodio njihova sjećanja?

Robovanje pamćenju: povijesno razočaranje i buduća retorika

Ako ciničnu zabrinutost Frigge Haug zbog politike sjećanja doživljam problematičnom, onda stvari postaju još gore kad pročitam *States of Injury* [Stanja povrede] Wendy Brown (1995). Njezina je analiza sofisticirana i dojmjljiva kritika politike identiteta u kojoj autorica, kao i Haug, inspiraciju za analizu suvremene politike nalazi u Foucaultu. No tamo gdje se Haug ugleda u Gramscija kako bi poboljšala svoju fukoovsku analizu, Brown se ugleda na rad Nietzschea, izvlačeći upravo njegov koncept *resentimana* da bi razmotrila pitanje pamćenja u suvremenoj politici. Pribjegavanje Nietzscheu u tekstu Wendy Brown ključno je odvajanje od feminizma i kao takvo zahtijeva detaljniju pozornost.

Brown iščitava suvremenu opsjednutost pamćenjem kao simptom kasne moderne, tvrdeći da je, na primjer, “ranjena privrženost” traumatiziranom identitetu “oblikovana i suvremenom problematikom same povijesti, i kasnomodernim tumačenjem povijesti kao pripovijesti, i shvaćanjem da se povijest dovršila upravo u trenutku u kojem je izgubila mogućnost svog završetka” (Brown, 1995: 71). No paradoksalno, kako Brown dalje ističe, umjesto da forsira napuštanje modernističke vjere u utopijsko obećanje pamćenja, povijest je dobila još veću težinu u političkoj i društvenoj uobrazilji. Uistinu, za Brown, težina povijesti postala je nekoherentna sila čije nas djelovanje slama. Brown (1995: 171) kaže:

Stoga, opseg u kojem danas “tradicije svih pomrlih generacija poput noćne more pritišću mozgove živućih” neusporediv je, čak i dok se sama povijest kao koherentna kategorija ili praksa raspada. Smatramo da smo zasićeni poviješću, osjećamo izvanrednu snagu njenih određenja; također smo uronjeni u diskurz njene beznačajnosti, a ponad svega, znamo da povijest više neće nastupati (nikad i nije) kao naša iskupiteljica.

Prema mišljenju Wendy Brown, politika sjećanja ne obećava iskupljenje. Uistinu, u svom ničeanskom pristupu pitanju povijesti, ona tvrdi da je svaka politička želja čija pretpostavka leži na iskupljivanju prošlosti osuđena da bude “išibana poviješću” (1995: 72). Štoviše, za svaku politiku koja si umišlja da može primjenjivati svoju moć i nad poviješću postoji samo “neumitan gnjev volje protiv vremena”, gnjev koji ponovno inficira narcističku ranu u svoj njenoj dubini, nanesenou u prošlosti (1995: 73).

Prikazana na taj način, svaka politička želja za mijenjanjem povijesti nije samo naivna nego još sa sobom nosi potrebu za traženjem osvete za svoje izjalovljene nade. Kao reakcija, osveta postaje “zamjena za sposobnost djelovanja” i, na taj način:

... proizvodi identitet ne samo kao vezan za povijest koja ga je proizvela nego i kao prijekor sadašnjosti koja utjelovljuje tu povijest. Volja koja se “odala nanošenju boli” u svojoj nemoći protiv vlastite prošlosti postaje... volja koja od osvete čini ne samo psihološku nego i političku praksu, praksu koja ponavlja postojanje identiteta čija sadašnja prošlost je prošlost povrede koja se uporno ne da iskupiti. (Brown, 1995: 73)

Tu politika sjećanja nije samo nemoćna nego potpuno, po svojoj reaktivnoj i prijekornoj prirodi, uništava želju za slobodom. Premda traži alternativnu političku logiku, Brown prilično eksplicitno odbija savjet da je *najbolje zaboraviti* ili, kako sama to kvalificira, odbija takav savjet u “njegovoj nerekonstruiranoj ničeovskoj formi” (1995: 74). Jasno navodeći da praksa zaboravljanja nema nikakvu jasnu vrijednost i da potpuno okretanje od prošlosti nije politički mudro, Brown se ipak trudi pomaknuti to područje dalje od sjećanja. To čini tako što zagovara politiku utemeljenu na futuralnoj (i budućoj kolektivnoj) gramatici “ja želim ovo za nas” (1995: 75), koja ne samo da inzistira na orijentaciji prema budućnosti nego i na odbijanju povijesti kao odrednice identiteta. Za Brown postoji melankolična tendencija koja inficira logiku mnemoničke politike, a to je ono čega se treba čuvati, jer se unaprijed osuđuje na mogućnost poraza “u obliku potpune zaokupljenosti sablasnom bitkom s prošlošću” (1995: 8). Tu bi provala sjećanja na zlostavljanje u djetinjstvu bila predočena kao melankolična bolest koja se može izliječiti samo buđenjem želje za budućnošću.

U skladu s prikazom Wendy Brown, budućnost, koja je *poznata samo kao nepoznata* i koja se ne može (s)poznavati, jest ona koja funkcionira kao iskupljujući horizont za feministički projekt. Tako umjesto za obećanje sjećanja, Brown se zalaže za obećanje želje porinute budućnošću, suočenom s “ja želim”, koje je implicitno osmišljeno kao još neobilježeno poviješću (samim time čuvajući prostor potencijalnosti), za razliku od sadašnjosti koja je preplavljena i paralizirana teretom prošlog. To predočavanje budućnosti u politici također je jasno u tvrdnji Elizabeth Grosz:

Nije jasno imamo li izbor između orijentacije na sadašnjost i orijentacije na prošlost: usmjerenost na prošlost, na ono što je fiksno i inertno, ipak čini temelje i daje okvir našim praktičnim potrebama i djelovanjima, dok orijentacija na budućnost, u kojoj smo uvijek izvan svog elementa, kojoj možemo pristupiti samo kroz očekivanja, nade ili želje, u kojoj ne možemo živjeti i ne živimo, djeluje privlačno čak i usprkos nama samima. (Grosz, 2000: 216)

Za Grosz je, dakle, prošlost *nepokretna* i kao takva nije nadahnjujući izvor političke želje. Budućnost je, međutim, *nepoznata*, i kao takva postaje vitalno mjesto političke imaginacije. Stoga ne iznenađuje što i Grosz, kao Wendy Brown, upozorava na “težinu povijesti”, tvrdeći da prezaokupljenost poviješću i njenom sadašnjošću nosi rizik od “zatvaranja u njihove okvire, nemoći da se izdigne iznad njih ili ih se ukloni, da se zapne u neposrednost sadašnjosti bez ikakvih aspiracija ili pretenzija prema nečemu drukčijem, nečemu boljem” (2000: 216). Kao i Brown, Grosz zaključuje da feminizam mora pronaći primjereniji politički jezik kojim će osloviti radikalnu otvorenost budućnosti, što znači jezik koji odbija vidjeti budućnost samo u terminima položaja i formi prošlosti; ukratko, treba nam politička logika koja odbija težinu povijesti kao određujuću i predvidljivu silu. Meni je takva kritika vrlo zanimljiva, osobito kad se temelji na analizi specifičnih diskurza, ali tamo gdje se okretanje prema budućnosti predočuje kao okretanje *od* prošlosti (ili previđanje prošlosti), sjećanja na traume izlažu se riziku, jer nisam toliko sigurna da znamo sve što trebamo znati o povijesti, odnosno, točnije rečeno, nisam uvjeren da znamo sve povijesti povijesti. Ne postoji li mogućnost da nam sjećanja i dalje izmiču?

Vraćanje prema prošlosti: naracija nade ili narativna nada

U svojoj eminentnoj knjizi *Trauma and Recovery* [Trauma i oporavak] (1992) Judith Lewis Herman započinje izlaganje upravo tom mogućnošću “nedostupnog sjećanja”, komplicirajući odnos između traumatske povijesti i sadašnjosti. Za Herman iskustvo traume najvjerojatnije zaboravljaju oni isti ljudi od kojih se očekuje da ga pamte, jer je snaga događaja takva da žrtvu lišava svih sjećanja o kojima bi mogla govoriti. Amnezija se smatra uobičajenim odgovorom na traumatske događaje (Herman, 1992: 1). Sjećanje na traumu ostavlja žrtvu bez riječi te ne čini pravu priliku za progovaranje. Herman smatra da je sjećanja na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu teško probuditi iz razloga što postoji trenutačno zaboravljanje samog događaja. Trauma je, po definiciji, stvarni prekid u povijesnom iskustvu te se kao takva ne može asimilirati, “upiti”. U određenom smislu, stoga, ne postoji ništa čega bi se osoba sjećala, osim možda osjećaja da postoji nešto čega bi se mogla sjećati. To nije pitanje *zaboravljene povijesti*, nego povijesti koja se *opire* prisjećanju, što je kudikamo radikalnija situacija. U tu svrhu, nema izravnog načina da se ponovno uđe u povijest, jer je ona najvjerojatnije skrivena od subjekta; povijest bježi subjektu i tako postaje tiha, ušutkujuća i singularna sila.

Time što kaže da je sjećanje teško otkriti Herman donekle otežava pristup realnosti seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu. To ne niječe činjenicu da se nešto dogodilo, nego nagoviješta da je priroda onoga što se dogodilo takva da ju je teško shvatiti. Posljedica toga da je “stvarnost” sjećanja odvojena od svijesti jest “neporeciva prisutnost” tog sjećanja, ali takva koja ima i “auru nevjerojatnosti” (Culbertson, 1995: 169). Trauma ima povijest, ali postoji u obliku “opipljive odsutnosti” (Kirmayer, 1996: 179). Povijest, moglo bi se reći, ostavlja svoj trag u obliku rupa u sjećanju. Primjećujući epistemološki i ontološki paradoks kakav podiže proganjajuće znanje o traumi (povijesni referent postoji, ali ne postoji sjećanje), Culbertson u svom autobiografski obojenom komentaru naglašava i njenu temporalnu osobitost:

Zarobljeno ispod razine svakodnevlja i njegove konstrukcije jezika, nasilje kao da nastavlja odjekivati u sadašnjosti koja pobija pretpostavljenu linearnost vremena i mogućnost da nešto završi. Ono odjednom ima osobinu izvjesne prošlosti, ono je neka vrsta “znanja/pamćenja” ... i ono nije prošlo, ono uopće nije “sjećanje” – to jest, ono je osoban, isripovijedani prikaz nečega što se završilo, ali se teško može odrediti u vremenu kao “gotovo”. Možda sjećanje na traumatski događaj ne postoji, nego postoji samo osjećaj njegove prisutnosti ili možda ono oblikuje sadašnje događaje prema svom predlošku, dok samo ostaje neprepoznato. (Culbertson, 1995: 170)

Ovdje “sjećanje” na traumu poprima jedinstvenu temporalnost koja pobija kronološko vrijeme, kao što kažu B. van der Kolk i O. van der Hart: “traumatsko iskustvo/sjećanje je, u nekom smislu, bezvremeno” te stoga ostavlja žrtvu traume “da živi u prošlosti koje se ne sjeća” (1995: 177). U nekom smislu, vrijeme u kojem to iskustvo može završiti i po kojem može započeti sjećanje uopće nije prošlo – ako se uzme da “sjećanje” ovdje znači nekakav način uživanja u onome što se doživljava kao prošlost i onome što se doživljava kao sadašnjost. To očito čini bremenitom mogućnost i mogućnosti povijesnog uvida, koje postaju mogućnost prije nego izvjesnost.

No dok Culbertson valorizira nenarativno ili protomemorijsko iskustvo koje otkucava u njezinu tijelu, ona ipak razumijeva obećanje sjećanja kao nešto smješteno u mogućnost pripovijedanja. Imperativ je, stoga, supstituirati “protojezik” traume jezikom pripovijedanja. To je, tvrdi ona, “proces slamanja i komadanja pamćenja, njegove demistifikacije” (Culbertson, 1995: 179). Znači, iako je Culbertson zabrinuta zbog načina na koje su neorganizirana sjećanja tijela ukročena i pretvorena u konvencionalna s pomoću pravila pripovijedanja – tako da “Mi gubimo... određene dimenzije istine tijekom pričanja o [traumi]” (1995: 191) – u distanciranju koje sa sobom donosi pripovijedanje ipak postoji lijek (1995: 180). Culbertson stoga smatra da su “sjećanje i jezik u svojoj biti isprepleteni na veoma bolan način, a opet jedan drugom potrebni ako se žele nadati ikakvom smislu, ikakvoj univerzalizaciji iskustva, ikakvom smislu kontinuiteta jastva ili čak društva” (1995: 183). Ovdje pripovijedanje osigurava osobni i društveni red, a to se čini upravo time što se prošlost naziva prošlošću (Leys, 1996: 120). Pretpostavka obećanja sjećanja leži na lišavanju traumatskog sjećanja njegove specifične temporalnosti (jer mu upravo ona daje sablasnu moć proganjanja). Kao rezultat, politika sjećanja seksualnog zlostavljanja djece nije samo pitanje jednostavnog dozivanja u pamćenje nego je i pitanje toga da se povijest vrati tamo gdje joj je i mjesto. Poenta je u tome da “tamo traje i ono neizrečeno”, uza svu narativnu nadu koja se veže za svaku izjavu kojom se tvrdi: “Ovo se dogodilo.” To, naravno, ne rješava kontroverzu ili osporavanje povijesnih re/konstrukcija. No koliko god da je teško, jezik je jedno što imamo na raspolaganju, čak i kad je “teško pronaći jezik koji bi u potpunosti i uvjerljivo prenio ono što je neka osoba vidjela [od povijesti i njena učinka]” (Herman, 1992: 2). Strogo govoreći, postoji nada da će nas povijest iskupiti.

Budućnost pamćenja

Naravno, pozicija Hermanove podložna je fukoovskoj kritici, a njezin prikaz traumatskog sjećanja neće prigušiti kritike što ih upućuju oni koji se pridržavaju Freudove teorije represije. Postoji i uvijek će postojati mrtva točka između onih koji se drže Foucaultovih uvida i onih koji posežu za psihoterapijskim i psihoanalitičkim objašnjenjima. Slično tome, postoji i uvijek će postojati pat-pozicija između onih koji se drže Freudovih pisanja o represiji i onih koji ih se ili klone tako što ostaju “vjerni” njegovim ranijim radovima o histeriji ili umjesto toga biraju usvojiti psihoterapijske uvide Pierrea Janeta. S obzirom na to, za politiku traumatskog sjećanja bilo bi bolje da se pomakne onkraj pozicije povezane s Hermanovom. Stoga novija i alternativna tumačenja Freuda služe da bi se mobilizirali njegovi kasniji uvidi, osobito oni izvedeni iz *Beyond the Pleasure Principle* [Onkraj načela ugone], koji zbog politike traumatske povijesti ionako pomiču s mrtve točke debatu povijest *versus* fantazija. U tu svrhu, rad Cathy Caruth pravi je primjer. Prema Caruth, koja dovodi koncepte disocijacije i posttraumatskoga stresnog poremećaja (koji su podloga rada Herman i Culbertson) do druge teorijske granice, učinak traumatskog događaja ne može se definirati ni samim događajem – koji “može i ne mora biti katastrofalan i ne mora biti jednako traumatičan za sve... niti se može definirati u terminima *distorzije* događaja, čime postiže svoju proganajuću (*haunting*) moć zbog toga što je iskrivljen osobnim značenjima koja mu se pripisuju”. (Caruth, 1995: 4 [naglasak iz originala])

Stoga se korijen traume prema shvaćanju Caruth može pronaći “u strukturi njezina iskustva ili recepcije: događaj se tada ne asimilira niti se doživljava u potpunosti, nego samo sa zakašnjenjem” (1995: 5). Ovdje se povijest – gotovo

doslovno – pojavljuje kasnije te se samo u tom trenutku može potpuno iskusiti. Stoga, piše Caruth, “Zaista je istina traumatskog iskustva ta koja oblikuje središte njezine patologije ili simptoma; ona nije patologija lažnosti ili premještanja značenja, nego same povijesti” (1995: 5). Na temelju toga, povijest se ne registrira i otvorena je samo mogućnosti zakasnjela registriranja te kao takva ne može pokrenuti mehanizme potiskivanja. S obzirom na to stanje odgođenosti, traumatsku povijest moguće je predočiti kao događaj koji čeka da se dogodi; traumatska povijest postaje “ono što se *još* i nije dogodilo, ono što se *ni nije* dogodilo”. Traumatska je povijest tako za Caruth strukturirana “latencijom” (1995: 7):

Tako se čini da bi se iskustvo traume i njegova činjenica latencije, sastojali ne u zaboravljanju stvarnosti, koja se stoga nikad ne može potpuno spoznati, nego u inherentnoj latenciji unutar samog iskustva. Povijesna moć traume nije samo u tome da se iskustvo ponavlja nakon što se zaboravi nego se samo u i kroz njeno inherentno zaboravljanje prvi put uopće i doživljava. I upravo je ta inherentna latencija događaja ono što paradoksalno objašnjava čudnovatu, temporalnu strukturu, zakasnjelost, povijesnog iskustva: s obzirom na to da se traumatsko iskustvo ne doživljava dok se događa, ono je potpuno očigledno samo u vezi s drugim mjestom i u drugo vrijeme. (1995: 8–9)

Implikacije su jasne. Politička privrženost traumatskoj povijesti zahtijeva predanost budućnosti koja se drži otvorenom njenoj samoj mogućnosti, kakva god ta mogućnost bila. Posao politike jest da osigura vrijeme i prostor za povijest. Ukratko, moramo osloboditi vrijeme za povijest. Čini se da Caruth na mnogo načina ponavlja uvide koje sam već povezala s radom autorica Herman i Culbertson. No tamo gdje se Herman i Culbertson oslanjaju na prošlost, Caruth nas podsjeća da traumatska povijest nikad nije sigurna, jer njena budućnost uvijek ovisi o budućnosti. Herman i Culbertson previše se oslanjaju na to da će stvarnost prošlosti odraditi politički posao osiguranja pravde. Povijest se za njih izdiže iz prošlosti da bi govorila budućnosti. Za Hermanovu prošlost jednostavno zahtijeva publiku s budućnošću, a uloga je pripovijedanja da to ubrza i olakša. Caruth se, s druge strane, ne oslanja na prošlost iz samog razloga što se ona tek mora dogoditi. U skladu s njezinim teoretskim prihvaćanjem dekonstrukcije, politika se ne može oslanjati na “stvarni događaj” traumatske nepravde, nego se mora osloniti na napor da se taj “stvarni događaj” *vрати* životu. Povijest ne nosi ontološku težinu koju joj daju Herman ili Brown. Ako ništa drugo, njezina je sila nepodnošljivo lagana i prelako završi u ništavilu. Povijest neće jednostavno izrasti poput duha iz boce, spremna da nas po vlastitoj volji cijelo vrijeme proganja, nego je njena moć proganjanja funkcija priča koje pričamo i načina na koje su ispričane, što je možda još važnije. Stvar je u tome da se zarobi društvena i politička imaginacija. Priče se mogu mijenjati tijekom vremena – vjerojatno će to i morati – s obzirom na moć neoliberalnih diskurza, ali svrha pričanja se ne mijenja: treba se pobrinuti da povijest nastavi živjeti u umovima budućih generacija jer, kako tvrdi Paul Ricoeur, svrha ponavljanja povijesti jest “održati na životu sjećanje na patnju zbog suprotstavljanja općoj tendenciji povijesti da slavi pobjednike... Sve što je preostalo jest izgubljeno” (Ricoeur, 1999: 11). Ukratko, sve što nije ispričano zaboravljeno je.

Zaključak: ponovno početak

Na kraju knjige *Father-Daughter Rape* (1984) Elizabeth Ward zaključuje svoju analizu seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu sljedećom scenom:

Dan u budućnosti sviće nepokretan i siv. Oblačan i tih. Ni po čemu poseban dan. Mala siva žena, koja spava sama, budi se u svojoj spavaćoj sobi. Prisjeća se. Osam joj je godina; spava sama u sobici uz

verandu u stražnjem dijelu daščare. Prisjeća se kako je naučila spuznuti u zid, odakle bi kroz pukotinu u drvu promatrala kad bi joj otac došao u krevet.

Promatrala bi velike crvene grube ruke dok djevojčici zadižu spavaćicu, razmiču joj noge, dodiruju je...

No ovaj put, dok se prisjeća, nije ostala u zidu dok sve ne bi završilo, niti se polako izvukla i spuznula u djevojčicu tek nakon što bi on otišao. Ovaj je put iskočila iz zida, udarajući nogama, šakama, vičući, bacajući se na tog čovjeka, svog oca, boreći se svakom stanicom u svom tijelu...

I dok se dvadeset i četiri sata toga nepokretnog, sivog dana blago i neumoljivo kotrljalo oko zemaljske kugle, sve su se žene naizmjenice budile, ponovno proživljavajući svoja sjećanja, te su jedna po jedna ustajale s novim smiješkom na licu i jedna po jedna su progovorile.

A zvuk njihovih govorenja prognao je sve druge zvukove na svijetu tog dana... i svako mjestošće ostavljeno u tišinama koje su se događale usred govorenja i plakanja i smijanja žena bilo je ispunjeno bukom dječje igre. (Ward, 1984: 214–16)

Pišući ovo 1984. godine, Elizabeth Ward, naravno, nije mogla predvidjeti da će se njezino proročanstvo o svijetu koji odjekuje masovnim prisjećanjem seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu ostvariti u tolikoj mjeri. Ipak, njegov dolazak nije donio tako radikalnu promjenu kakvu je zamišljala. U doba obilježeno dnevnim govornim emisijama, socrealizmom sapunica i masovnim psihoterapijskim praksama, fenomen žena koje govore i plaču i smiju se (nakon otkrivanja stvarnog i fiktivnog seksualnog zlostavljanja u djetinjstvu) nije samo banalan nego je i profitabilan (i time donekle objašnjava zašto postaje svakodnevnom karakteristikom masovnih medija, a ne revolucionarnom praksom [vidi Kitzinger, 2001, za protuargument]). No i kad ostavimo tu prezasićenu sentimentalnost po strani, mesijanski optimizam koji proganja viziju Elizabeth Ward i dalje mi je etički, pa i politički privlačan. Mogućnost iskupljenja je moćna i mogla bi se pokazati našom jedinom nadom ako se moramo suočiti s pesimizmom Frigge Haug. Tu bih, stoga, poslušala savjet Theodora Adorna:

Jedina filozofija koja se može odgovorno prakticirati usprkos očaju jest pokušaj da se sve stvari promatraju onako kako bi izgledale iz stajališta iskupljenja... Pitanje stvarnosti ili nestvarnosti samog iskupljenja zapravo nije bitno. (citirano u Phelan, 1997: 23)

Bio je potreban nečuvan politički optimizam da bi se razbila tišina koja je prvobitno obavijala stvarnost seksualnog zlostavljanja djece, a ako “nova tišina” danas okružuje sjećanje na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu, opet postoji potreba za nadom. Lekcije povijesti rijetko vrijede, a uvijek donose ponavljanje: sa svakim danom, sa svaka 24 sata koja prolaze, povijest se mora stvarati do iznemoglosti.

S engleskog jezika prevela: Aleksandra Mišak

LITERATURA

- Brown, W. 1995. *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Caruth, C., ur. 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore, MD i London: Johns Hopkins University Press.
- Culbertson, R. 1995. "Embodied Memory, Transcendence, and Telling: Recounting Trauma, Re-establishing the Self", *New Literary History* 26: 169–95.
- Freud, S. 1922. *Beyond the Pleasure Principle*. London: International Psychoanalytic Press.
- Grosz, E. 2000. "Deleuze's Bergson: Duration, the Virtual and a Politics of the Future". U: I. Buchanan i C. Colebrook, (ur.) *Deleuze and Feminist Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Haug, F. et al. 1987. *Female Sexualisation: A Collective Work of Memory*. London: Verso.
- Haug, F. 2001. "Sexual Deregulation or, the Child Abuser as Hero in Neoliberalism", *Feminist Theory* 2(1): 55–78.
- Herman, J. L. 1992. *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*. London: Basic Books.
- Huyssen, A. 1994. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London i New York: Routledge.
- Jameson, F. 1991. *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Kirmayer, L. 1996. "The Landscapes of Memory". U: P. Antze i M. Lambek (ur.) *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*. London i New York: Routledge, str. 173–98.
- Kitzinger, J. 2001. "Transformations of Public and Private Knowledge: Audience Reception, Feminism and the Experience of Childhood Sexual Abuse", *Feminist Media Studies* 1(1): 91–104.
- Leys, R. 1996. "Traumatic Cures: Shellshock, Janet, and the Question of Memory". U: P. Antze i M. Lambek (ur.) *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*. London i New York: Routledge.
- Phelan, P. 1997. *Mourning Sex: Performing Public Memories*. New York i London: Routledge.
- Radstone, S., ur. 2000. *Memory and Methodology*. Oxford and New York: Berg.
- Ricoeur, P. 1999. "Memory and Forgetting". U: R. Kearney and M. Dooley (ur.) *Questioning Ethics: Contemporary Debates in Philosophy*. London i New York: Routledge.
- Scott, S. 2001. "Surviving Selves: Feminism and Contemporary Discourses of Child Sexual Abuse", *Feminist Theory* 2(3): 349–61.
- Sobchack, V., ur. 1996. *The Modern Event*. London: BFI.
- Van der Kolk, B. i O. van der Hart. 1995. "The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma". U: C. Caruth (ur.) *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore, MD i London: Johns Hopkins University Press, str. 158–82.
- Ward, E. 1984. *Father-Daughter Rape*. London: The Women's Press.

SUMMARY

Redeeming Memories: The Politics of Trauma and History

A political attachment to traumatic history, especially the trauma of sexual abuse, requires commitment to a future kept open for its very possibility, whatever that possibility is. The work of politics is to ensure that there is time and space for history. In short, we must make time for history. Politics cannot rely on the 'real event' of traumatic injustice, but must rather rely on politics to bring the 'real event' into being. The force of history or its ontological weight is unbearably light, all too easily dismissed. History does not simply rise like a ghost from the ground, set to haunt all of time by its volition, but rather its power to haunt is a function of the stories we tell and, perhaps more importantly, how they are told. The point is to capture social and political imagination. The stories can alter over time – will probably have to – given the power of neoliberal discourses, but the point of telling does not change: history must be made to live on in the minds of future generations, for, as Paul Ricoeur argues, the point of repeating history is to 'keep alive the memory of suffering over against the general tendency of history to celebrate the victors. . . . All that is left behind is lost' (Ricoeur, 1999: 11). In sum, all that is not told is forgotten.

O LITERARNOSTI SVJEDOČENJA: PINCHERLE, RUPEL, MEZORANA

Natka Badurina

Sveučilište u Udinama, Italija

Izvorni znanstveni rad

Sažetak >

Usporedba varijanti ponovljenih sjećanja istih svjedoka u ovom se članku koristi kao povod raspravi o uvjetovanosti svjedočenja i samog iskustva diskurzom, nadindividualnim i kontingentnim. Predložak su dva nedavno objavljena zapisa usmenih svjedočenja o logoru u Ravensbrücku: talijanski tekst Riječanke Nore Pincherle te slovensko svjedočenje Savine Rupel iz okolice Trsta. Treći ovdje analiziran tekst, hrvatski pisana sjećanja na Auschwitz Sušačanke Milojke Mezorane, povod je za diskusiju o kompetenciji različitih disciplina, prije svega historiografije i književne kritike, nad tekstem svjedočenja. Podsjećanje na literarnost svjedočenja o traumi odnosi se na nuždu uvida u tekstualne manifestacije njegove podložnosti i istovremenog odupiranja narativnim strukturama.

Ključne riječi >

Svjedočenje, narativna prorada traume, odjelovljenje (reinscenacija), odnos historiografije i testimonijalne literature, Nora Pincherle, Savina Rupel, Milojka Mezorana.

Članak posvećujem uspomeni na Milojku Mezoranu, koja mi je početkom osamdesetih na riječkoj gimnaziji predavala engleski, a čiju traumatičnu mladost nisam ni slutila.

Sva tri teksta koja su neposredan povod ovom članku recentni su plodovi zanimanja za svjedočanstva o traumatičnim iskustvima 2. svjetskog rata (taj se interes pojavio kasno, početkom osamdesetih, slijedeći poticaje iz akademskih i medijskih krugova). Dva su od njih objavljeni zapisi intervjua: talijansko svjedočenje Nore Pincherle, rođene 1914. u Rijeci i zatvorene u Ravensbrücku od veljače 1944. (Pincherle, 2006), te slovenski razgovor sa Savinom Rupel, rođenom 1919. u Proseku kod Trsta i deportiranom u isti logor u prosincu 1944. (Kobal, 2007). U oba je slučaja riječ o knjigama u kojima svjedokinje ne govore prvi put, već postoji tekst, nastao u ranijoj fazi spomenutog interesa, s kojim novo svjedočenje uspostavlja odnos. Taj odnos nije samo intertekstualan, premda se često u zapisu novog svjedočenja prepoznaju doslovni tekstualni tragovi prijašnje narativne prorade.¹ Mnogo je zanimljivija ona razina odnosa s ranijim svjedočenjem koja uključuje cijeli diskurzivni događaj, kontingentan, nadindividualan i svaki put drukčiji, kroz koji svjedokinje ostvaruju (odnosno, prenose u diskurs) svoje iskustvo. Kod Nore Pincherle raniji su tekst na francuskom pisana i tek djelomično sačuvana autobiografska sjećanja nastala oko 1982. godine. U slučaju Savine Rupel radi se pak o njezinu prvom svjedočanstvu, na talijanskom, koje je početkom devedesetih za nešto prije toga osnovan arhiv svjedočanstava snimio tršćanski povjesničar Marco Coslovich i, uočivši njezinu iznimnu sudbinu i natprosječnu narativnu vokaciju, objavio ga u knjizi (Coslovich, 2000).²

Treći tekst o kojem ovdje želim govoriti jest na hrvatskom napisano svjedočanstvo koje još nije u cijelosti dostupno javnosti.³ Milojka Mezorana, rođena u Rijeci 1927., počela je pisati dnevnik 1941. i pisala ga do 1942., ali ga je tada uništila, nezadovoljna pretjeranim “komentarima i ličnim sentimentalnostima”. U rujnu 1943. počela je pisati novi dnevnik, manje osoban (kako to često biva s dnevnicima u ratnim okolnostima), svojevrsnu kroniku obiteljske i gradske svakodnevne borbe s glađu i bombardiranjima. Poslije povratka iz Auschwitzta, u koji je odvedena preko Trsta u rujnu 1944., u istu je bilježnicu dopisala i detaljna sjećanja na život u logoru. Taj tekst ne samo da nema svoj raniji predložak kao prethodna dva, ako ne računamo uništeni mladenački dnevnik, nego je i sam poznat samo u fragmentima (Sobolevski, 2006). Stoga će, umjesto o svjedočenju samom, u vezi s njime biti više riječi o onome što svjedočenje okružuje i uvjetuje: (ne)postojanje recipijenta, uloga posrednika te odnos svjedoka i povjesničara kao odnos moći nad tekstem, iskustvom, odnosno poviješću. Sve je to, uostalom, vezano i za interpretaciju pripovijesti Nore Pincherle i Savine Rupel⁴ te podsjeća kako, bez obzira na prividnu cjelovitost ili čak višekratnost svjedočenja, traumatsko iskustvo uvijek ostaje fragmentarno, ovisno o nadindividualnom, i u potrazi za jezikom.

¹ Prema suvremenoj teoriji traume i psihoanalitičkoj tradiciji dvije su glavne vrste sjećanja: narativno, koje proraduje iskustvo i daje mu pripovjedni oblik (*working through*), te traumatsko pamćenje, koje se opire naraciji, jer se mehanički oživljava (reinscenira, odjelovljuje) u obliku drame kojoj je subjekt podčinjen (*acting out*). Za prijevod tih termina kao “prorada” i “odjelovljenje” v. Laplanche-Pontalis (1992, s.v.). Iscrpnu raspravu o teoriji traume u poststrukturalističkih autora nudi V. Biti (2005a: 9 – 29). O vrstama sjećanja prema psihoanalitičkoj tradiciji v. i u D. LaCapra (1994: 198 – 200) ili u M. Bal (1999).

² Arhiv, o kojem će u nastavku biti još riječi, pohranjen je u Trstu, u Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia-Giulia.

³ Ratni dnevnik Milojke Mezorane u posjedu je riječkog povjesničara Mihaela Sobolevskog, koji je iz njega odabrao i komentirao pojedine fragmente, te ih objavio u članku (Sobolevski, 2006). M. Sobolevski na žalost ne dopušta uvid u rukopis, pa to moramo sačekati do njegove predaje u arhiv Muzeja grada Rijeke, što je, premda u spomenutom članku najavljeno za 2006., zasad predviđeno za jesen 2007. godine. Ovom prilikom zahvaljujem na pomoći gđi Milici Trkulji iz Muzeja grada Rijeke.

⁴ Svjedokinje namjerno i možda nezgrapno nazivam prezimenima, jer mi se uobičajeno prisno oslovljavanje osobnim imenom, kakvo sugeriraju i naslovi *Storia di Savina* i *Savina zgodba*, čini neprimjerenim. Ono je, naime, uobičajeno uglavnom za žene te nepravedno sugerira veći udio privatnosti u njihovim životima i njihovu manju društvenu ulogu. U mojoj potrebi za time da svjedokinje oslovim prezimenom, i zapravo im kažem “vi”, ima sigurno i mnogo puta ispovijedane nelagode interpretatora, koji svoje kritičko oruđe osjeća kao invazivno i neprimjereno intimnosti ispričovijedanog, te traga za mjestom između kritičkog pristupa i empatije. Valja reći da je Marco Coslovich osjetio potrebu da svoje pisanje “o Nori” opravda prijateljskim odnosom sa svjedokinjom, ali i da pozitivistički historiografski stil Mihaela Sobolevskog koji je objavio Mezoranine odlomke poznaje samo dosljedno oslovljavanje svjedokinje punim imenom i prezimenom.

Nora Pincherle – mimetizam i preživljavanje

Nora Pincherle je Židovka rođena u bogatoj riječkoj trgovačkoj obitelji u kojoj se govorilo talijanski, njemački i mađarski. Odrasla je kao darovita, znatiželjna mlada žena liberalnih nazora, kojoj su navika na život u multikulturalnoj sredini i temeljito obrazovanje omogućili da donosi originalne i slobodne odluke o svom životu. Odabire tada pretežno “muški” studij političkih znanosti u Rimu, a nakon diplome, malo prije nego što su u Italiji doneseni rasni zakoni, dobiva stipendiju za Pariz, gdje se kreće u krugu izbjeglih talijanskih antifašista, među kojima je i kasniji filmski redatelj Gillo Pontecorvo (1960. snimit će film *Kapò*). Budući da je uhićena u tom krugu, uspjeh će prikriti svoje židovstvo cijelo vrijeme boravka u logoru. Znanje jezika, inače čest motiv u logorskim svjedočanstvima, ali i igra višestrukog nacionalnom pripadnošću, jedan su od putova njezina preživljavanja. Pod nacionalnom pripadnošću u njezinu slučaju mislim na onu državnu, koju je upisivala u formulare ili izjavljivala policiji, jer je teško govoriti o njezinu jednoznačnom osjećaju pripadnosti nekoj etno-nacionalnoj zajednici; prema svojem etničkom židovstvu ima ambivalentan odnos (ne odobrava kruto štovanje židovske religije i običaja), a u pitanju drugih nacionalnih kultura smatra se dionicom barem dvije – talijanske i francuske,⁵ i to nakon što je zbog ratnog iskustva isključila onu njemačku (“Za mene njemački nije Goetheov, nego Hitlerov jezik”, 2007: 32).

Unatoč vlastitom transverzalnom nacionalnom identitetu, pripovijedanje Nore Pincherle odražava jake ratne nacionalne kontraste. Ključ tumačenja većine epizoda iz njezine pripovijesti odnosi su različitih nacionalnih grupa koji su odlučivali o životu i smrti. I u njezinu sjećanju opstaju te grube podjele, ali s dvije osobitosti: prvo, ona posve liberalno smatra da ima pravo mijenjati svoju pripadnost pojedinoj grupi u skladu s okolnostima, kulturnim i povijesnim razlozima ili elementarnom borbom za preživljavanje; drugo, njezina se intelektualna nadmoć manifestira u uočavanju paradoksalnih situacija u koje su takvim grubim podjelama ljudi oko nje dovedeni. Za ulaska Nijemaca u Pariz N. Pincherle osjeća se Francuskinjom:

Sjećam se pogleda nekog njemačkog mladića, vojnika. Stajao je na vojnom kamionu, pogledala sam ga očima punim mržnje. Možda je svatko od nas pratio pogled nekoga od njih (...) Naši su se pogledi ukrstili s toliko mržnje, toliko mržnje. Ja sam mu očima govorila: “Crkni!”, a ni on valjda nije mislio drukčije. Tamo nisu stajali samo pobjednici i poraženi, stajala su dva sukobljena naroda čiju mržnju neće ugasiti nikakav pobjednički rat. (2007: 45)⁶

Svoje poistovjećenje s Francuzima Pincherle objašnjava vrlo jednostavno: “U Rijeci sam rođena, u Rimu sam studirala, korijeni su mi u Gorizi, ali u Parizu sam živjela.” (2007: 43) U ulozi francuske policije pri uhićivanju Židova u Parizu pod njemačkom okupacijom Pincherle ima zanimljivo zapažanje, koje nudi jedan od mogućih odgovora na dosad opširno razmatrano pitanje o razlozima pasivnosti nacističkih žrtava, barem što se tiče onih koje nije direktno i brutalno uhićivala nacistička policija, nego njeni kolaboracionisti. U zapisu intervjua to zapažanje prolazi kroz barem tri stupnja: prvi je osuda uloge francuske policije u velikom uhićenju i predaji Židova na pariškom zimskom hipodromu 1942. i osuda nedovoljnoga današnjega komemoriranja tog zločina. Drugi je djelomično oslobađanje od optužbe, jer iz okolnosti uhićenja svojih znanaca Pincherle zna da je francuska policija nastupala uljudno, blago, te čak ostavljala žrtvama priliku da pobjegnu (“Pripremite se, za pola sata dolazimo po vas.”). Treći stupanj, do kojeg, čini se, dolazi tek prilikom samog intervjua, neočekivan je obrat u mišljenju:

⁵ U sjećanjima N. Pincherle na mladost u Rijeci nema spominjanja hrvatskog elementa. Njezin je otac, stručnjak za drvenu industriju, često odlazio u Jugoslaviju, ali očito da u Rijeci nisu imali kontakte s hrvatskim građanima, pa je njezin dojam da je “Rijeka bila kozmopolitski grad, ali mu je duša bez sumnje bila talijanska” (2007: 37). U tom svjetlu zanimljivo je usporediti njezina sjećanja s dnevnikom druge Riječanke, Milojke Mezorane, čija je obitelj pripadala hrvatskoj inteligenciji prototalijanskog raspoloženja.

⁶ Prijevodi navoda iz Pincherle (2007), Coslovich (2000) i Kopal (2006) su moji.

Pred tim nevjerojatnim događajem ja mislim ovako: nacističke vlasti znale su da francuska uniforma može bolje prevariti Židove. Da su se pojavili Nijemci, sa svojim uniformama i svojom brutalnošću, vjerojatno se ta meka hapšenja ne bi mogla dogoditi. U biti je francuska policija, na neki način, pristala na tu igru. (2007: 55–56)

Taj gotovo fukoovski uvid u prirodu represivnog aparata koji je najdjelotvorniji kad prikriva svoje lice, kad se institucionalizira u oblike koji mu daju familijaran izgled, izveden je s pozicije nemoćnog promatrača koji nije mogao, a naknadno još manje može intervenirati u tuđu tragediju. Pripovijedanje se, uostalom, zbiva u paradoksalnoj poziciji anakronog prikazivanja događaja koji su prethodili središnjem traumatskom iskustvu, što imperativom prorade zrakasto obuhvaća sve “prije” i “poslije”.⁷ Zbog toga u izlaganju Pincherle nakon tog uvida ipak slijedi i poznati argument o rezignaciji i tragičnom fatalizmu Židova koji su “se prepustili, pokorno. To je istina” (2007: 56). No u svojoj naknadnoj proradi Pincherle je učinila ono jedino što se i može učiniti protiv prizora pokornosti tijela pred neuhvatljivom moći, a to je privremeno zauzimanje nesigurne kritičke pozicije u kojoj se jedan tip moći problematizira drugime (onim brutalnim) kako bi ga se barem djelomično učinilo vidljivim i razotkrilo u njegovoj okrutnosti. Privremenost i nesigurnost tog uvida dolazi, dakako, od naknadne svijesti da se ni brutalnu represiju – s kojom će se i sama uskoro suočiti – ne može zaustaviti glasnim “Halt!”.⁸

Pripovijedanje Pincherle o logoraškom iskustvu većim je dijelom posvećeno epizodama o solidarnosti s drugim zatvorenicama. Uglavnom je ona ta koja pruža nesebičnu pomoć, ali je povremeno neočekivano i prima, te iskazuje divljenje još većoj solidarnosti u drugim logorima za koje zna prema predaji. “U logoru je prijateljstvo značilo sve. Predstavljalo je sposobnost da voliš, da se brineš za nekoga, njime si samome sebi dokazivao da se možeš pobuniti protiv gole nužde, nasilja, straha. Prijateljstvo i solidarnost davali su nam dostojanstvo.” (2007: 90) Takvoj sigurnoj predodžbi o vlastitoj mogućnosti da učini dobro drugima sigurno se može zahvaliti uspjeh i tečnost njezine pripovijesti. Naime, nejasna predodžba pripovjedača o vlastitoj aktancijalnoj ulozi, uvijek prisutna u traumatskom iskustvu, te čest logoraški motiv poremećenih uloga u zločinu i ravnomjerne podjele odgovornosti, ozbiljna su prepreka za pripovijedanje tog iskustva.⁹

Ipak, tezi o solidarnosti kao posebnoj karakteristici ženske testimonijalne literature¹⁰ nijedan od ovdje odabrana tri teksta (Pincherle, Rupel, Mezorana) ne daje posebne potvrde. Naprotiv, sve tri svjedoče kako rasističke, izvanjske i rigidne političke i nacionalne identifikacije iz vanjskog svijeta prelaze u univerzum logora, gdje potpomognute sustavom na njima bazirane unutrašnje hijerarhije, nepomirljivo suprotstavljaju žene jedne drugima. Stereotipi među internirkama ne pokazuju posebne razlike u odnosu na situaciju u muškim logorima: oni su i ovdje djelomično

⁷ Unatoč prosvjedima nekih od poznatih svjedoka kako ishodište njihova života nije u traumatskom iskustvu (Ruth Kluger izjavljuje: “I meni se to događa: kad netko hoće o meni nešto važno reći, kaže da sam bila u Auschwitzu. Ali to nije tako jednostavno; mislite što hoćete, ali ja se nisam rodila u Auschwitzu, nego u Beču”; navedeno prema Wieviorka 1999: 150), i unatoč prigovorima teoretičara koji uviđaju paradoksalnost postupka u kojem se logoraškom iskustvu pripisuje značenje prvotnog prizora ili mita o podrijetlu (na to upozorava upravo Wieviorka, čiji je francuski izvornik *L’ère du témoin* izašao 1998.), u psihoanalitičkim pristupima i teoretizaciji prorade teško je izbjeći tu shemu.

⁸ Usp. Kafkinu pripovijest *Na galeriji*, simetrično strukturiranu upravo s obzirom na dva tipa manifestacije represije. Prvi je prizor u kojem se odnos direktora cirkusa i jahačice otvoreno pokazuje kao nasilje, što omogućuje intervenciju gledatelja koji s galerije traži prekid prizora, a u drugom je okrutnost prikriivena cirkuskim blještavilom i ljubaznošću, pa gledatelj na galeriji, zaglušen zvucima orkestra, nemoćno i nesvjesno plače.

⁹ Nizozemski teoretičar Ernst van Alphen (1999: 24–38), definirajući i samo iskustvo kao rezultat diskurzivnog procesa, tvrdi da su nejasna vlastita aktancijalna uloga i nemogućnost etičkog djelovanja diskurzivni simptomi koji sprečavaju da se iskustvo uopće i proživi. Druge se dvije prepreke na putu oblikovanja i prikazivanja iskustva prema Van Alphenovoj razradi tiču narativnog okvira, tj. nemogućnosti da se predvidi dalji tijek života, i nemogućnosti prihvaćanja narativne sheme prema kojoj bi nakon izlaska iz logora slijedio sretan kraj.

¹⁰ “Niz analiza pokazuju da je stvaranje *nadosobnog identiteta* u muškim logorima bilo bazirano na temelju političke ili etničke pripadnosti, dok su žene – uglavnom lišene političke organiziranosti ili etničke osviještenosti – imale na raspolaganju samo ono što se tradicionalno zove *ženskom solidarnošću*.” (Zlatar, 2004: 173, kurzivi su autoričini)

suprotni nacističkoj službenoj ljestvici (na primjer, često divljenje Ruskinjama), a djelomično je odražavaju (Levi govori o “zaraznom zlu”), koristeći i tu priliku za oblikovanje zaštićenih vlastitih grupa i isključivanje slabijih (na primjer, antisemitizam među internirkama). Pincherle se povremeno čudi i ruga apsurdima takvih identifikacija, kao kod opisa Njemica koje očajavaju što su u logoru, ali žele pobjedu nacističke Njemačke. No svjedokinje u pravilu i nakon dugo vremena o nacionalnim grupama govore u logoraškim stereotipima, i Pincherle u tome nije iznimka:

Ali prijateljstvo je u logoru bilo sve samo ne jednostavno. Francuskinje su bile nevjerojatni antisemiti. Na sreću nisu znale da sam Židovka, premda su me svejedno prezirale jer sam bila Talijanka i dakle, prema njima, izdajica. Fašistička Italija napala je Francusku kad je ona u ratu s Njemačkom bila već na samrti. U povjesničarskim analizama govori se o “nožu u leđa”. Vjerojatno je u svemu tome bilo i neke gorke istine, ali što sam ja tome skrivila? Talijani u logoru bili su antifašisti i prema tome nisu imali nikakve veze s napadom s leđa. (...) Onda, sjećam se Ruskinja. (...) ni u jednom trenutku nisu gubile ponos i dostojanstvo. Kao Englezi sa svojim poručnikom u slavnom filmu “Most na rijeci Kwai”, tako su Ruskinje ušle u logor marširajući, u savršenom redu, i uz pjesmu. Kakve lijepe djevojke! (...) Poljakinje su često bile ološ. Najprije zato što su bile kapoi, ali i zato što su bile nepoštene. U kuhinji, na primjer, kojom su one upravljale, jele su ono što je bilo namijenjeno nama. (2007: 91–93)

O Francuskinjama čuva slabu uspomenu i dugo nakon rata zbog toga što nisu s njome dijelile pakete Crvenoga križa, a o Njemicama kaže: “Te njemačke ženetine, ponavljam, koje su bile klasificirane kao političke, a o politici nisu imale pojma, bile su nepodnošljive i morale smo se čuvati i njih, a ne samo kapoa” (2007: 74), a u ranijoj pisanoj varijanti čak zapisuje: “Naravno, u svakoj bi se prilici pojavila obavezna potkazivačica, obično Njemica. Stoput su mi rekli da se ne smije generalizirati, ali ja sam uporna u svom uvjerenju da je njemački narod po prirodi narod doušnika.” (2007: 139) Doista, nakon dvadeset godina ponavlja: “Što je bila Njemačka te daleke veljače 1944.? (...) Nijemci su potkazivali sami sebe: narod potkazivača.” (2007: 65) U logoraškom žargonu jednu vrstu njemačkih nadzornica iz sive zone internirke su, zbog sive uniforme i crnih ogrtača, nazivale miševima. Pripovijedanje Pincherle zadržava taj naziv i zbog toga na mjestima djeluje kao Spiegelmanov *Maus*, a to što kod nje, nasuprot mišjim zapovjednicama, golema masa žrtava zadržava ljudsko lice, ne znači da i sama ta masa nije ispresijecana čvrstim i trajnim linijama pripadnosti različitim vrstama. I Spiegelmanov se otac, uostalom, desetljećima poslije u Americi ne oslobađa straha od drugih. Nakon logora svijet je definitivno narušen i, Spiegelmanovom metaforom rečeno, nastavlja trčati po zraku kao lik iz crtića koji je odavno prešao rub ponora. Obnovljena vjera u ljude nešto je što pripada hollywoodskoj obradi preživljavanja kao *happy end*, dok autentično svjedočanstvo o dehumanizaciji ne poznaje pravo “poslije”. O tom osjećaju govori i motiv mačuhica iz pisanog dnevnika Pincherle, koji je odabran za naslov knjige (*Kako voljeti mačuhice? Bog nije bio u Ravensbrücku*). Pincherle se, naime, prisjeća da su, kao paradoksalan ostatak građanskog reda i estetike (uz, na primjer, poravnavanje kreveta i šivanje gumba), duž *Lagerstrasse* cvali nasadi mačuhica. Premda rijetko, taj se motiv povremeno pojavljuje i u drugih preživjelih; Tadeusz Borowski zapisao je kako su, pripremajući nogometno igralište iza baraka logora, oko njega u proljeće posadili cvijeće. Veza s nogometom nije slučajna; kao nogometna utakmica o kojoj govori Agamben (1998), i mačuhice kod Pincherle pogled su u ponor današnje normalnosti. Pincherle, uostalom, vrlo oprezno, ne govori o katarzičnom učinku svojeg pripovijedanja. Jedini smisao vidi u prenošenju uspomene na one koji nisu preživjeli.

Ako zatvorenice, dakle, nisu mogle izbjeći sudjelovanje u mehanizmu prema kojem drugi određuju nečiju nacionalnu ili političku pripadnost, Pincherle je mogla pokušati igru preživljavanja na račun višestrukog identiteta. Ulazak u logor i trenutak u kojem je ostala bez “dokumenata, identiteta za koji bih se grčevito uhvatila” opisuje kao “paničan osjećaj ulaska u drugi

svijet” u kojem “više nikoga nije bilo briga tko si. Mogla sam izjaviti što sam htjela, mojim je neprijateljima to bilo nebitno” (2007: 66). Ne poznajući još unutrašnje zakonitosti logora u kojem su Talijanke bile među najniže rangiranima, misli kako će joj kod njezinih krvnika moći biti od pomoći nacionalnost njihovih nekadašnjih saveznika. Prijavljuje se, dakle, kao Talijanka, no cijelo vrijeme boravka u logoru svrstava se među Francuskinje, koje je, osim prijateljica iz vremena prije uhićenja, ne prihvaćaju. Uoči oslobođenja, kad međunarodni Crveni križ evakuira Francuskinje, ona pronalazi vezu s uredom kartoteke i grčevito pokušava promijeniti iskaz na svom upisnom listu. Oslobođena je, konačno, kao Francuskinja.

Pincherle o svojem iskustvu nije govorila do šezdesetih godina, a tada se s prijateljicom, također bivšom logorašicom, počela prisjećati pojedinosti iz logora, i to tako da su “umirale od smijeha” (2007: 108). Sama u svom iskazu povezuje tu prvu humorističnu obradu svoje pripovijesti s razdobljem šezdesetih godina, možda želeći aludirati na emancipacijski zanos tih godina, atmosferu oslobađanja onih koji su se osjećali podčinjenima. Ne samo da je i njezina današnja usmena ispovijest puna humora nego ona izjavljuje kako nakon nje priprema knjigu viceva. Smijeh nije rijetka reakcija u trenutku prorade traume, no slučaj Pincherle drukčiji je, na primjer, od frizera iz Lanzmannova filma *Shoa* koji o užasima može pripovijedati jedino smiješeći se ili od njezina histeričnog napadaja smijeha prilikom pariškog uhićenja. Humor prorade kod Pincherle je, naime, izrazito verbalan, ima strukturu vica i bazira se na paradoksu, dvosmislenosti i erotskim aluzijama (u pripovijedanju, na primjer, umeće zatvorski vic o Churchilllovoj cigari). Jezik njezinih čestih usklika živ je, slikovit i baca komično svjetlo na bezizlazne situacije. Njezin je monolog zapravo višeglasje likova (s čestim: “onda rekoh sebi: ...”), koji promatraju jedan drugoga i međusobno si dobacuju dosjetke u kojima se zrcali nemoć promatranoga. Na taj način ona uspijeva biti uvijek ona koja primjećuje, a ne ona koja trpi nemoć, i u tome nalazi svoje autobiografsko “ja”.

Humor je dominantan ton u zapisu njezine usmene ispovijesti, no, iznenađujuće, on posve izostaje u pisanim sjećanjima Nore Pincherle (dijelovi su objavljeni u talijanskom prijevodu u Pincherle, 2007). Tada je napisala da piše svoja intimna “sjećanja” (*ricordi*), a danas govori o “pamćenju” (*memorie*), što podrazumijeva obraćanje drugima, odnosno apel za slušanjem karakterističan za testimonijalnu literaturu. Unatoč tome, njezina su pisana sjećanja mnogo podložnija klišeizaciji. Retoričnost i memoaristička narativna stereotipizacija disciplinirale su ono što se u usmenoj verziji oblikovalo kao posebna karakteristika svjedočenja Pincherle – dijalogičnost, smisao za paradoks, ironija i galgenhumor.

Savina Rupel – glas iz rane

Nakon što je prvi put govorila Marcu Coslovichu, što je 2000. prerađeno za knjigu, Savina Rupel javno je svjedočila još dva puta: 2001. za dokumentarni film *Spomini* slovenskog programa RAI te konačno u ove godine objavljenom intervjuu Borisu Kobalu, slovenskom glumcu i redatelju (od tog je audiointervjua dostupna samo objavljena knjiga). Premda sama Savina Rupel svom prvom svjedočenju pripisuje spasonosnu terapijsku ulogu (to je primjereno naglašeno u finalu dokumentarnog filma), a uz to prihvaća etički imperativ svjedočenja u ime onih koji nisu preživjeli, kao i njegovu pedagošku misiju, ipak se u njezinu slučaju teško oteti dojmu Clorindina jauka kako ga na Freudovu tragu tumači Cathy Caruth (1996). Poput u stablo pretvorene Clorinde iz Tassova *Oslobođenog Jeruzalema*, što je Tancredi nenamjerno ponovno ranjava, i Savina Rupel u svakom svjedočenju ponovno proživljava najteže dijelove svoje traume, a njezin glas iz rane optužujuće progovara o prošlosti koja se neželjeno ponovila.

Prva knjiga S. Rupel rezultat je Coslovicheve obrade oko devet sati intervjuja. Za izdavački uspjeh knjige čini se da su bile nužne intervencije u doslovan zapis njezina svjedočenja: Coslovich je izbacio pitanja, standardizirao dijalektalni

talijanski, skratio ponavljanja i kronološki organizirao pripovijedanje, a u opširnom pogovoru predložio je interpretaciju njezina svjedočenja, o kojoj će ovdje još biti riječi. Intervju je nastao u sklopu Coslovicheva rada, započetog 1984., na već spomenutom arhivu svjedočanstava deportiranih s područja *Adriatisches Küstenland*, njemačke okupirane pokrajine Jadranskog primorja koja je obuhvaćala Trst, Istru, Rijeku i Krk.¹¹ Rad na arhivu svjedočanstava, naravno, ne znači samo obradu zajedničkih aspekata svjedočenja u svrhu potrage za objektivnim istinama ili za onim zbrojem pojedinačnih svjedočanstava koji bi navodno mogao predstavljati povijest. Takav se pristup, uostalom, rijetko može i naći otkad su historiografija i antropologija osvijestile problematiku usmene povijesti te “koristi i štete” svjedočanstava za historiografiju (o tome govori za talijansku akademsku sredinu pionirski tekst Luise Passerini, 1978). Od početaka usmene povijesti u okrilju revolucionarnih ideologija šezdesetih, do novijih autora poput Wiewiorke, glavna kritika upućena usmenoj povijesti jest ona o njenoj uvjetovanosti subjektom i vremenom kazivanja. Nakon što su je dovele do krajnje upitnosti, te kritike u pravilu nalaze mjesto svjedočanstvima ne kao izvorima, nego kao predmetima i formama historiografskog znanja (na primjer, u dvije zbirke svjedočanstava o Ravensbrücku iz sedamdesetih: Muser-Zavrl, 1971; Beccaria Rolfi-Bruzzzone, 1978). Takav ih interes često vraća na pojedinačno. Nastanak knjiga na osnovi pojedinačnih svjedočenja, osim što daje živost arhivu, koji time ne postaje “početak zaborava”,¹² nudi i bijeg od zamke kvantitativnog pristupa i grupnih autobiografija.

Središnji je motiv svjedočenja Savine Rupel gubitak djeteta. Naime, iz tršćanskog zatvora Coroneo deportirana je u Ravensbrück u petom mjesecu trudnoće, na dan kad se trebala udati. Negdje u veljači, prema naknadno konstruiranom kalendaru, u logoru je rodila sina, koji je 14 dana nakon toga umro. Coslovich zamjećuje kako taj dio svjedočenja teče glatko, kao da je u desetljećima što su protekla prije no što je progovorila mnogo puta uvježbavala svijest da podnese suočavanje s najstrašnijim dijelom iskustva i uspostavila podnošljiv oblik sjećanja. Čini se, naprotiv, da je nesigurnija, a njezino pripovijedanje isprekidanije, kad pripovijeda o događajima koji su neposredno prethodili djetetovoj smrti ili slijedili poslije nje. U njima postoji jedno vrlo važno mjesto:

Nakon 13 ili 14 dana Danilo je umro: bilo je to 28. veljače, ali ja sam ga još jedan dan zadržala kod sebe. Već gotovo dva dana nije davao znakove života, ali znala sam da će me, ako ga predam, poslati u Blok za selekcije (odabir najslabijih za plinske komore, op. p.). I zato sam pričekala još nekoliko dana. Nisam mu imala što dati jesti, ništa! Što sam imala? Ni vode! (...) Držala sam ga kod sebe, pokušavala ga pokriti i ugrijati kako sam mogla. Prva dva ili tri dana još je plakao, ali onda mu je glas počeo slabjeti. (...) U jednom času bilo je prošlo već dan i pol da nije ni tiho jecao ni otvarao usta, dakle dan i pol gotovo nije davao znakove života i postajao je hladan, hladan, hladan i tvrd, baš se osjećalo da je mrtav. Nisam htjela da odmah primijete da je mrtav: nisam htjela da to doznaju jer sam se nadala da ću tamo ostati još jedan dan, da se spasim, dan više bez izlaska na zimu puno je značio. (...) Znam da to što govorim može zvučati monstrozno nekome tko nije iskušao ono što sam iskusila ja. Pitate se kako se može misliti na vlastiti spas kad ste tek izgubili svoje stvorenje? Ali vas molim da ne sudite olako i da uzmete u obzir sve što sam morala propatiti od tih krvnika da zapadnem u takvo stanje. Bilo je strašno, nitko ne može razumjeti što je logor, samo oni koji su to prošli mogu me razumjeti. Bol za Danilom bila je tolika da mi je ne mogu nadoknaditi ni suhim zlatom, a ipak sam smislila kako da prikrijem smrt koju su mu oni nanijeli i time odgodim svoj izlazak na zimu. Tog dana, kad je prošla Pierina (bolničarka, zatvorenica iz talijanske Gorice, op. p.), rekla sam joj: “Pierina, pogledaj!” “Umro je”, reče Pierina, “ali ne sada. Možda jučer ili

¹¹ Arhiv do danas broji oko 120 intervjua, odnosno oko 200 sati snimki. Svjedočanstva je Coslovich obradio u povijesnoj studiji (Coslovich, 1994).

¹² O raspravi o statusu svjedoka i arhiva kod G. Agambena i J. Derridaa v. u Jambrešić-Kirin (2005).

čak prekjucher.” “Ne”, rekla sam, “danas je umro. Mogu li ostati ovdje još noćas?” “Ostani još ovu noć”, rekla mi je, “ali sutra ujutro ću doći po njega. Ako nas otkriju, gotove smo!” (Coslovich, 2000: 87)¹³

Zbog nerješive etičke dileme, kakva često progona preživjele, Rupel prekida pripovjedni niz da bi se obratila slušatelju, i da bi ujedno uložila napor da poveže svoj tadašnji lik (i fizički, čiji stravičan odraz u ogledalu još pamti, i moralni) s današnjim svijetom. Za nju je to iskustvo još uvijek nepojmljivo, pa je u novom svjedočenju vidljiva njezina nemoć da mu da konačan diskurzivni oblik. U razgovoru s Borisom Kobalom, naime, Rupel pripovijeda ovako:

Vidjela sam da dijete diše sve manje, prvi i drugi dan je malo plakao, a onda samo otvarao ustašca, otvarao i zatvarao oči. Brojala sam na prste koliko je dana prošlo, moralo je biti 27. ili 28. veljače. Pierinu sam pitala što joj se čini. Dok je dijete bilo živo, nisam morala na apel. Kruha nisam mogla jesti, jer sam bila preslaba, tako da sam njime kupila nešto da ga ovijem. Jer su mi ga dali golog. Bez ičega. Za dva-tri komada kruha kupila sam šal, da barem ne zebe. (...) Pitala sam Pierinu kako joj izgleda to dijete. “Sava, zar ne vidiš da je mrtav?” “Možda još živi.” Pierina je rekla: “Reci da je još živ makar je mrtav već nekoliko sati, kad je već tvrd.” Onda sam ga predala, to svoje dijete, ali na apel nisam mogla ići, jer nisam mogla ni stajati na nogama. (Kobal, 2006: 55)

Otklonimo li malu vjerojatnost svjesne naknadne korekcije nečeg što joj se, prilikom novog svjedočenja, moglo učiniti neprikladnim (o takvoj korekciji bit će, međutim, riječ u nekoliko drugih slučajeva nepodudaranja dviju pripovijesti), različite varijante o tome tko je odlučio o odgađanju prijave smrti djeteta pokazuju prije svega da se radi o iskustvu koje nije moguće ispričovjediti. Onemogućena da se brine za preživljavanje svog djeteta i prisiljena boriti se protiv vlastitog uništenja, Rupel više nije sigurna tko je u tom zločinu zapravo kriv, i to je upravo onaj poremećaj predodžbe o vlastitoj ulozi koji otežava da se iskustvo prenese u diskurs i uopće proživi. Kako piše Dori Laub, psihoanalitičar i osnivač prvog projekta videoarhiva na sveučilištu Yale: holokaust nije proizveo svjedoke jer je kao događaj imao tako iskrivljenu i nerazumljivu psihološku strukturu da je to onemogućilo svjedočenje čak i samih žrtava. Svjedok ne može postojati ondje gdje nitko ne može stupiti izvan totalizirajućeg i dehumanizirajućeg okvira događaja (Laub, 1995: 65). Naša se civilizacija bazira na odlučivanju i odgovornosti pojedinca za vlastite postupke; cijeli etički sustav počiva na mogućnosti odabira. Mučitelji su, međutim, stvorili situaciju u kojoj su žrtve i same postajale mučitelji, i time im uništavali identitet. Rupel je odgodila prijavu smrti djeteta da bi sebi spasila život, a istovremeno joj nije bilo moguće to ne učiniti, pa je, dakle, taj svoj postupak zapravo pretrpjela.¹⁴ Lutanje njezina diskursa o smrti vlastita djeteta traženje je glagolskog oblika koji ne postoji, onog aktivno-pasivnog istovremenog podnošenja i trpljenja žrtve o kojem govori Barthes, u kojem se ne zna tko (se) žrtvuje, što dovodi do poremećaja u predodžbi o odgovornosti. Medijalno stanje idealan je, premda neuhvatljiv, oblik vjernosti traumi, ono je imitacija traume kojoj pripada etička sfera svjedoka.¹⁵ To je stoga mjesto koje u pripovijesti Savine Rupel ostaje neprorađeno, neizrecivo središte pripovijesti za koje nema jezika. Potresan prizor njezina govora o tome, posebno vidljiv u videozapisu, pokazuje kako ona u tom segmentu ostaje nesposobna da traumu izda, zatočena u melankoliji, onemogućena u žalovanju.¹⁶ U kontekstu njezina fluidnog svjedočenja to mjesto pokazuje kako je prorada proces, a ne postignuće, koji teče usporedo s reinscenacijom.

¹³ Dokumentarni film bilježi također molbu Pierini da odgodi prijavu djetetove smrti, ali bez obraćanja slušatelju.

¹⁴ Pritom nije potrebno posebno napominjati da i kad gubi predodžbu o vlastitoj nedužnosti, Rupel u odnosu prema drugima uspijeva sačuvati jasan osjećaj zahvalnosti (prema Pierini) i sućuti. Jedan od najsnažnijih trenutaka dokumentarnog filma upravo je njezino prisjećanje na odlazak u smrt nepoznate Genovljanke s malom kćeri.

¹⁵ Polazeći od Barthesova članka, tezu o medijalnom stanju kao idealnom obliku za pripovijedanje o traumi postavio je H. White. O tome v. Biti (2005b). O moći traume da određuje žanr pripovijedanja, i o etičkim implikacijama te teze v. D. LaCapra (2001).

¹⁶ O melankoliji i žalovanju prema Freudu v. D. LaCapra (2001: 65).

Poslije povratka kući Savina Rupel doživljava novu traumu: njezina reintegracija u društvenu sredinu otežana je time što je napušta zaručnik. Je li moguće da je nakon svega ona za svoju sredinu samo “osramoćena djevojka”? Teškoće povratka interniraca, i osobito internirki, poznate su literaturi. Većina bivših logorašica morala se suočiti s nelagodom okoline pred neizrecivošću onoga što su proživjele, a što se često povezivalo s nejasnim konotacijama o seksualnom nasilju. No zanimljiva je Coslovicheva interpretacija Rupeličina slučaja (Coslovich, 2000: 166–201), prema kojoj je trauma povratka središnja i presudna za proradu iskustva samog logora. Tragične okolnosti u kojima je Rupel izgubila prvo dijete i napor koji je nakon povratka poduzela da prisili zaručnika da se oženi njome nisu je oslobodili krivnje predbračne trudnoće, i nisu izbrisali njezin status već obećane djevojke, pa bi to za Coslovicha bio razlog njezine uporne prorade i apelativne snage njezina iskaza. Pripovijest je prema tome godinama postajala sve uvjerljivija i tečnija zato što je predstavljala njezinu unutrašnju, bezbroj puta ponovljenu samoobranu od neizrečene optužbe zajednice. I pripovijest o životu prije logora, koja uključuje epizodu o njezinu hrabrom odlasku njemačkom majoru Ketneru kojeg moli da joj oslobodi zaručnika, spadala bi u to gorljivo iznošenje argumenata za svoju nevinost. Takvu snažnu uvjetovanost zajednicom Coslovich argumentira tvrdom tradicionalnošću slovenske sredine koja je, zajedno s nacionalnim identitetom, štitila i svoj strogi patrijarhalni obiteljski kodeks, te stoga ostala imuna na ideološku modernizaciju koju je nudio jugoslavenski partizanski pokret s kojim su se Slovenci s tršćanskoga Krasa identificirali. Coslovich tu donekle obrće uobičajenu shemu tumačenja logorskog iskustva kao središnjeg, zahtijevajući oprez pri jednostavnim generalizacijama sindroma preživjelih. Moguće je, dakle, da upravo društvene norme “normalnog” života, a ne isključivo traumatsko iskustvo po sebi, budu te koje ne dopuštaju proradu traume ili je snažno uvjetuju. S tim je u skladu i Coslovichev odabir otvorenoga kraja svjedočenja; on završava intervju njezinom pripoviješću o liku mrtvog zaručnika koji se poslije rata prikazao u snu njezinu tada dvogodišnjem sinu. Umjesto sretnoga kraja u novoj obitelji, čestog u medijskim obradama svjedočenja preživjelih, Coslovich ostaje vjeran njezinoj pripovijesti o avetima prošlosti, i to ne samo logorske, koje ju ne napuštaju.

Na prvi pogled, glavni prigovor koji bi se mogao uputiti toj inače uvjerljivoj interpretaciji jest da manjinska slovenska zajednica u okolici Trsta nije bila nikakva iznimka u poslijeratnom procesu redomestifikacije žena koje su sudjelovale u ratu, a pogotovo se u tome nije razlikovala od mnogih sredina u tadašnjoj Jugoslaviji. Istraživanje američke povjesničarke Barbare Jancar-Webster, koja je 1980-ih intervjuirala 19 partizanskih veteranki iz jugoslavenskih republika, pokazalo je kako žene doista jesu masovno sudjelovale, ali kako je vrlo upitno je li to ubrzalo poratne emancipacijske procese ili, upravo suprotno, pridonijelo moralnoj panici u dominantno seljačkom i patrijarhalnom društvu, i povratnom vraćanju žena u kuću (Jambrešić-Kirin, 2004). No slušajući pomnije Rupeličinu pripovijest, osobito integralnu građu snimljenu za dokumentarac,¹⁷ taj aspekt spomenute interpretacije pobuđuje neke sumnje. Teško je, naime, stavljati naglasak na patrijarhalnost i krutu tradicionalnost u slučaju zajednice u kojoj je ekonomski i društveni aspekt ženskog rada izvan kućanstva doveo do njihova snažnog utjecaja u obitelji (to je poznato i iz povijesnih i etnoloških istraživanja; Verginella, 1996). Tijekom intervjua Savina Rupel pridaje veliku važnost svojem prijeratnom svakodnevnom odlasku na rad u grad, gdje je prodavala cvijeće, a nakon rata ne može biti pravoga govora o njezinoj potpunoj uvjetovanosti seoskim i obiteljskim krugom, jer ona s mnogo ponosa govori o svojoj snalažljivosti i radom stečenoj ekonomskoj samostalnosti zahvaljujući uspješno otvorenoj cvjećarnici. U tom svjetlu uzrok njezina gorljivoga kazivanja i fluidne prorade koju zamjećuje Coslovich ne bi stajao u pritisku zajednice, pred kojom bi se trebala opravdati, nego u povrijeđenom dostojanstvu samostalne žene koja je bila posve usvojila radnu i poslovnu etiku grada u čijoj je neposrednoj blizini živjela. To, dakako, ne isključuje točnost Coslovicheva zapažanja o njezinoj izoliranosti, odnosno šutnji koja ju je u vlastitoj sredini okruživala i koja joj je istovremeno bila nametnuta, a koja je morala utjecati na oblik njezina kazivanja kad je napokon progovorila da bi sebi, kako sama kaže, spasila život.

¹⁷ Zahvaljujem redateljici dokumentarca, sociologinji Mirjam Koren, na dragocjenim sugestijama o procesima modernizacije i urbanizacije stanovništva u međuraću koji su se odrazili i na život mlade Savine Rupel.

No Coslovicheva je interpretacija, vjerojatno ne sasvim intencionalno, dobila snažnu potvrdu u sljedećem, Kobalovu intervjuu. Taj je intervju nastao s namjerom da se svjedočanstvo Savine Rupel tiska na njezinu materinskom jeziku (na slovenskom je, naime, već govorila, ali za dokumentarni film). Intervju je, međutim, izveden djelomično kao repriza, a djelomično kao korekcija prijašnjeg, dakle sa stalnom sviješću ispitivača, a potom i svjedokinje, o predtekstu. To je osobito vidljivo u pitanjima koja svjedokinju direktno usmjeravaju na ponavljanje pojedinih epizoda, podrazumijevajući njihovu medijsku općepoznatost: “Prodavali ste cvijeće na Sv. Jakobu. Možete li mi ispričati onu zgodu... znate već na što mislim” (Kobal, 2006: 20). Korekcija se pak odnosi na globalni raspored dijelova biografije, u kojem mnogo veći udio zauzima život prije uhićenja. Grubo izračunati postoci omjera pripovijesti o razdoblju prije logora, u logoru i poslije povratka, pri čemu pripovijest o oslobođenju i putu kući pribrajam logoraškom iskustvu, kod Coslovicha iznose 2 : 6 : 2, a kod Kobala 5 : 4 : 1. Prvi je Kobalov dio proširen sjećanjima na najraniju mladost, svakodnevni život između Krasa i Trsta, i obiteljsku odgovornost nametnutu još posve mladoj djevojci, što se može pripisati “narodnosnom” okviru tog svjedočenja, i njegovoj, recimo, etnografskoj namjeni. No na istom tragu potrebe za svjedočenjem koje bi dalo prilog kolektivnom nacionalnom i političkom identitetu, dolazi do inzistiranja ispitivača o svjedokinjinoj suradnji s partizanima, čemu ona pruža očit otpor:

K: Jeste li bili kurirka, jeste li nosili poštu?

R: Sudjelovali smo.

K: Nikad vas nisu ulovili?

R: Naravno da jesu, kad sam poslije deportirana.

K: To znam, ali u to vrijeme, prije nego što su došli Nijemci, kamo ste išli, kakvim putovima?

R: Mislite, koju vezu?

K: Da, koju vezu ste držali?

R: Donijeli bi kakvo pismo k meni u Trst, jer su znali, i onda bi netko drugi došao po njega.

K: Ukratko, bili ste aktivni?

R: Koliko sam mogla. (2006: 25)

Ovaj je segment intervju a znakovit imamo li na umu već spomenutu složenost rodnih odnosa u partizanskom pokretu. Ako je, kako je rečeno, žena nakon povratka iz partizanskog pokreta prisiljena na povratak u svoju tradicionalnu ulogu, u historiografiji je istovremeno stvarana drukčija slika. Naknadna je službena jugoslavenska historiografija, kako piše Renata Jambrešić-Kirin, “strogo poštujući pravila ideološke, klasne i rodne korektnosti, *a posteriori* preispisivala povijest naracijom o izvornoj i potpunoj integriranosti žena u radnički, komunistički i partizanski pokret”,¹⁸ dakako s namjerom stvaranja predodžbe o svenarodnom jedinstvu revolucionarnog pokreta. Čini se da je u navedenom dijelu intervju a riječ upravo o takvom pokušaju interpretacije ženskog sudjelovanja, koje sama svjedokinja naprotiv osjeća kao prirodno, nužno i lišeno posebnoga herojskog naboja, odbijajući da se prepozna u slici ratne antifašističke junakinje. I intervju i povjesničarke Jancar-Webster pokazali su kako je ženska odluka za odlazak u partizane rijetko bila rezultat slobodnog odabira, političke svijesti ili razumijevanja ratne situacije izvan uskih regionalnih okvira. Rupel, živeći u Italiji, to ni naknadno nije imala prilike revalorizirati u onoj mjeri u kojoj su to mogle činiti sudionice jugoslavenskoga partizanskog pokreta (u tome je njezino svjedočenje bitno različito od onoga Milojke Mezorane ili, još više, od knjige Zore Matijević, tiskane 1945.). Rupel se svakako osjeća dijelom slovenske lokalne zajednice, simpatizira jugoslavenski partizanski pokret, ali i Talijanke

¹⁸ Jambrešić-Kirin (2004: 301). U radu su citirana za to područje važna istraživanja Lydije Sklevicky.

u logoru osjeća kao svoje, a vlastitu ulogu u povijesti ne vidi kao dio kolektivne epopeje, nego kao osobnu tragediju i individualnu borbu u kojoj je glavnu ulogu imala njezina snalažljivost. Savini Rupel mnogo je važniji njezin pothvat samostalnog suočavanja s njemačkim majorom radi oslobađanja zaručnika nego obavljanje kurirskih zadataka čijega šireg dosega kao da i nije svjesna. Samom ispitivaču taj je podatak važan dakako više zbog njegovog idejnog nego rodnog značenja.

Slično svjedokinjino neprihvatanje ispitivačeve interpretacije događa se i kod Rupeličina kazivanja o njezinu odnosu s njemačkim majorom Ketnerom. Premda pripovijedanje ponavlja ambivalentni doživljaj tog odnosa već poznat iz Coslovicheva intervjua (u kojem je svjedokinja poput taoca, ali vjeruje da je major poštuje i doživljava ga kao svojevrsan moralni autoritet), ispitivač nastoji tu zonu jasno razdvojiti sugerirajući svjedokinjinu nadmoć, zbog čega dolazi do nerazumijevanja ili ignoriranja pitanja. Rupel opisuje noćnu vožnju s njemačkim vojnicima koji su je prisilili da im pokazuje kuće osumnjičenih, no ona namjerno pokazuje kuće drugih osoba s istim imenom:

K: Reklo bi se da ste malo od njega pravili budalu, malo ste ga vozali, tog Ketnera.

R: Cijelu noć smo se vozili i bilo je strašno hladno. (Kobal, 2006: 34)

Što se pripovijedanja o logoru tiče, uz nužan obzir prema neizbježnim nepodudarnostima u ponovljenim sjećanjima, jedna se razlika ipak čini znakovitom za kontekst Kobalova intervjua. O ženi koja ju je spasila nakon što je smještena u baraku za selekcije, Rupel u prvom talijanskom svjedočenju pripovijeda:

Jedna Ciganka, blokova /upraviteljica barake, op.p./, zapovijedala je blokom 23. Zнала je jedanaest jezika. Bila je tamo već tri ili četiri godine, jedna od prvih. Zapovijedala nam je na njemačkom, govorila da uđemo ili izađemo... ne sjećam se... (zastaje, jeca). Polovica je nas otišla na kamione, druge su se vratile. Mora da sam rekla nešto na srpsko-hrvatskom /u originalu *serbo-croato*, op. p./, možda koju riječ, kad ona: “Što si ti? Jesi Slavenka?” /u originalu *slava*, op. p./ – pita me srpsko-hrvatski – “Da” – “A ja sam Ciganka, Srpkinja.” (Coslovich, 2000: 89).

U dokumentarnom filmu također govori o “Ciganki koja je znala 11 jezika”. U razgovoru s Kobalom taj lik opisuje samo kao “neku ženu”, a na pitanje: “Sjećate li se kako se zvala? Koje narodnosti je bila?” Rupel odgovara: “Slovenka, a bilo je i dosta Čehinja, Poljakinja, Slovenki, svih naroda (...)” (Kobal, 2006: 56).¹⁹

Važna se razlika pojavljuje i u prikazu raskida sa zaručnikom, u kojem izostaje šutnja najbližih i njezin osjećaj izoliranosti, kao da su veze sa zajednicom tom pričom potpuno obnovljene. Uopće, dojam je da je Kobal, smještajući Savinu Rupel na “domaći kauč”, kako sam kaže u predgovoru, dao prilog Coslovichevoj interpretaciji o uvjetovanosti Rupeličine prorade osobne traume njezinom društvenom sredinom.²⁰ No njezino je svjedočenje time dovedeno do ruba neizvedivosti. Umjesto svjedočenja o nemogućnosti svjedočenja o traumati, ta je nemogućnost ovdje prikrivena sigurnošću kolektiviteta.

Dori Laub, i sam preživjeli, upozorava na opasnost šutnje preživjelih, a za rađanje pripovijesti propisuje gotovo laboratorijske uvjete. Načela prikupljanja svjedočanstava

¹⁹ Zanimljivo je usporediti sa svjedočenjem N. Pincherle i iskaze S. Rupel o mogućnosti da se u logoru višestruko identificira – kao Talijanka, Slovenka ili Jugoslavenka. Jugoslavenski identitet katkad je u logoru nosio prednost s obzirom na ugled koji je među antifašistima uživao Josip Broz Tito.

²⁰ Na žalost, naglasku na nacionalnom elementu u predgovoru se pridružuje i mitizacija navodne Rupeličine iskonske, primitivne i za zemlju vezane ženskosti o kojoj B. Kobal piše u uvodu u knjigu: “No prije svega Sava je punokrvna žena i to me kod nje još najviše očaralo. (...) Sava je prilika neiscrpnog izvora ženske energije i želje za životom. Ona je zemlja, koja u svojim njeđrima nosi sjemenje koje mora uroditi plodom. Neke su njezine reakcije upravo životinjski intuitivne. Takva je i njezina želja za preživljavanjem, koja omogućuje da svi saznamo njezinu priču i da ne zaboravimo...” (Kobal, 2006: 7).

prema projektu na Yaleu predviđaju niz elemenata (snimanje u studiju, minimalizam u pitanjima, izostanak komentara, poštovanje i empatija ispitivača prema svjedoku) nužnih da se uspostavi ono što je Geoffrey Hartman prema Philippeu Lejeuneu nazvao “ugovorom o svjedočenju” (Wieviorka, 1999: 122). Kobalov bi intervju u tom smislu imao više sličnosti s Laubu gotovo suprotnim Spielbergovim projektom – ne s njegovim industrijskim dimenzijama dakako, nego sa svojevrsnom medijskom obradom, u koju bi spadala i kod Spielberga obavezna završna poruka svjedoka slušateljima (i Kobal na kraju pita: “Kakvu poruku biste rekli mladom čovjeku koji o svemu tome ništa ne zna?”), čime se književnost svjedočenja pretvara u književnost iskupljenja. Eksplozija svjedočanstava u naše doba svakako nosi opasnost gubitka intimnosti, očuvanje koje ne jamče tradicionalni ispovjedni mediji. Pa kao što se kod Nore Pincherle dnevnik pokazao manje intimnim od intervjua, tako kod Savine Rupel iskustvo nije našlo svoj oblik u atmosferi prisnog razgovora.

Milojka Mezorana – svjedokinja i povjesničar

Kad je poslije povratka iz logora Mezorana našla svoju bilježnicu s dnevnikom iz 1943. i odlučila u nju zapisati ono što se dogodilo u međuvremenu, prijelaz iz žanra dnevnika u onaj autobiografskih sjećanja obilježila je retoričkom figurom koja je trebala najprije simulirati nastavak dnevnika, a zatim je naglasila i premostila vremenski jaz:

Sjedim u tatinoj sobi i pišem. Pišem dopise za partizanske novine (...) Još malo dok se smrači i moram da idem lijepiti crvene plakate po zidovima. Opasno je i riskantno, ali je dužnost, pa nije teško. Teško uzdišem i mislim: kad će to svršiti – a ni ne naslućujem što me čeka za par dana – zatvor i jednogodišnje patnje, a onda nov život. Tako je to izgledalo 4. augusta 1944. ... Danas opet sjedim u tatinoj sobi i zapisujem ovdje tu knjigu. Starija sam i iskusnija. Ta godina dana učinila je veliki preokret u mom srcu i karakteru. Gledam kroz prozor: pred licem mi stoji naš neboder, a na njemu se svijetli petokraka (...) To je 4. august 1945. Kakva razlika ta dva datuma! (Sobolevski, 2006: 169)

Ako onda nije mogla znati što je čeka, sada joj je teško uspostaviti kontinuitet sa sobom od prije. Taj se kontinuitet mora ostvariti radi prorade traume, ali on, poput svake autobiografije, nužno treba vremenski rascjep u koji se smjestila citirana retorička figura. Na neki način, ona mora biti drukčija da bi rekla da je ista, a dok govori, mora zaboraviti da je to naknadna konstrukcija koja proizlazi iz njezine sadašnjosti. Ako je na početku svjesna da priča stvari kakvima ih se sjeća (“Htjela bih da iznesem što vjernije sliku logora. Osjećam, kako mi pero postaje slabo i kako je teško dati i sasma blijedu sliku svih onih metoda mučenja (...)” (2006: 169), u nastavku mora povjerovati da priča onako kako je bilo. Kad se njezino pripovijedanje približi sadašnjem trenutku,²¹ neće se vratiti na žanr dnevnika, već obustaviti sjećanje.

Milojka Mezorana pisala je odmah nakon povratka, dakle u vrijeme kad je većina povratnika iz logora odabirala šutnju. Namjera joj je vrlo vjerojatno bila da se obrati javnosti, što je vidljivo iz želje za govorom u ime drugih stradalih (“Počinjem sa opisom moga života i života svih potlačenih naroda u razbojničkim logorima”, 2006: 169), iz činjenice da je svojim sjećanjima predvidjela naslov te da je taj naslov apelativni “Incasso” koji bi trebao značiti “Optužujem”.²² Taj jasni militantni poriv ipak nije našao

²¹ O krizi pripovijedanja zbog poništenja vremenskog rascjepa v. u M. Currie (2002).

²² Prijevod sugerira Mihael Sobolevski, no ne napominje kojem jeziku pripada riječ “incasso”, podrazumijevajući vjerojatno talijanski. Pretpostavljam da je tumačenje naslova preuzeo od autorice. Uz dužne ograde, moram reći da u suvremenom talijanskom “incasso” ne može značiti “optužujem”. Najbliže značenje bilo bi “primam” (npr. udarac, uvredu), ali ono zapravo ima upravo suprotno, pasivno značenje. Značenje “incasso” kao “*podnosim račun*”, odnosno “*zahtijevam naknadu*”, ne poznaje nijedan rječnik, a koliko mi je poznato, ni svakodnevna upotreba.

put do slušatelja. Jedna druga Riječanka, Zora Matijević, već je 1945. objavila je svoja sjećanja na Ravensbrück,²³ a Mezorana je, kako ćemo poslije vidjeti, tu knjižicu dobro poznavala. Je li što poduzela da se objave i njezina sjećanja? Kako piše Mihael Sobolevski, Mezorana je svoju bilježnicu davala “pojednim osobama” na uvid, ali je te osobe nisu smatrale zanimljivom. I sam Sobolevski, uostalom, objavljuje je tek dulje vrijeme nakon što ju je dobio (ne napominje točno kad, ali moralo je proći najmanje nekoliko godina, jer je Mezorana umrla 2004.), i to samo u fragmentima.

Primarni kriterij odabira fragmenata u članku Sobolevskog njihova je važnost za “upotpunjavanje činjenica o povijesti Sušaka u Drugom svjetskom ratu” (Sobolevski, 2006: 153), odnosno, kako dalje objašnjava: “Budući da svi dijelovi dnevnika nisu podjednako zanimljivi za opće prilike na Sušaku i okolici u Drugom svjetskom ratu, to ćemo izostavljanje tih dijelova označiti s tri točkice” (2006: 156), te u nastavku: “M. Mezorana je ostavila u baštinu povjesničarima jedan od ne tako nevažnih izvora za istraživanje Drugog svjetskog rata.” Dojam je da Sobolevski smatra korisnijima one dijelove Mezoranine dnevnika koji se odnose na boravak u ratnoj Rijeci, dok fragmentima iz logora, u kojima, naravno, nema podataka iz vanjskog svijeta, već je sve svedeno na logorski mikrokozmos, daje dvostruko manje prostora. Njegov je znanstveni interes usmjeren ponajprije na provjerljive povijesne podatke. Pritom, međutim, ni za jednog povjesničara sjećanja nisu neupitan izvor informacija, pa i Sobolevski za svoj izvor obazrivo kaže kako je “ne tako nevažan” te višekratno izražava ograde zbog njegove subjektivnosti. Stoga su odabrani fragmenti i popraćeni faktografskim bilješkama koje tumače povijesnu pozadinu događaja o kojima govori Mezorana, navode preciznije podatke o osobama koje ona spominje ili o izmijenjenim nazivima ulica, ispravljaju njezine netočne informacije ili komentiraju glasine koje ona prenosi, npr. o broju poginulih, suprotstavljajući ih historiografski provjerenim činjenicama.

Sobolevski piše kako sama autorica “nije imala književnih ambicija” (argumentirajući to njezinim navodnim nemarom prema obliku, stilu, kompoziciji), kako “se nije ni trudila da sve to jednog dana bude objelodanjeno” i kako joj je bilo “samo stalo da te njene zapise, ako išta ima u njima vrijedno, iskoriste povjesničari” (2006: 183). Suvremena teorija govori, međutim, kako nam svjedoci kazuju ono što ih pitamo, a metaforički obrat iz kojeg je ta teorija proizašla i samu historiografiju prikazuje kao da je u vlasti narativnih struktura, proizašlih iz povjesničarove suvremenosti. Povijest nam ne može reći ono što je nismo pitali. No ako povijesti i možemo prići unaprijed predviđenom pripoviješću, možemo li jednako postupati i sa svjedočanstvom?

Za Sobolevskog Mezoranino svjedočenje nije literatura, ali nije ni historiografija. Ta posve ispravna intuicija o žanrovskoj problematičnosti svjedočenja traži, međutim, i specifičan pristup. Slučaj velikih događaja poput holokausta i modusa kazivanja o njima dovodi, naime, konstruktivističku teoriju historiografije na dvostranu provjeru. Već spomenutom tezom o medijalnom stanju White je utvrdio kako traumatični događaji ipak diktiraju oblik kazivanja o njima i to se ne odnosi samo na svjedoka samog već i na onog koji njegovo svjedočanstvo posreduje. Bi li taj srednji, neodređeni i traumi srodan diskurs bio doista najprikladniji da se njime govori o svjedočenju? LaCaprina kritika medijalnog stanja i njegove reprodukcije kod zamjenskog svjedoka dobro uočava etički problem koji se pritom pojavljuje; neograničena replika izvedbe ne onemogućuje samo proradu nego i razdvajanje krvnika od žrtava. LaCaprin umjeren pristup upozorava dakle da je, s jedne strane, potpuno besmisleno u svjedočenjima tražiti točan podatak o tome koliko je, na primjer, dimnjaka gorjelo

²³ Matijević (1945 i 1946). Drugo izdanje donosi detaljnije podatke o osobama (prezimana, sudbina do kraja rata) te nekoliko malih izmjena u smjeru jače ideologizacije teksta, kao što je na primjer umetnuta rečenica o lezbijstvu dviju nadzornica. Taj je detalj zanimljiv kao prilog tezi da ženska sjećanja o nastranim ženama kapoima jačaju onda kad je rad na maskulinim fantazmama o političkoj torturi nad ženama najintenzivniji, o čemu v. u R. Jambrešić-Kirin (2004: 320). Sjećanje Zore Matijević pisano je s jakim osjećajem sloge s političkim supatnicama, a osobna se sudbina prikazuje samo kao dio zajedničke. Inzistiranje na “mi” subjektu povremeno čak otežava razumijevanje kad se govori o događajima koji se tiču samo autorice, što je ponegdje naknadno ispravljeno. Npr: “Dobivamo košuljicu kao za dijete, tanku...” (1945: 20), u drugom izdanju postaje: “Ja dobivam košuljicu kao za dijete...” (1946: 16).

u vrijeme pobune u Auschwitzu, ali, istovremeno, i da se radije moramo pitati o uvjetima performativnosti tih iskaza. Oni nas mogu poučiti o granici koju je iskustvo nacističkih logora postavilo historiografiji, a koja je obilježena nepodudaranjem činjenica i istine, tvrdnji i razumijevanja (Agamben, 1998: 8–9). Iz savjeta koji Sobolevski daje budućim istraživačima (“ne trebamo se plašiti iskrenosti i zabluda koje se pojavljuju u dnevnicima i memoarima malih ljudi”) vidljivo je kako je njegova potraga za činjenicama i historiografskom upotrebljivošću Mezorantina svjedočenja samo jedan od načina “nadvladavanja melankolične činjenice da izravno osjetilno iskustvo... nestaje pojavom riječi” (John D. Peters, prema Jambrešić-Kirin, 2005: 37). Ili, Mezoranim riječima: “Osjećam, kako mi pero postaje slabo.”

Odgajanje predaje Mezorantina svjedočanstva arhivu možda stoga upućuje na oprez posjednika rukopisa pred utemeljujućom funkcijom arhiva. Prema Derridau, “arhiv nije samo mjesto za pohranjivanje i čuvanje vrijednih dokumenata i sadržaja prošlosti koji bi postojao i bez njega” (Jambrešić-Kirin, 2005: 36–37) nego se utemeljivanjem arhiva vrši i revolucionarni čin određivanja kriterija i utemeljivanja te prošlosti. “Arhiviranje proizvodi događaj u istoj mjeri u kojoj ga bilježi” (J. Derrida, prema Jambrešić-Kirin, 2005). A jesu li dnevnik i zapisana ili snimljena sjećanja događaj? Sobolevski upozorava na parcijalnost Mezorantina vidokruga iščitavajući iz teksta navodnu njezinu svijest da “nije ključni svjedok” (Sobolevski, 2006: 183). U nastavku, međutim, primjećuje da je dojam o važnosti možda ipak različit u svjedoka i povjesničara: “Mnoga opažanja iz dnevnika i sjećanja čine nam se danas nevažnima, ali za nju su u tadašnjim ratnim uvjetima ona predstavljala tračak nade, da će ona i njena obitelj moći opstati i preživjeti.” Kako to pokazuju rasprave o statusu svjedoka, da bi se svjedočenju priznao status događaja, mora postojati vjerovanje svjedoku. Za ono što nam govori, svjedok nema dokaza. Ono malo što se iz Mezorantina kazivanja može provjeriti, Sobolevski je pomno usporedio s dostupnim podacima u arhivima (popis zatvorenika zatvora Coroneo u Trstu, gimnazijski godišnjaci, dosjei o sudskim procesima, popisi poginulih), ali ostalom, a to je većina teksta, mora se vjerovati. “Svjedočenje je čin vjerovanja, a ne znanja, gesta povjerenja u subjektivnu a ne objektivnu istinu. Ono ne postoji bez ‘dobre volje’ vjerovanja svjedoku.” (Jambrešić-Kirin, 2005) Znači li ta nužna empatija, i odgovornost pred svjedokovim imperativnim prizivom, da se historiograf treba prepustiti, kako zahtijeva Emmanuel Lévinas, i pasti u stanje pasivnosti? (Biti, 2005b). Ustrajanje na uprizorenju narativnog neuspjeha kao prikaza neizrecivosti traume kakvo od historiografa zahtijeva Cathy Caruth svakako je jedan od mogućih putova premda podvrgnut uvjerljivoj, već spomenutoj, LaCaprinj kritici.

Mnogi su povjesničari ustuknuli pred svjedocima. Mnoge se povijesne knjige svode na niz svjedočenja, odustajanje od interpretacije.²⁴ Pojedini povjesničari prepuštaju svjedočanstva drugim disciplinama koje nemaju isti pojam istine (književnoj kritici, psihologiji), drugi ih prihvaćaju takvim kakva jesu, ne tražeći u njima ono što ne mogu naći. Krajnju skepsu prema koristi svjedočenja za historiografiju, na tragu Marca Blocha, razrađuje Annette Wieviorka u spomenutoj raspravi *Doba svjedoka*. Ona govori o nelagodi povjesničara koji osjeća da zbroj pripovijesti nije povijest i da je zapravo, na neki način, potire. “Kako izgraditi dosljedan povjesničarski diskurs kad mu se stalno suprotstavlja druga istina, ona individualnih sjećanja? Kako se pozivati na zaključivanje, razum, strogost, kad osjećaji i čuvstva nadiru na javnu scenu?” Napetost između svjedoka i povjesničara Wieviorka prikazuje kao suparništvo i borbu za moć: poput profesionalaca koji se

²⁴ Čini se da se i talijanski književni kritičar Pier Vincenzo Mengaldo, autor važnih rasprava o obilježjima literarnosti kod Prima Levija, u svojoj posljednjoj knjizi odlučio povući pred glasovima svjedoka (Mengaldo, 2007). Mengaldo ovog puta ne govori o literarnosti svojih izvora, a raznovrsna svjedočenja uspoređuje i niže uglavnom na osnovi tematskih srodnosti, što je čest postupak upravo u historiografski obrađenim zbirkama svjedočanstava. U povodu izlaska knjige na stranicama dnevnika *Corriere della Sera* povelu se oštra polemika o kojoj rječito govore naslovi članaka: “Mengaldo se vara: Shoa nije književni žanr” (uz članak povjesničara Sergia Luzzata od 18. 1. 2007.), odnosno: “Povjesničar koji podcjenjuje književnost ne razumije istinu holokausta” (Mengaldov odgovor od 20. 1. 2007.). Povjesničaru Luzzatu smeta upotreba historiografske metode kod književnog kritičara: “Analiza jedne teme (...) nije dovoljna da od književne kritike učini koristan prilog povijesti”, ali njegov glavni prigovor – koji glasi: “Znanost o tekstovima, književna kritika, može se spojiti s poviješću jedino pod uvjetom da postane znanost o kontekstima” – trebao bi zapravo jednako vrijediti i za historiografiju samu.

boje diletanata, i povjesničari se boje da će im svjedoci uzeti legitimitet. Situacija je to iz koje nema izlaza, a koju slikovito opisuje Philippe Lejeune: “Ima onih koji znaju, i onih koji liječe. Primarijusa i bolničara. Onih koji drže predavanja, i onih koji sjede u laboratorijima. Onih koji se bave životom drugih. I onih koji njima trguju u znanstvenim tezama. I onih koji ih arhiviraju. (...) Ne može se izmaći moći, može se jednostavno nastojati da se u njoj sudjeluje” (prema Wiewiorka, 1999: 141). Povjesničar je tu u nemogućem položaju, on mora kvariti svjedokov nastup svojim prigovorima. Zagovarajući jasnu razliku između ispričovijedanog iskustva s jedne strane i kritičkog uvida s druge, Wiewiorka opisuje procjep u kojem se nalazi povjesničar kao sukob dvaju moralnih principa: svatko ima pravo pričati svoju priču, ali i povjesničar mora tražiti istinu.

Bezizlaznost tog procjepa proizlazi, međutim, iz klasične predodžbe o razlici između povjesničara i pjesnika, o suprotstavljenosti povijesti i mita. Povjesničar koji osjeća nelagodu pred svjedočanstvom ne pita se o literarnosti *svojih* interpretativnih kategorija, kao što je uvjeren da su literarne strane svjedočanstva njegove *slabe* strane. Takav pristup vidi suvišno obilježje literarnosti u učincima tekstualnog podčinjavanja retoričko-performativnim zakonitostima, kao što je kompozicija pripovijedanja, poentiranje ili klišeiziran odabir motiva. Istovremeno, on olako previđa (ili smatra nedovoljno informativnima) odstupanja od tradicionalne pripovjedne sheme (npr. kod nesigurnog identiteta pripovjedača i lika, paralepsi, ponavljanja, stanki, pripovjednih lomova), bilo da su ona simptomi vjernosti traumi ili njima inspirirani modernistički književni postupci.

Ako jednom bude moguć, uvid u cjelovit Mezorarin tekst omogućit će detaljniji razgovor o literarnosti njezina sjećanja. Uz to, pružit će priliku i za dalju analizu nekih od ovdje načelih pitanja – prije svega odnosa među nacionalnim grupama u logoru i složenih sustava moći i *sive zone*, o kojima Sobolevski tvrdi da Mezorana piše zanimljivo i otvoreno. Želimo li poći putem traženja tematskih podudarnosti, među svjedokinjama s istog područja može se za to naći mnogo građe. Mezorana je na primjer, poput Rupel, Pincherle i Matijević, u logoru smatrana Talijankom i zbog toga ponižavana. Sve one gaje divljenje prema Ruskinjama. Podudarnosti među različitim svjedočanstvima ne proizlaze samo iz zajedničkog iskustva, zbog kojeg se na primjer Savina Rupel i Zora Matijević sjećaju iste pjesme koju su pjevale djevojke u vlaku što je kretao iz Trsta u Ravensbrück.²⁵ Njihovo se zajedništvo, naime, odnosi i na ideološki kontekst i povremeno na odabir narativnog modusa, pa tako u opisu prvog susreta s ruskim vojnicima neke od svjedokinja (Rupel, Matijević) ni od kud stvaraju crvenu maramu. Herojski modus Zore Matijević i njezino pripovijedanje u ime kolektiva ne možemo dakako naći ni u jednom od suvremenih svjedočenja, pa i sama podudarnost u spomenutoj pjesmi sadrži veliku razliku: Matijević kaže da ju je pjevala u zboru s ostalima, a Rupel je samo slušala, stisnuta grla.

No između dvaju sjećanja nastalih u isto vrijeme – Mezorane i Matijević – postoji snažna intertekstualna veza, na jednome mjestu čak i doslovna citatnost. Matijević, naime, piše o Ravensbrücku:

Jedna Madžarica iz Bačke upućuje nas: krađa je općenita. Organizatorke krađe su same funkcionerke od najviših (koje kradu luksuznu robu po depozitima) pa do najnižih. Za njima kradu i sve ostale žene. Jedna drugoj. Svi kradu i sve se krađe: od miske, žlice, odijela i cokula do kruha, kojeg je najbolje pojesti čim ga ‘fasuješ’. Ništa ne ostavljati na bloku. (Matijević, 1946: 18),

što Mezorana bez ikakve posebne oznake gotovo doslovno uključuje u svoj tekst o Auschwitzu:

Jedna nas drugarica upućuje: krađa je opća. Organizatorke krađe su same funkcionerke od najviših (koje kradu luksuznu robu po depozitima), pa do najnižih. Za njima kradu i sve ostale žene.

²⁵ Krenule su u razmaku od tjedan dana, u studenom/prosinu 1944. godine. Pjesma koja se pjevala u vlaku bila je: “Slovenska dekleta v Nemčijo gredo” kod Matijević, odnosno, lokalnije obilježeno, kod Rupel: “Primorska dekleta v Nemčijo gredo, nazaj ne pridemo”.

Jedna drugoj. Svi i sve se krade: od miske, žlice i odijela, cokula, pa do onog komadića kruha, kojeg je najbolje pojesti čim ga 'fasuješ'. Ništa ne ostavljati u bloku. Kod nas su bile poznate 'niže organizatorke' (više organizatorke bile su same naše blokove i stubove,²⁶ koje su krale na veliko), Ukrajinke, koje su spavale iznad naših glava. (Sobolevski, 2006: 175)

Ne znam bi li se u rukopisu vidjela interpolacija, i bi li to otkrilo razlog ovog "ukradenog" odlomka, no jedino objašnjenje koje se tome može dati jest da je 1945., među ostalim i knjigom Zore Matijević, već dan prvotni oblik žanru testimonijalne literature. Mezorana ga poznaje, podčinjava mu se, i svoja sjećanja piše u skladu s njime, produžujući nakon interpoliranog odlomka tonom koji zvuči kao dijalog s predloškom. Premda djeluje kao retorički osviješten performativ, odnosno svjesna izvedba za drugog, to je mjesto upravo simptom teškoće prorade, subjektova nenamjernoga samorazvlašćenja. Nasuprot i najdobronamjernijem zdravom razumu pozitivizma i njegovu razdvajanju činjenica od tvrdnji, i na ovom se primjeru mora reći kako je bez svijesti o srodnosti svjedočenja i historiografije u njihovoj podložnosti diskursu ipak nemoguće shvatiti napor pripovijedanja o traumi.

²⁶ Blokova je zapovjednica barake, a stubova zapovjednica jednog odjela u baraci – obično od tridesetak kreveta ("koja").

LITERATURA

- Agamben, Giorgio. 1998. *Quel che resta di Auschwitz*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Bal, Mieke. 1999. *Introduction*. U: *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*. Ur. M. Bal, J. Crewe, L. Spitzer. University Press of New England, Hanover-London, str. VII-XII.
- Beccaria Rolfi, Lidia i Bruzzone, Anna Maria (ur.). 1978. *Le donne di Ravensbrück*. Torino: Einaudi.
- Biti, Vladimir. 2005a. *Doba svjedočenja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Biti, Vladimir. 2005b. "Historiografija, teorija i medijalno glagolsko stanje". *15 dana*, br. 1, Zagreb, str. 6-7.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- Coslovich, Marco. 1994. *I percorsi della sopravvivenza*. Milano: Mursia.
- Coslovich, Marco. 2000. *Storia di Savina*. Milano: Mursia.
- Currie, Mark. 2002. "Istinite laži". U: *Politika i etika pripovijedanja*. Ur. V. Biti. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 191-206.
- Jambrešić-Kirin, Renata. 2004. "Heroine ili egzekutorice: partizanke u 1990-ima". U: *Između roda i naroda*. Ur. R. Jambrešić-Kirin i T. Škokić. Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije, Zagreb, str. 299-322.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2005. "Tko svjedoči za svjedoka", *15 dana*, br. 1, Zagreb, str. 34-41.
- Kobal, Boris. 2006. *V ženskom peklu. Savina zgodba*. Trst: ZTT EST.
- LaCapra, Dominick. 1994. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- Laplanche, J.- Pontalis, J. B. 1992. *Rječnik psihoanalize*. Prijevod R. Zdjelar i B. Buden. Zagreb: A.Cesarec.
- Laub, Dori. 1995. "Truth and Testimony: The Process and the Struggle". U: *Trauma. Explorations in Memory*. Ur. Cathy Caruth. Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, str. 61-75.
- Matijević, Zora. 1945. *Ravensbrück – ženski logor smrti*. Istarska Nakladna Zadruga.

- Matijević, Zora. 1946. *Ravensbrück – ženski logor smrti*. Drugo izdanje. AFŽH.
- Mengaldo, Pier Vincenzo. 2007. *La vendetta è il racconto*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Muser, Erna i Zavrl, Vida (ur.). 1971. *Žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Passerini, Luisa. 1978. "Conoscenza storica e storia orale. Sull'utilità e il danno delle fonti orali per la storia". U: *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*. Uredila L. Passerini. Rosenberg & Sellier. Torino, str. VII-XL.
- Pincherle, Nora. 2007. *Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück*. Ur. Marco Coslovich. Empoli: Ibiskos editrice.
- Sobolevski, Mihael. 2006. "Dnevnik Milojke Mezorane – sušačke Anne Frank". *Sveti Vid XI*, ICR, Rijeka, str. 151-188.
- Spomini* (dokumentarni film). 2004. Režija Mirjam Koren. Scenarij Marta Verginella. Produkcija RAI Deželni sedež za FJK.
- Van Alphen, Ernst. "Symptoms of Discursivity: Experience, Memory and Trauma". U: *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, Ur. M. Bal, J. Crewe, L. Spitzer. University Press of New England, Hanover-London, 1999, str. 24-38.
- Verginella, Marta. 1996. *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Kopar: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije
- Wieviorka, Annette. 1999. *L'era del testimone*. Milano: Raffaello Cortina Editore.
- Zlatar, Andrea. 2004. *Tekst, tijelo, trauma*, Zagreb: Naklada Ljevak.

SUMMARY

Literariness of Testimony: Pincherle, Rupel, Mezorana

The comparison of variances of repeated individual remembrances is taken as an occasion to discuss conditionality of witnessing and the ways experiences are shaped by discourses, both collective and contingent. The paper deals with two recently published oral testimonies about concentration camp Ravensbrück: Italian text by Nora Pincherle from Croatian city Rijeka and the Slovenian text by Savina Rupen from surroundings of Italian city Trst. The third text that the paper analyzes deals with Auschwitz memories of Croatian witness Milojka Mezorana from Sušak, and it is included here in order to problematize competence of different scholarly disciplines – especially historiography and literary criticism – as they are addressing the text of witnessing. The literary style of witnessing about trauma points at "narrative conditioning" of every narrative event.

VRIJEME JE ISTINSKA FIKCIJA: RAZGOVOR S LJILJANOM FILIPOVIĆ

Nataša Govedić

GOVEDIĆ: Ovaj broj *Treće* posvećen je pamćenju traume, koliko i stavu da čitavi narodi prolaze kroz iskustva kontinuiranog strukturalnog nasilja. U isti mah, trauma je nešto što se “teško pamti” ili programatski zaboravlja, a i nešto čime se rado politički manipulira, kao u slučaju američkog propagandističkog prenaplašavanja traumatskih posljedica 11. 9. (s posljedicom pokretanja imperijalističkog “rata protiv terorizma”) ili načina na koji se nasilno iseljavalo i iseljava Palestince s teritorija koji je također u prvom redu markiran izraelskim iskustvom traumatizirane povijesti faktičke diskriminacije Židova. Očito je politička trauma veliki simbolički kapital, s kojim se češće nastavlja, negoli demilitariziraju sukobi?

FILIPOVIĆ: Trauma je iskustvo destabilizacije identiteta. Uopće nije upitno da se traumom prema potrebi politički proizvodi i da se njome manipulira. Načini su sve suptilniji. Često je suviše sumnjati u paranoičnost da se cijelu skupinu ponekad žrtvuje da bi se moglo manipulirati drugom.

Poslušajte malo ozbiljnije neke od hrvatskih “nezavisnih” radio stanica. Bilo tko za mikrofonom govori bilo što. Nešto što bi u bilo kojoj zemlji bilo sankcionirano ovdje prolazi kao “šala”. Vlastiti privatni prostor ega u glavi proširio se na ulicu. Nešto što je nekad pripadalo privatnoj komunikaciji sada vlada eterom. Ili tiskom. Manipulaciju je lako prepoznati.

Svaki samozvani vidovnjak govorit će o propasti svijeta kad mu god padne na pamet, voditelji će trabunjati viceve o homoseksualnim osobama a onda kad se dogodi sukob na ulici, kao ove godine, reći će da oni nemaju s tim veze, da ih se krivo optužuje. Nisu oni krivi za djela svojih slušatelja. U krajnjoj konsekvenciji to je i istina. Ili, reći će, da su oni koji ih optužuju plaćeni za te optužbe. Da im je to posao. Što bi uostalom tako i *trebalo* biti. Zakonodavac, kojem je to uostalom dužnost, dakle nešto što podrazumijeva već i sam opis njegova radnog mjesta, umjesto da pravovremeno reagira, u strahu da ne bude izvrnut poruzi nekog budalaša ili budalašice kojima je dopušteno da laprdaju po eteru, to prepušta grupicama koje se bave ljudskim pravima. Čak će i vrlo rado, da pokaže nepristranost, dotrčati, često skupa s nekim nezavisnim vođom, i nastupiti u takvom mediju a tada će jasno biti primorani snishodljivo pronalaziti opravdanja za negativne “omaške” upravo tog medija. Koji je uostalom i demokratski izborio svoje pravo na glas. Da, demokratski. Ali ne i zrelošću i moralnošću. Ali što je uopće to? Neki starinski koncepti o kojima se tek govori na konferencijama i predizbornim kampanjama. Ali prevelika je sklonost kolaboriranja s vlastitim negativnim predrasudama da bi se razborito djelovalo. U međuvremenu još nije proradio pravni sustav koji bi sankcionirao takve “omaške” koje podržavaju autoriteti, bez obzira radi li se o roditeljima, voditeljima, učiteljima, religijskim vođama ili političarima.

Traumatično je kada se takav *ideal ja* odjednom počne zauzimati za vrijednosti koje se protive u osnovi njegovu temeljnom ustroju, kada se propagira kulturu smrti umjesto pregovora, a pod krinkom patriotizma i brige za demokratsku slobodu. Subjekt se jednostavno urušava. Prvotne vrijednosti na kojima je eventualno odrastao, moralnost čuvanja vlastitog i tuđeg života, poštovanje drugoga i njegovih prava, odjednom u takvom jednom kontekstu obrata kolabiraju, a za njima i pojedinac.

Traumatično je buđenje u kojem se istom tom pojedincu odjednom priopćuje da je sve možda ipak bilo zabuna, a da je on prekoračio ovlasti u ime ljubavi prema komadiću tla. Vrlo je teško uspostaviti nakon toga povjerenje u bilo kakav vrijednosni sustav jer je ga je on izdao. Teško je uspostaviti poštovanje prema drugome. Naći u sebi neko središte na koje se može osloniti, u čiju vjerodostojnost vjeruje. Subjekt tada jednostavno okreće agresiju prema sebi.

Svakodnevnu traumatiziranost u naizgled običnom, mirnom, i oholo ležernom životu također se ne smije zanemariti. Kako izaći na kraj sa situacijom kada za gostovanja strane nogometne vrste svjedočite kako raspršene skupine po samom središtu grada traže pripadnike naroda koji im je u gostima? Kako reagirati kada takva skupina nasilnika na vaše oči sruši stranca i udara ga nogom u glavu, zamjenjujući je za loptu? I isto tako jasno hrabro brzo nestane. Nasilje paralizira. Zovete policiju koje nema baš toga dana u središtu grada, kojom u polupješačkoj zoni jure motoristi bez kaciga preko sto pedeset na sat. I postavljate si pitanje na koje sebi ni ne dopuštate odgovor. Tko zapravo vlada gradom? I životom vaše djece? Zar je represija jedino rješenje? Tko su dečki koji cipelare jedni druge? Tko su roditelji dječaka kojem tuđi život ne znači ništa ali zna koliko mu je vremena dopušteno da počini zlodjelo a da ne bude uhvaćen? Tko su pljačkaši vaše imovine koji nikad nisu uhvaćeni? Potrebno je svaki dan živjeti sa samim sobom u podneblju u kojem se osjećate nemoćnim kada pred vama ispljuju znanca druge nacionalnosti. Ako djelite to svjedočanstvo s nekim, osjećate se kao da ste izašli iz Orwellova romana u kojem stid zbog nemogućnosti djelovanja djeluje traumatski razorno. Ne treba previše znanja da će se oni, koji se u jednom trenutku zadovoljavaju napadajući Drugoga da bi iskalili svoj bijes, u trenu okrenuti prema bližnjima. Osjećaj solidarnosti i međusobne suosjećajnosti je postao politički nekorektnim. Intelktualni autizam se smatra superiornim. “Demokratske” traume teško je ublažiti. Apokaliptične su.

GOVEDIĆ: Kako biste odredili razliku između žrtve osobne traume i žrtve političke traume? Moj je dojam da se ove razine povrijeđenosti međusobno duboko isprepliću. Ako postoji, kako biste odredili (stoglavu hidru) hrvatske političke traume?

FILIPOVIĆ: Trauma koja tek očekuje Hrvatsku gospodarskog je karaktera. Ono što je obećavalo proboj u blagostanje tek će se urušiti. Tada će vjerojatno početi i sustavno razotkrivanje svih korupcijskih političkih poteza. No trauma nemoći da se zaustavi zaduživanje budućih generacija već se osjeća. Sve dok niste procesuirali ubojicu vašeg susjeda, ili političku pljačku zbog propusta u pravosuđu ili amnestiranja “zastarjelošću” krivičnog djela, teško se može itko osjećati optimističnim.

Ima tu ponešto i od sukoba generacija. Egocentričnog narcizma, nevoljenja onih koji tek nastupaju. Na osobnoj razini čini se da se “roditelji” korumpirano bogate da bi nešto prenijeli na svoju djecu a u međuvremenu su ih prezadužili, oteli im prirodne resurse, dilaju im drogu, nevjeste ih puštaju u samoubojstvo autima. Igraju se bogova. Jer pokloni zadužuju, manipuliraju. Jednako kao što čine posuđivači novca. Bez obzira radi li se o institucionalnima ili privatnima. No može se reći da se tu može govoriti o traumatiziranoj globalnosti. Nejasno je zašto se ne želi učiti na primjerima Latinske Amerike. Ili Afrike. Holokaust se odvija pred našim očima. Šutke ga se promatra na televiziji. A pri tom i sami znate da mnogi druge boje kože navečer ne riskiraju nego umjesto šetnje traže zaštitu u taksiju. U gradu u središtu Europe. Ali tu se može učiti i od samih proizvođača siromaštva.

One kojima se tu radi o previše “normalnosti”, previše “stvarnosti”, tješi se raznobojnim pilulama. Svijet je sedatiran da bi mogao podnijeti nasilje u društvu ili obitelji. Je li takav glasač pouzdan? Farmakologija je danas istinska vladarica poluuspavanog svijeta.

Potrebno je umrežavanje svih onih koji se bore ne samo za svoju budućnost, nego i budućnost svoje djece. Za pravo na prirodne resurse, na javni prostor. Ne radi se samo o akciji prava na jedan grad. Isto se događa posvuda u svijetu, u Münchenu, Berlinu, Kanadi... Posljednji je primjer londonski aerodrom. Do zadnjeg se trenutka skrivaju planovi o zahvatima u prirodu i gradove. Budući arhitekti i investitori ne propadaju u zemlju od srama što nikada nikoga u budućnosti neće zanimati to što su sagradili. A možda se upravo o tome i radi, da svoju prosječnost žele prikriti razaranjem postojećeg. Osjećaj krivnje, isprike i društvene akcije postale su razbibrigom. Često i financiranom jer to je jednostavno uračunato u zloupotrebu demokracije.

Kao da je prosvjetiteljstvo zbrisano iz ljudske kulture. Povratak solidarnosti nužan je kao i pravo da se nauči izreći jedno djelotvorno *Ne*. Voltaire završava *Povijest Sacramentadovih putovanja* njegovim odabirom da se oženi u svome kraju, postane rogonja i živi u uvjerenju kako je to najblaženije stanje u životu. Može biti. No nijedno stanje, pa ni mirno stanje rogonje, ne traje vječno i rijetko je sigurno.

GOVEDIĆ: Zanimljivo mi je Vaše isticanje “gubitka povjerenja”, upravo kao posljedice konstantne, svakodnevne traumatiziranosti građana. Kad govorimo o tom gubitku, kako bi bilo moguće ići u suprotnom smjeru, dakle prema izgradnji međusobnog povjerenja na javnoj sceni? Milimetarskim koracima prema detraumatizaciji? Ili je već i moja “milimetarska” mjera znak svojevrsnog defetizma?

FILIPOVIĆ: Obično se kaže da je optimist zapravo tek loše informirana osoba. Ali jednostavno ne želim pristati na apokaliptičnu viziju svijeta. Ta naime sve znatno olakšava. Zašto uopće i nešto pokušavati ako je već sve predodređeno i ako osim što moramo umrijeti, moramo pristati na vlastitu samodestruktivnost? Kako banalno. I dosadno. Sloboda je u temelju našeg postojanja. Zbog čega se to ne želi vidjeti, kao i zašto nismo skloni iz nje djelovati, posebna su pitanja koja čak i nadilaze odgovor da se radi o strahu od prihvaćanja odgovornosti. Pa ipak malograđanski je kôd inercije i konformizma često jači ne samo od poštovanja druge osobe, nego i od samopoštovanja. No vrlo brzo se ustanovljuje da je ono što se na početku čini lakšom verzijom života, pristajanje na učmale sheme često patološke administrativne normalnosti, birokratiziranje svakodnevnica, opasna zabluda. A svatko je od nas sigurno doživio već neke nevjerojatne životne obrate. Procjepe svjetla, ohrabrenja pa ako se i radilo o banalnom susretu s nekim tko ne samo misli nego i osjeća. Kuda? Jednostavnom povratku temeljnom obrazovanju i bibliotekama. Solidarnosti. I uvijek, bez obzira kako to patetično zvučalo, povjerenju i razgovoru. Uvijek ima netko tko će ih prihvatiti, a ta/taj se ne mora nužno nalaziti u susjednoj ulici. Našem kontinentu. Ili našoj generaciji.

GOVEDIĆ: Na koji način bi trebala funkcionirati zakonodavna tijela, na svjetskoj razini, da se zaustavi stalni holokaust u Africi? Ili da se bar politički nekompromitirajuće procesuiraju zločini počinjeni u Srebrenici ili u Vukovaru? Možemo li bar dio problema vezanog za traumu opće apatije vezati za nemoć pravosudnih institucija da doista i ostvare, apliciraju postojeće zakone?

FILIPOVIĆ: Ukratko, kako zakonodavstvu nametnuti zakonodavstvo? Kako sankcionirati čovjekovu nezainteresiranost za Drugoga? Kako ga navesti na solidarnost? Kad dođemo do zakonodavstva, stigli smo do kraja. Nedavno je jedan hrvatski pjevač izazvao pravu scenu ne želeći sjediti pored crnkinje u avionu. Na letu koji traje četrdesetak minuta. Dakle, nitko ga nije prisilio da radi s njom, da se druži s njom. Odbio je sjediti pored osobe druge boje kože. To se zbiva 2007. Kakva nevjerojatna regresija ljudskog roda. Eto današnjim učenicima prilika da shvate kolika je hrabrost bila potrebna

Rosi Parks da se ne pristane dignuti s autobusnog sjedala određenog samo za bjelce. Nedavno se sličan događaj zbio u Beču. Jedan je maloljetni mladić izbacio crnkinju iz autobusa. Zgodno, u oba slučaja se radi o ženama. No to nije ostalo samo na medijskom zgražanju. Protiv mladića je odmah pokrenut postupak. I taj je postupak odmah procesuiran. Nije bilo šanse da ga se odugovlači. Može li njih zakonodavstvo navesti da suosjećaju s ljudima čije su podneblje uništili zapadnjačka pohlepa i oholi osjećaj superiornosti? Teško. Zakonodavstvo i legitimitet su tek utjeha nemoćnom etičkom kodu. U privatnom prostoru subjekt stvara svijet istomišljenika. To se može i u javnom prostoru.

GOVEDIĆ: U mom iskustvu radioničkog rada na temu ljudskih prava, trauma ima jako puno slojeva. Od onih političkih (npr. statuti fakulteta koji ne dozvoljavaju upise slijepim osobama – jer navodno nema načina da ih se “ravnopravno uključi u nastavu”) do onih najintimnijih (koje susrećemo kao osjećaj duboke nemoći, nemotiviranosti, besperspektivnosti ljudi koji su na ovaj ili onaj način isključeni iz društva). No vrlo se zanimljive stvari počnu događati kada se na pozornici počne povezivati privatno i političko. U svojoj knjizi *Javne samoće*, posvećujete veliku pozornost teatru, zapisujući “Možda nesvjesno nije kazalište, ali kazalište jest nesvjesno”. Kolika može biti transformacijska moć teatra?

FILIPOVIĆ: Teatar ne dolazi iz prostora koji nam nisu poznati. Inherentan mu je katartični karakter. Čak i kada izostane. Jer nameće pitanje zašto je izostao. Zašto smo pristali na takav teatar? Zašto smo ga pretvorili u autistični hermetizam, ili u banalnu zabavu u kojoj se duhovitim smatra kad glumac na pozornici govori kao osoba s posebnim potrebama. Sramotni je to promašaj za sve koji sudjeluju u takvom projektu. Ali i kao takav jest teatar. Raslojava sredinu u kojoj je nastao. Jednostavno je poučan. Upravo kao što je to sve. Pa i sama sablazan. Jasno ako se to želi. Transformacija ovisi prije svega o subjektu. Možete ga potaknuti, pokazati mu koliko je čudesna i snažna njezina/njegova osobnost, ali ne možete dovršiti projekt njezina/njegova života. Uvijek nanovo volim citirati Héléne Cixous koja na upit koga ili što teatar najhitnije zahtijeva odgovara: *Velike tragične karaktere. Koji će se uhvatiti u koštac s demonima sadašnjice. Koji će istražiti sadašnje likove zla. Poznato je da Zlo mijenja svoje maske da bi se održalo. ... Kako, kojim se iskokom iz krvava kruga može izbjeći programiranje Povijesti?..*

GOVEDIĆ: Koje discipline i koje institucije vidite kao saveznike psihoanalize (u ovoj zemlji, danas), upravo u smislu mogućnosti terapijskog dijaloga i samosagledavanja?

FILIPOVIĆ: Nesklona sam terapijskim dijalozima. Ili terapeutima. Sklonija sam prijateljstvu, solidarnosti, bibliotekama, slobodnim odlukama, učenju radosti, važnosti života, samopoštovanju... Mučna je pomisao da za svaki pomak u ponašanju danas ima po neki “psiho” pretinac. Zastrašuje da se danas ljude izlaže psihotestovima da bi dobili posao. Zamislite za koliko pisaca, slikara, glumaca, pjevača itd. nikad ne bismo čuli da su trebali dobiti posao preko jednog takvog testa koji je nužno konformističan. Koji želi poslodavca zaštititi od napornog i zahtijevnog karaktera. Interes za psihoanalizu u mome slučaju došao je preko filozofskog obrazovanja, pitanja slobodnog djelovanja, kao još jedna mogućnost samospoznaje, kao još jedna perspektiva. Psihoanaliza nije nikakav konačan odgovor, nego samo još jedan od mogućih procesa samospoznaje. I samo psihoanalitičko ustrojstvo ima problema s dijalogom i samosagledavanjem.

GOVEDIĆ: I feminizam ima problema s dijalogom: unutar hrvatske feminističke scene postoji višak animoziteta, a ne višak međusobnog uvažavanja. Hoću reći da je vrlo teško preći granice odnosa koji je veoma korektan u “komornim” (dvije, tri osobe) okvirima, ali nije solidaran kad govorimo o široj mreži sustavne ženske podrške nediskriminacijskoj politici. Možda je tome razlog malo dalje no što se u prvi mah čini; možda nas socijalizam nije vodio prema utopijskoj zajednici, nego prema dubinskoj averziji ili bar skepsi prema bilo kakvom ideologijskom kolektivitetu?

FILIPOVIĆ: Nije li “raskol” na hrvatskoj feminističkoj sceni nastao u vrijeme “demokratskih procesa”? Teško da se za to ozbiljno može optužiti prethodno političko ustrojstvo. Bilo kakvo. Bilo tko. Nažalost upravo je sada došlo do regresije u

poštivanju ženskih prava. Ali i do regresije propitivanja što je to ženska emancipacija. Odsudan je tu individualni izbor, hrabrost prihvaćanja odgovornosti za vlastiti život. Odbijanje malograđanskih obrazaca. I na svjetskoj sceni. Ovdje je to jače izraženo, i pati od prvotnih kapitalističkih boljki. Feminizam prolazi i sam kroz transformacijske oblike. I na svjetskoj razini. Ni tamo različiti vidovi pristupu društvenog djelovanja ne djeluju samo u jednoj grupi niti zastupaju jedno mišljenje. Ovdje je sve jače izraženo jer se radi o nevelikom prostoru, maloj sceni, definitivno intelektualno incestuoznoj. Ipak potrebno je reći da iako djeluju u malim grupicama i možda se ne slažu na privatnoj razini, sve su aktivne i izvana djeluju kao mreža.

GOVEDIĆ: Govoreći o psihoanalizi iz perspektive traume, kako tumačite mit? Koliko nas (pojedinačno i kolektivno) traumatiziraju upravo fantazmatske jezgre mitskih projekcija? Citiram iz Nicolasa Abrahama: *Mit, naposljetku, barem iz moje perspektive, nije više od kolektivne imaginarne objektivacije različitih nukleo-periferalnih odnosa, barem onoliko koliko oni utemeljuju konkretnu organizaciju specifičnih socijalnih grupa.*

FILIPOVIĆ: Kad se tako postavi pitanje, onda gotovo da pitanja nema. Samo slijedimo mitske obrasce. I to da su i novi mitovi već ugrađeni u postojeću mitsku shemu. Pa i procesi traumatizacije. Da djelujemo prema "inteligenciji roja". Nesumnjivo je da se na svijet može i tako gledati. No nismo li u trenutku kada to možemo reflektirati i odlučiti kako bismo dalje?

GOVEDIĆ: S tim momentom "kako dalje" povezano je, paradoksalno, ono što je povijesno, ono što je bilo prije nas, ono što pamtimo ili potiskujemo u sjećanju. Primjerice, govoreći o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, danas je još uvijek zaboravljen čitav niz trauma koje su nastale prije ili tijekom Drugog svjetskog rata, a njihovo je potiskivanje povezano i s nastankom "nove" zone tabuiranog iskustva devedesetih. Kakve procese pamćenja ili artikuliranja traume smatrate emancipatorskima?

FILIPOVIĆ: Sjećanje je mjesto susreta. Gdje se svi nalazimo. Ne pati od toponima i vremenskih konfiguracija. Sjećanje je prostor na kojem je sve sačuvano. A ipak, u sjećanju svake osobe na njezin način. Čuvate neke osobe samo da biste mogli s njima u miru šutjeti jer dijelite neko zajedničko vrijeme. Zajednički njegujete kulturu sjećanja. Nužna je za preživljavanje. Osobe koje odavno već ne susrećemo, u sjećanju imaju vlastiti autonomni život o kojem one u zbilji ništa ne znaju. Tamo su i naši dvojnici pritvoreni u sjećanju osoba s kojima već odavno nismo u vezi. U sjećanju možete najgore pretvoriti u najbolje, ružno u lijepo, agresivno u miroljubivo, neljubav u ljubav. Iz njega možete izbaciti zlo. Možete ga zaključati i pažljivo na njega motriti. Da mu ne bi palo napamet da zavlada izvan prostora memorije. Ne morate priznati da su likovi odavno izbledili, možete ih zaštititi i od njih samih.

Ponekad netko pomisli da je njegovo sjećanje važnije od bilo kojeg drugog. Od bilo čijeg. Pretvori to u povijest. Prešuti podatke, izbriše vašu memoriju, spali udžbenike. Svjedoka nema. Učini od sjećanja nakazu goru no što može i jedna noćna mora. Jer pretpostavi li ikada san zlo etičnoj ali često smušenoj pravедnosti? U međuvremenu je fašizam pobijedio a da to ni sam nije primjetio jer mu se zagubilo ime.

Svjedočimo ispriči kao političkoj modi. Kao takva je performativna pa je opasno vjerovati da može izzrcaliti istinski oprost traumatiziranog. Kako izaći s time na kraj? Jednostavno se odlučiti za odanost budućnosti.

GOVEDIĆ: Koliko Vam fikcija (kao iskustvo stvaralaštva) pomaže u ljuljanju na toj nestabilnoj lopti sjećanja i budućnosti?

FILIPOVIĆ: Ne postoji razlika između fikcije i zbilje. Uživam prelazeći iz jednog prostora u drugi. Koji su ionako prividno omeđeni. Likovi dolaze iz budućnosti a da to i ne znaju, susreću se s prošlošću koja ih ne prepoznaje. Zabavno je putovati s teorijom u roman i s literaturom u teoriju. Pisanje je teritorij beskrajnog užitka. Kao što to, uostalom, sve može biti. A istinska fikcija je tek vrijeme.

“ANTIŽENE” I DUŠEVNA BOL: PRILOG POVIJESTI MEDIJSKIH LINČEVA I FEMINISTIČKOG AKTIVIZMA

Rada Borić

Centar za ženske studije

Pregledni rad

Sažetak >

Napad na hrvatske intelektualke početkom rata pokazao je da su individualni glasovi ranjiviji od organiziranog medijskog linča “novih demokratskih medija”, no ni organizirani ženski glasovi, žena okupljenih oko feminističkih grupa i organizacija, nisu ostali pošteđeni od individualnih, ali kako se pokazalo naknadno, organiziranih medijskih (državnih) napada. Tako je šest godina kasnije od napada na “vještice”, sredinom lipnja 1998., u *Večernjem listu*, tada u vlasništvu države, u kolumni indikativnoga naslova *Rodoljubna zanovijetanja* izišao tekst “One”, novinara Milana Ivkošića. Ondje uposljeni govor mržnje i mizoginije nije naišao na adekvatan pravni lijek, ali ovdje ga iznosimo upravo kao prilog pamćenju političke traume.

Ključne riječi >

Mizoginija, govor mržnje, politička trauma, zakonska regulativa govora mržnje, medijski linč.

Kada se činilo da se Hrvatska odmaknula od "centrifugalnih tendencija prema nacionalizmu i fragmentaciji", kako okupljanje oko nacionalizma naziva Nira Yuval-Davis¹, te da su mizogina politika i ratn(ičk)o nasilje koji su obilježili ratno vrijeme neponovljivi, ponovo se pokazalo da i poslijeratni društveni i politički život žele čuvati obnovljenu patrijarhalnu matricu ideologije prema kojoj žene koje "općenito ne potiču najčešće oblike podređenosti" moraju biti kažnjene "za neposluš". Kako je pokušaj "medijskog silovanja" poznatih novinarki i književnica, Jelene Lovrić, Vesne Kesić, Rade Iveković, Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić, poznat kao slučaj *Vještica iz Rija* (1), najdrastičnije pokazao da rod mora biti kažnjen ako "rod i narod" nisu u bezrezervnom suglasju, misliti različito od dominantnoga političkog i javnog diskursa, koji je ženu vidio tek kao podržavateljicu odluka o ratu i provoditeljicu nove populacijske politike u miru, bio je ponovno dovoljan za medijski linč.

Napad na hrvatske intelektualke početkom rata pokazao je da su individualni glasovi ranjiviji od organiziranog medijskog linča "novih demokratskih medija", no ni organizirani ženski glasovi, žena okupljenih oko feminističkih grupa i organizacija, nisu ostali pošteđeni od individualnih, ali kako se pokazalo naknadno, organiziranih medijskih (državnih) napada.

Tako je šest godina kasnije od napada na "vještice", sredinom lipnja 1998., u *Večernjem listu*, tada u vlasništvu d r ž a v e, u kolumni indikativnoga naslova *Rodoljubna zanovijetanja* izišao tekst "One", novinara Milana Ivkošića (2). Navodim:

Protekloga tjedna sudjelovao sam u televizijskom Press-klubu, u kojem je jedna od sudionica te emisije, Rada Borić, izrekla nekoliko strašnih optužbi na stanje u hrvatskom društvu, pa je tako, među ostalim, istaknula kako se nasilje s ratišta sada prenijelo u obitelj, u nasilje prema ženama. Kako to potpuno izvrcе sliku Domovinskog rata, njegov moral i razlog, kako ga to poriče kao obrambeni odgovor na fašističku srpsku agresiju, reagirali su i voditelj Nenad Ivanković i još neki sudionici emisije. Što bi se moglo pomisliti kad bi gospođa Rada Borić, programska koordinatorica Centra za žene žrtve rata i jedna od voditeljica Centra za ženske studije – koja je zapravo u emisiji neskriveno branila poziciju velikosrpskog fašističkog agresora – po roditeljima bila podrijetlom iz same Srbije, iz JNA-oficirskih obitelji? Što bi se moglo reći kad se zna da više od osamdeset posto aktivistica ženskih i sličnih marginalnih udruga čine Srpkinje, a ostalo su manje-više Hrvatice iz jugoudbaških, jugomilicijskih i jugooficirskih političko-obiteljskih miljea?

Premda su apsolutna manjina, one bi htjele većinski utjecaj. Premda se zauzimaju i za žene žrtve rata, zauzimaju se uglavnom za ne-Hrvatice. One pak koje su najgrlatije u obrani ženskih prava u obitelji, u svojim su osobnim svjetonazorima sušta suprotnost poželjnoj hrvatskoj obitelji (mnoge u braku bez djece, ili stare, a neudane, itd.). Premda se bore za nezavisno odlučivanje žena o svom tijelu u relaciji prema muškarcu, rađanju začete djece i rađanju uopće, neka te relacije i nemaju jer su lezbijke (protiv kojih nemam ništa dok svoje lezbijstvo ne pretvaraju u militantnu ideologiju). Premda su se okomile na zakone prirode, htjele su nametati zakone u Saboru. I premda svojim brojem i utjecajem bez potpore iz inozemstva (promidžba, novac, nagrade međunarodnih organizacija...) ne znače ništa, s tom potporom nešto znače. I premda su deklarativno ženske udruge, one su u prvom redu jugopolitičke udruge, koje svojim degenerativnim djelovanjem i prema ženi, i prema obitelji, i prema Hrvatskoj, izražavaju zapravo degenerativni stupanj na kojem je bila propala im država, velikosrpska Jugoslavija, za kojom žale. Riječju, anti-žene koje se bore za žene!

¹ Mislim na knjigu Nire Yuval-Davies *Gender and Nation*, London: Sage Publications, 1997.

Ovaj je Ivkošičev tekst objavljen neposredno nakon što su dvije feministkinje i članice ženskih grupa, Vesna Kesić (jedna od osnivačica Centra za žene žrtve rata i B.a.B.a) i autorica ovog teksta, Rada Borić, tada programska koordinatorica Centra za žene žrtve rata i predavačica u Centru za ženske studije, gostovale u TV emisiji *Press klub*, urednika Nenada Ivankovića, posvećenoj položaju žena u Hrvatskoj, a emitiranoj 9. lipnja 1998.

“Povod” naknadnome napadu u Večernjem listu bila je moja izjava, izrečena u emisiji, da se “nasilje s bojišnice vratilo u obitelj”. Kako je i tijekom “tv duela” Ivkošić pokazivao neskrivenu mizoginiju, a nije uspio proturječiti Vesni Kesić i autorici ovoga teksta, kolumna je bila prilika ne samo za “obračun s njima” već i s politikom i etikom koju feministkinje zastupaju.

Svoj je odnos spram sudionica TV panela Ivkošić odredio već i samim naslovom *One*, pejorativnim obraćanjem (prokazivanjem?) ukorijenjenim u patrijarhalnu svakodnevicu: žene su tek *one*, pretpostavljivo gnjavatorice ili nesposobne ili nevažne članice “*sličnih marginalnih udruga*” kakvima opisuje dvije aktivistice ženskih nevladinih organizacija. (Ukoliko su, po njegovu sudu udruge *marginalne*, čemu potreba da ih se napada?)

Iako korektno navodi izjavu koju sam tijekom emisije izgovorila o tome da se nasilje s bojišnice vratilo u obitelj, odmah dodaje kako “to potpuno izvrće sliku Domovinskog rata, njegov moral i razlog” i “poriče kao obrambeni odgovor na fašističku srpsku agresiju”. U trenutku se tako poznata feministička teza – o nasilju koje se vraća na mjesto na kojemu i otpočinje – u očev dom – ustvari zlorabi i “izvrće” se slika feminističkog promišljanja nasilja. Izvrtavanje u slučaju Ivkošića dovodi do lažne optužbe da sam “zapravo u emisiji neskriveno branila poziciju velikosrpskog fašističkog agresora”.

U tekstu je, dakako, bila dopuštena metoda poznata već i iz slučaja *Vještica iz Rija*, metoda o iznošenju činjenica “zadatoga” osobnoga identiteta, poznata jedino ukoliko se izvršila provjera u policiji (kasnije, u jednom tiražnom političkom magazinu, Markica Rebić, nekadašnji prvi čovjek vojne obavještajne službe SIS, pohvalio se da je često davao povjerljive informacije “svome kumu” Ivkošiću i pisao mu tekstove, a Ivkošić je, po vlastitom priznanju, često novinske komentare pisao u zajednici s generalom Markicom Rebićem. To je tek jedan od pokazatelja kako su “tih godina” ne samo protiv novinara već i aktivistkinja radile i tajne službe. U ovom slučaju u sjajnoj sprezi s novinarima.

No, Ivkošiću nije bilo dovoljno osobno napasti tek jednu od mnogih aktivistica, već su i druge “one” zaslužile cijeli niz optužbi: “Što bi se moglo reći kad se zna da više od osamdeset posto aktivistica ženskih i sličnih marginalnih udruga čine Srpkinja, a ostalo su manje – više Hrvatice iz jugoudbaških, jugomilicijskih i jugooficirskih političko-obiteljskih miljea?”. Dakako, nije ni čudo da “manje-više Hrvatice” sumnjivih jugo-predznaka “izvrću sliku Domovinskog rata”!

Odakle Ivkošiću (Rebićima?) saznanje o broju/postotku žena uključenih u ženske organizacije i njihovu etničkom identitetu, kada se žene u grupama/organizacijama nikada nisu prema istome određivale, već su ženske grupe u svojim političkim platformama isticale politiku koja ne dijeli žene prema etničkom ili socijalnom podrijetlu, spolnim orijentacijama, godinama i sl. Statuti feminističkih organizacija u prvim recima sadrže da “rade sa ženama bez obzira na nacionalnost”.

U strahu su velike oči, mogle bismo se našaliti, kad netko tko smatra da “Premda su apsolutna manjina, one bi htjele većinski utjecaj” one koje su *marginalne, apsolutna manjina* (!?) predstavljaju opasnost (po koga?) težnjom za “većinskim utjecajem”. I dok nam, začudo, ne niječe rad sa ženama žrtvama rata on osporava s kojim žrtvama radimo, tj. koje žrtve podržavamo, iznoseći posve rasističku tezu: “Premda se zauzimaju i za žene žrtve rata, zauzimaju se uglavnom za ne-Hrvatice.”

Kao što se žene nisu okupljale u feminističkim centrima “po nacionalnom ključu” tako ni žene koje smo podržavale nismo birale ni po jednom ključu do onome feminističkom: podržati ženu koja je preživjela ratn(ičk)o nasilje. Žene su tijekom rata dijelili

na “žene neprijatelja”, “jugonostalgičarke” ili “izdajice naroda”, koristeći naljepnice iz poznatih nacionalističkih albuma, ali su Ivkošićeve “ne-Hrvatice” pokazale neskriveni rasizam. Protiv kojega uredništvo Večernjaka nije imalo ništa protiv!

Ne bi se moglo reći da “brižljivi” Ivkošić ne poznaje što aktivistice rade: “One pak koje su najgrlatije u obrani ženskih prava u obitelji”, no to što one “grlato” rade kosi se s “novim” hrvatskim svjetonazorom promaknutim populacijskom politikom koja se promovirala u prvim danima neovisne Republike Hrvatske (tko se još sjeća don Bakovića?): “u svojim su osobnim svjetonazorima sušta suprotnost poželjnoj hrvatskoj obitelji (mnoge u braku bez djece, ili stare, a neudane, itd.)”.

Osim što su suprotnost poželjnoj, k tome hrvatskoj obitelji (tko određuje *poželjnost?*), jasno je, prema Ivkošiću, da ne bi smjele “nezavisno odlučivati o svome tijelu” jer: *Premda se bore za nezavisno odlučivanje žena o svom tijelu u relaciji prema muškarcu, rađanju začete djece i rađanju uopće, neka te relacije i nemaju jer su lezbijke (protiv kojih nemam ništa dok svoje lezbijstvo ne pretvaraju u militantnu ideologiju)*. Prema Ivkošiću žene koje nemaju odnos s muškarcem “te relacije i nemaju” nemaju niti pravo glasa oko odluka o svome tijelu. Iako se (u zagradi) ograđuje da “nema ništa protiv lezbijstva” lezbijstvo mu, kao politika, predstavlja opasnost (upisuje mu militantnost).

Odnos feministkinja prema pitanju reproduktivnih prava i njihov zahtjev i zalaganje za osiguravanjem zakonskih okvira za provođenje suvremene politike vezane uz reproduktivna prava, proglašava poricanjem “zakona prirode”: *Premda su se okomile na zakone prirode, htjele su nametati zakone u Saboru*. “Nametati” zakone u Saboru sigurno ne može “*apsolutna manjina*” i “*marginalne udruge*” a naponi aktivistkinja za očuvanjem stečenih reproduktivnih prava zagovarali su stav i građanske većine koja je imala sluha ne obzirati se na uporne pokušaje “desničarske manjine” da se promijeni zakon koji štiti reproduktivna prava žena, tj. da se ukine pravo na siguran i dostupan pobačaj. U Hrvatskoj su se pojavili novi sljedbenici “prirodnih zakona” u liku liječnika ginekologa koji nisu poštivali postojeće “društvene zakone” zbog naglo probudene “liječničke savjesti”, pa su legalni i dostupni pobačaji postali nedostupni građankama u mnogim ustanovama koje su zakonom bile dužne davati ženama tu vrstu medicinskih usluga.

Ivkošić je morao upotrijebiti i već dotrajalo medijsko oružje nerijetko korišteno protiv organizacija koje su se bavile ljudskim pravima:

I premda svojim brojem i utjecajem bez potpore iz inozemstva (promidžba, novac, nagrade međunarodnih organizacija...) ne znače ništa, s tom potporom nešto znače. Ukoliko su “škudi” upitni, zašto su upitne “nagrade međunarodnih organizacija” – redom mirovne – koje su ženske udruge dobivale? Je li mir kao opcija pripadao samo ženskom diskursu? Zašto udruge tek “s potporom znače”? Što je onda potpora drugim politikama i promidžba drugih vrijednosti značila? Po Ivkošiću potpora je davana krivim udrugama, koji i nisu ženske udruge, već političke, i to “jugopolitičke”: *I premda su deklarativno ženske udruge, one su u prvom redu jugopolitičke udruge, koje svojim degenerativnim djelovanjem i prema ženi, i prema obitelji, i prema Hrvatskoj, izražavaju zapravo degenerativni stupanj na kojem je bila propala im država, velikosrpska Jugoslavija, za kojom žale*.

“Stavovi koje zastupaju feministkinje su tako “degenerativni” i prema ženi, i prema obitelji, i prema Hrvatskoj, jer je za Ivkošića domoljubni koncept žene poistovjećen s obitelji i državom.

I dakako, dobra kolumna mora imati poentu, tako da je Ivkošić završno, “riječju” proglasio aktivistkinje *anti-ženama*. Izrijekom: *Riječju, anti-žene koje se bore za žene!*

Tekst je, prepun seksističkih i rasističkih stavova, potaknuo žene iz nekoliko ženskih grupa i udruga u Hrvatskoj na zajednički odgovor. Zaključile smo, kako nije bilo drugih “mehanizama”, a užasnite tvrdnjama koje je Ivkošić iznio, po mene osobno uvredljivim i neistinitim, a po ženski pokret i feministički aktivizam neistinitima i štetnima, da je tekst utuživ zbog spolne/rodne diskriminacije. Htjele smo podići tužbu, grupnu tužbu, pozivajući se na antidiskriminacijsku odredbu koja postoji u Ustavu, ali smo saznale da takva pravna mogućnost ne postoji, te da moramo pokrenuti kazneni postupak i tužiti Ivkošića i *Večernji list*. Provele smo sate razgovarajući, budući da smo dvojile oko kaznenih tužbi oko verbalnih uvreda, kojih su bili puni sudovi, posebice oko “duševnih boli” osoba iz politike oko čijih “boli” nismo imale nedoumice. Podržavale smo medije koji su hrabro iznosili istine i pod cijenu raznih tužbi “za duševne boli”. No, ovaj su se puta i novinar i njegov list ogriješili o novinarsku/novinsku etiku diskriminirajući žene. Htjele smo, u javnosti, pokazati da se ne može nekažnjeno promicati mizoginija i rasizam. Stoga je petnaest članica ženskih organizacija odlučilo podnijeti kaznenu prijavu protiv Milana Ivkošića za kazneno djelo klevete i verbalne uvrede. Podnijele smo tužbe, svaka ponaosob: Biljana Kašić, Nela Pamuković, Neva Tölle, Slavica Kušić, Maja Mamula, Ljubica Matijević Vrsaljko, Bojana Genov, Biserka Momčinović, Jagoda Milidrag Šmid, Marina Kokanović, Nataša Lalić, Sniježana Matejčić i Tanja Uroda, za verbalnu uvredu, a ja sam podnijela i privatnu kaznenu tužbu za klevetu, Općinskom sudu u Zagrebu, u lipnju i srpnju 1998.

Prije prvoga ročišta spremale smo “obranu” znajući da sud nije imao sličan slučaj tužbe/i, kao i da će Ivkošić koristiti svaki način da nas dodatno napadne. Znale smo da se ne trebamo “braniti”, da je dovoljno zagovarati feminističke principe po kojima smo djelovale, ali da ćemo morati “dokazivati” “duševne boli” prouzročene tekstem, jer se promicanje diskriminacije i rasizma nije zakonski sankcioniralo.

Bilo je uzbudljivo na prvome ročištu. U nevelikoj sudnici Općinskoga suda u Zagrebu različita slika od uobičajene: petnaest žena, uključujući našu odvjetnicu Gordanu Lukač Koritnik, i jedan “optuženik”. I sudac Goran Heršak, koji nije razumio zašto smo zajedno tužile novinara Ivkošića “kad je jedino gospođa Borić poimence navedena u inkriminiranom tekstu”. Svaka je od žena u prvome iskazu izjavila da se “prepoznala u tekstu”, a tek smo dvije od nas dale i cjeloviti iskaz na prvome ročištu.

Evo kako su mediji, na primjeru iz *Vjesnika*, obilježili prvo ročište:

ZAGREB, 22. svibnja – U kaznenom postupku, u kojem je 15 feministica i članica ženskih udruga, zbog klevete i uvrede podiglo privatnu tužbu protiv kolumnista “Večernjeg lista” Milana Ivkošića, u ponedjeljak su na Općinskom sudu svoje duševne boli iznosile Radojka Borić, članica Centra za žene žrtve rata i Centra za ženske studije i Ljubica Matijević-Vrsaljko, članica Autonomne ženske kuće Zagreb.

Na upit suca mr. Gorana B. Heršaka, razumije li što mu se privatnom tužbom stavlja na teret, Ivkošić je odgovorio da mu je sve jasno, ali da se ne osjeća krivim. U svom iskazu Radojka Borić je naglasila da joj je Ivkošić, navodeći činjenicu iz njezina osobnog života teško uvrijedio, naročito zbog konteksta vremena kada je članak objavljen. “Svojim člankom Ivkošić je pozvao na linč, jer se u cijelom tekstu osjeća njegov rasistički pristup. Inače, radim kao profesorica hrvatskog jezika u inozemstvu, te sam se kao feministica i borac za ljudska prava borila za zaštitu žena bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Njegov tekst je uvredljiv za sve žene, kao i za mene osobno, te sam nakon njegove objave doživljavala mnoge neugodnosti među suradnicima, prognanicima i susjedima, a u Centar su stalno stizali neugodni telefonski pozivi muškaraca”, opisivala je posljedice spornog članka.

“Kad sam gostovala u televizijskoj emisiji “Press klub”, željela sam ukazati da se nakon Domovinskog rata muško nasilje vratilo u obitelj, jer su se muškarci vratili kućama s posttraumatskim poremećajem i bez ikakve podrške društva, te su se kao takvi izivljavali nad svojim ženama. U emisiji nisam uopće navodila primjere određene nacije, jer je u Domovinskom ratu bilo i nehrvata”, pojasnila je Borić, jedna od tužiteljica.

Ivkošić je tada upitao R. Borić, je li do 1990. godine radila za Udbu, na što je tužiteljica odgovorila negativno, Ivkošić je zatim predložio da se iz Policijskih uprava pribave dosjei za R. Borić, kao i za druge tužiteljice. “Uostalom vi ste sve paradna izdanja prirode”, rekao je Ivkošić tužiteljicama u sudnici. Iznoseći svoje duševne boli, Ljubica Matijević-Vrsaljko rekla je da se navodima u spornom tekstu osjetila uvrijeđenom kao članica ženske udruge. “Laž je da se mi brinemo samo za nehrvatice. Uostalom, ja sam Hrvatica, bila sam u braku i imam dijete. Stoga me posebno uvrijedio Ivkošićev termin “antižena”. Nakon objave teksta, počeli su me zvati razni muškarci i pričaju mi razne prostote”. Tuženi kolumnist upitao je tužiteljicu zašto stalno ističe da je Hrvatica. Lj. Matijević-Vrsaljko je odgovorila da to ističe jer je na to ponosna. Tijekom cijele rasprave i Ivkošić i njegov branitelj Marijan Šakić stalno su upadali i sucu i svjedokinjama u riječ. Nakon što ih je sudac Heršak upozorio zbog takvog ponašanja, odvjetnik Šakić je zatražio njegovo izuzeće. Međutim, takav je zahtjev sudac glatko odbio. (3)

Nakon prvih iskustava iz sudnice bile smo potresene i ljute. Sudac je dopustio da Ivkošić ponovi svoje mizogine stavove, i kako novinarka Vjesnika navodi on i njegov odvjetnik su “upadali” *i sucu i svjedokinjama u riječ*. Ivkošić je za mojega svjedočenja od suca dobio mogućnost da me “ispituje”, postavljajući uvredljiva pitanja, npr. o mogućoj suradnji s Udbom. Na upit da li sam surađivala s Udbom odgovorila sam da bi on to sigurno već znao, budući da poznaje moju osobnu povijest. I njegov je odvjetnik pokušao insinuirati pitavši me da li mislim da nasilja nad ženama ne bi bilo da se “Hrvatska nije branila”. To da sam “*željela ukazati da se nakon Domovinskog rata muško nasilje vratilo u obitelj, jer su se muškarci vratili kućama s posttraumatskim poremećajem i bez ikakve podrške društva, te su se kao takvi izivljavali nad svojim ženama*” – nije bilo od značaja. Obojica su pokušali politički diskreditirati aktivistkinje.

Bilo je složeno na svako ročište okupiti svih petnaest žena, budući da su neke (Bojana Genov, Snježana Matejčić i Biserka Momčinović) živjele izvan Zagreba, a mnoge od nas često bile na putu (u jesen 2000. sam otišla na lektorat na Sveučilište u Helsinku), a sudac je “zaprijetio” da ročišta neće biti ukoliko ne budemo sve prisutne. Ročišta su se otkazivala na nedolazak Ivkošića i njegovoga odvjetnika. Jedanput, koje li farse, i u slučaju nepostojanja pisaceg stroja u sudnici!

Pripreme za ročišta bile su svojevrsne vježbaonice feminističke argumentacije. Zajedno s odvjetnicama, Gordanom Lukač Koritnik, kasnije Snježanom Gašić, pripremale smo iskaze. Znale smo da nam je manje važno samo suđenje i kaznena i materijalna osuda Ivkošića i *Večernjeg lista*, ali smo znale da nam je važna osuda politike javnog medija kao i osuda osobnih rasističkih i seksističkih stavova Milana Ivkošića kao j a v n e osobe, koja koristi medije za promicanje mizoginije i rasizma. Bila nam je važna i reakcija javnosti, pojedinaca i institucija u vremenu u kojemu je u zemlji bilo rijetkih političkih glasova u korist nenasilja i poštivanja ljudskih prava. Podršku feministkinjama dale su tek pojedinke i pojedinci, neovisni intelektualci/ke, jedan neovisni medij, te organizacije civilnoga društva, a nas je zanimala reakcija onih koji imaju moć, koji kreiraju i provode politiku, a pristaju na kršenja ljudskih prava.

Na tekst je, tek na pisanje i zahtjev aktivistica, kao i međunarodnih ženskih organizacija i organizacija za ljudska prava (to je ona Ivkošićeva “potpora iz inozemstva”), reagiralo i Hrvatsko novinarsko društvo, koje je na sjednici *Novinarskog*

vijeća časti donijelo i objavilo odluku o “Ogriješenu o kodeks časti” i objavilo ju u Večernjem listu (15. srpnja 1998.)

(...) Razmatrajući zahtjev udruge European Women’s Foundation iz Luxemburga i Advocates for Human Rights iz SAD-a u vezi s kolumnom Milana Ivkošića (“One”, večernji list, 14. lipnja), Vijeće ocjenjuje da se Ivkošić ogriješio o Kodeks časti demonstrirajući govor mržnje.

Kao što se vidi iz odlomka *Novinarsko vijeće časti* “nije našlo za shodno” reagirati po svojoj “slobodnoj volji” već je to učinilo “na zahtjev” međunarodnih organizacija. Za Ivkošićev govor mržnje nije izrečena nikakva sankcija od strane *Vijeća časti*, iako je zaključeno da je Ivkošić u svom članku zagovarao “govor mržnje, iskazivanje i zagovaranje nesnošljivosti u hrvatskom društvu” i “ogriješio o Kodeks časti”.

Na naš upit slijede li iza njihove ocjene “sankcije”, evo izvoda iz Zapisnika 14. sjednice Novinarskog vijeća časti HND-a:

“U svojem dopisu pitate slijede li iza takve ocijene i kakve posljedice. Odgovor je ovakav:

U članku 49 Statuta Hrvatskog novinarskog društva i člancima 6. i 7. Pravilnika o radu novinarskog Vijeća časti piše kako se novinaru može izreći opomena i upozoriti ga na obaveze ako je u blažem stupnju povrijedio Kodeks časti hrvatskog novinarskog ili Statut HND, da se ako je teže povrijedio Kodeks ili Statut može izreći opomena koja se objavljuje u “Novinaru” ili u javnosti, odnosno da ga se može isključiti iz HND-a, ako je teško povrijedio dostojanstvo profesije.

U svojoj sadašnjoj praksi Novinarsko vijeće časti samo je donosilo ocjene i objavljivalo ih, i ni u jednom slučaju nije poduzelo ili predložilo postupak koji bi uključivao posljedice po članstvo u Hrvatskom novinarskom društvu.” (4)

Kako se nismo zadovoljile da je novinar za tekst dobio “opomenu i upozorenje” (“izreći opomenu i upozoriti ga”), što znači da je Ivkošić počinio “blaži stupanj povrede *Kodeksa časti*”, ponovno smo se obratile Hrvatskom novinarskom društvu 10. veljače. Ovaj puta smo izričito zahtijevale da *Vijeće časti* iskoristi mehanizme sankcioniranja koje posjeduje i tako se javno izjasni o svom stavu. Bezuspješno.

Obratile smo se i tadašnjoj predsjednici Povjerenstva Vlade Republike Hrvatske za pitanja jednakosti Ljerki Mintas Hodak, ali je naše pismo vraćeno s naznakom da se povjerenstvo ne nalazi na toj adresi. U pismo se kaže:

Skrećemo Vam pozornost i molimo da Povjerenstvo javno reagira povodom nedavnih, više ne neprimjerenih, napada u tisku na aktivistice ženskih nevladinih organizacija, poimence Radu Borić i Vesnu Kesić, ali indirektno i sve žene koje rade u ženskim i civilnim inicijativama, kao i žene s kojima radimo”. Pa navodimo: “Člankom 147 Krivičnog zakonika diskriminacija po samom spolu također predmnijeva sankcije. A gospodin se Ivkošić nesmiljeno obrušava na ženski spol(rod) i ženina prava na izbor (“sušta suprotnost poželjnoj hrvatskoj obitelji (mnoge u braku bez djece, ili stare i neudane, itd.)”... jer su lezbijke”(…)). Sve u svemu, optužbe od “jugopolitičke udruge” s “degenerativnim djelovanjem i prema ženi...” do “anti-žene” ne smiju ostati bez odgovora. (...)

Zanima nas kome trebaju takve procjene o ženama koje godinama, uporno, profesionalno i kvalitetno rade na osnaživanju žena, izbjeglica, prognanica, žena koje su preživjele nasilje i lokalnih ženskih inicijativa, trudeći se da poboljšaju materijalni i politički status žene u Hrvatskoj, te proces demokratizacije društva.

Ne trebamo ni reći kako ovakav tekst može naštetiti i našem radu sa ženama kojima je naša podrška i pomoć itekako potrebna.

Da li Hrvatska samo deklarativno stoji iza zagarantirane jednakosti žena (i manjina i “sličnih marginalnih udruga”), ako se žene uporno napadaju zbog toga što JESU žene. Molimo vas da javno reagirate na tekst gospodina Ivkošića.

Mi ćemo poduzeti korake da se s ovakvim jezikom mržnje spram žena, ženskih organizacija i aktivistica, te o ovakvim i sličnim incidentima, ili pak ne/reagiranjem upozna svjetska javnost.” (5)

Pismo su potpisale članice ženskih grupa: Autonomna ženska kuća Zagreb, Centar za žene žrtve rata, Zagreb, Kontra, Zagreb, Stope nade, Split, Ženska grupa Mali Lošinj, Ženska grupa Poreč, Centar za ženske studije, Ženska akcija Rijeka i Ženska grupa TOD-a, Zagreb.

Naknadno je gospođa Mintas Hodak, kao potpredsjednica Vlade, poslala odgovor koji zorno pokazuje kako tijelo koje je zaduženo za promicanje ravnopravnosti spolova/rodne jednakosti postoji tek nominalno, te da se i njegova predsjednica radije potpisala kao potpredsjednica Vlade, iako je pismo bilo upućeno Povjerenstvu. To što potpredsjednica Vlade/predsjednica Povjerenstva misli da ju negledanje dotične TV emisije amnestira od donošenja suda i odluke, ali se ipak poziva na pravo “izražavanja osobnog mišljenja”, govori o politici spram feminističkih organizacija i aktivistkinja.

Evo njezina pisma:

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE
Potpredsjednica i ministrica za europske integracije

Zagreb, 10. veljače 1999.

CENTAR ZA ŽENE ŽRTVE RATA
Radnički dol 20, 10 000 Zagreb

Poštovane,

U povodu napada u tisku na gospođu Radu Borić i gospođu Vesnu Kesić, aktivistice ženskih nevladinih udruga, od strane g. Milana Ivkošića u rubrici “Večernjeg lista” Rodoljubna zanovijetanja od 14. lipnja 1998. godine, ne mogu se u cijelosti osvrnuti jer **nisam gledala** TV Press-klub od 10. lipnja 1998. godine, emisiju na koju se g. Ivkošić u svom tekstu poziva.

Kako se **radi o izražavanju osobnog mišljenja** g. Ivkošića, ja ga ni kao potpredsjednica Vlade Republike Hrvatske ni kao predsjednica Povjerenstva Vlade Republike Hrvatske za pitanja jednakosti ne mogu javno procjenjivati, a da se ne ogriješim o slobodu tiska. Mogu imati samo privatno mišljenje o spomenutom tekstu.

Podsjećam da za zaštitu svog dostojanstva građani Republike Hrvatske imaju mogućnost odgovora putem javnih glasila, a na raspolaganju su im i određena pravna sredstva.

Iskreno žalim zbog nastalih nesporazuma.

S osobitim poštovanjem,

POTPREDSJEDNICA

Dr. Ljerka Mintas Hodak

(6) (označila R.B.)

Na daljnje pritiske nevladinih organizacija iz Hrvatske i inozemstva (o čemu bilježe i u samome Povjerenstvu), Povjerenstvo je posve neuvjerljivo reagiralo, prebacujući odgovornost na Novinarsko društvo:

Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za pitanja jednakosti

Zagreb, 2. veljače 1999.

Autonomna ženska kuća Zagreb

n/ř cij. Gđe Neve Tolle

Radnički dol 20

Zagreb

Poštovana,

Povodom Vašeg dopisa od 21. siječnja 1999. godine, o napadu novinara Večernjeg lista Milana Ivkošića na aktivistice ženskih nevladinih udruga, želimo Vas izvijestiti kako je Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za pitanja jednakosti reagirajući na dopise velikog broja nevladinih udruga, 4. kolovoza 1998. godine uputilo dopis Vijeću časti Hrvatskog novinarskog društva.

S poštovanjem,

ZAMJENICA PREDsjednice

Vera Babić

(označila R.B.)

Nezadovoljne takvim odgovorom, aktivistkinje su odgovorile:

Poštovana gospođo Babić,

Zahvaljujemo na Vašem odgovoru povodom našeg dopisa od 21. siječnja 1999. g., te Vam ponovno javljamo, obzirom da nam se čini kako nismo bile dovoljno jasne u našem zahtjevu.

Tražeci od Povjerenstva za pitanja jednakosti da reagira na spomenuti članak gospodina Ivkošića (objavljen u “Večernjem listu” od 14.06.1998.g.), nismo imale na umu reakciju kakvu vi spominjete. Naime, Vijeću časti Hrvatskog novinarskog društva i same smo uputile dopis, kao što su to učinile i mnoge druge nevladine organizacije iz zemlje i inozemstva, te su se oni povodom toga vrlo brzo izjasnili (“Večernji list” od 15.07.1998.g.).

Od Povjerenstva, koje u samom svom imenu nosi pojam kojem i mi kao organizacija težimo, vjerujemo da je opravdano očekivati nešto snažniju i javnosti pristupačniju reakciju, tj. da se javno oglasi o slučajevima kada netko, kao što je to Hrvatsko novinarsko društvo ocijenilo, “demonstrira govor mržnje i iskazuje i zagovara nesnošljivost unutar hrvatskog društva”, u ovom slučaju mržnju i nesnošljivost prema ženama.

U svakom slučaju procjenjujemo da navedeni autor i njegov članak zaslužuju **javnu** osudu od strane institucije u kojoj građanke Hrvatske trebaju imati povjerenje da će opravdati svrhu imenovanja u svom nazivu.

Stoga ponovno apeliramo na Povjerenstvo, da svoj stav iznese na način na koji će biti dostupan široj javnosti, te Vas ljubazno molimo da nas o tome pismeno izvijestite.

Za CZŽR i AŽKZ

Neva Tolle

Slavica Kušić

U Zagrebu, 10.02.1999.g. (7)

Članice grupe za ljudska prava B.a.B.e uputile su uredniku *Večernjeg lista*, pozivajući se na *Zakon o javnom priopćavanju* reakciju ne samo na tekst *One* već i na stalne medijske istupe Milana Ivkošića:

Tekst Milana Ivkošića, pun kleveta, uvreda i insinuacija upućenih Radi Borić i svim ženama aktivisticama ženskih udruga zaslužuje tretman državnog odvjetnika. Aktivistice i aktivisti ženskih i drugih nevladinih organizacija zalažu se za ljudska i ženska prava, protiv nasilja nad ženama i za ravnopravnost spolova – a time ujedno i za demokratizaciju, razvoj civilnog društva i unaprjeđenje politike i demokratske kulture u RH, a Ivkošićeve klevete predstavljaju kazneno djelo po hrvatskim i međunarodnim propisima.

Čitateljima i čitateljicama *Večernjeg lista*, počesto izloženim sličnim Ivkošićevim isključivostima, nacionalističkim i muško-šovinističkim proizvoljnostima i napadima na prava i dignitet drugih osoba dugujemo i komentar.

Teza koju je u TV emisiji *Press klub*, 9. lipnja iznijela Rada Borić, a koju Ivkošić citira: “kako se je nasilje s ratišta sada prenijelo u obitelji, u nasilje prema ženama” nije nikakva “strašna optužba na stanje u hrvatskom društvu”, kako on tvrdi, već je to empirijski i teorijski istražena i poznata činjenica. Strašan, je međutim, Ivkošićev klevetnički napad/optužba (?) Rade Borić da je u emisiji “neskriveno branila poziciju velikosrpskog fašističkog agresora” i klevetanje i vrijeđanje drugih žena iz ženskih udruga na osnovi spola, etničke pripadnosti, dobi, izgleda, bračnog i roditeljskog statusa.

Povezanost obiteljskog i ratnog nasilja nešto je s čime se dnevno susretnu svi koji rade u pružanju pomoći ženama žrtvama obiteljskog nasilja, u institucijama i u ženskim nevladinim organizacijama. Iskustvo je svih poratnih društava, pa tako i hrvatskog, da muškarci traumatizirani u ratu, akumuliranu agresiju i

stresove zbog doživljenih strahota (PTSP) najčešće iskaljuju u obitelji, na ženama i djeci, a također i u javnom nasilju. Nasilje u obitelji u ratnim i poratnim godinama uvijek i svuda raste. Prošle godine u RH poraslo je za 12 posto. Pogotovo je tome tako kad ne postoje adekvatne mjere psihosocijalne pomoći koje su u nas itekako manjkave o čemu govore i udruge ratnika. O svemu tome podatke imaju ženske grupe, policijske statistike, a pisali su i hrvatski mediji.

Najmanje od svega ta činjenica izvrće sliku Domovinskog rata, njegov moral i razlog, niti je išta slično u emisiji tvrdila Rada Borić. Porast obiteljskog nasilja jednako je i još više prisutan i u Bosni i Hercegovini, i u SR Jugoslaviji. To je naprosto pojava prisutna u svim ratovima, svim sredinama, pa tako na žalost i u nas. Ono što se je u emisiji željelo istaći jest da ni hrvatski zakoni ni državne službe (policija, centri za socijalnu skrb, ustanove za mentalno zdravlje) ne pokazuju dovoljno brige, nemaju dovoljno sredstava, niti postoji politika volje da se društvo konfrontira s obiteljskim i javnim nasiljem nad ženama. Potrebna je prilična količina rodoljubnog sljepila i neznanja da se to negira i pretvara u politike optužbe, kao što to čini Milan Ivkošić.

Sve ostalo što je Ivkošić izrekao u svojoj kolumni, samo ga još jednom prokazuje kao osobu koja agresivno širi govor mržnje, netolerancije, nacionalističkog i patrijarhalnog šovinizma i ne posjeduje ni minimum civilizacijske svijesti, niti znanja o demokraciji, političkim slobodama, ljudskom pravu na sigurnost i život bez nasilja, o pravu na udruživanje, komunikaciju, javnost, informiranje i informiranost, kao ni drugim ženskim, ljudskim i manjinskim pravima.

Upravo je sve ono što Ivkošić smatra “degenerativnim”, “neprirodnim” i “suprotnim zakonima prirode” u kulturi ljudskih prava i međunarodnim pravnim mehanizmima za zaštitu tih prava prepoznato kao osnova za zahtijevanje ljudskih prava, napose ženskih ljudskih prava. Javne prozivke, napadi i diskriminacija na tim osnovama smatraju se kršenjem prava. Ivkošićevi “podaci” o nečijem obiteljskom, političkom, svjetonazorskom, etničkom podrijetlu i inim svojstvima, prozivanje i negiranje prava na toj osnovi predstavlja kršenje prava, poziv na kršenje tih prava i zagovaranje države koja ne poštuje ljudska prava niti kao vrednotu, a kamoli praksu.

Da bi stvari bile jasnije, navest ćemo tek nekoliko primjera iz abecede ljudskih prava koje Ivkošić negira:

- da su u ženskim grupama i 100 posto Srпкиnje ili ne-Hrvatice, njihovo bi političko, demokratsko i ljudsko pravo bilo da se organiziraju i zagovaraju svoje interese i ciljeve;
- i “apsolutne manjine”, ma što to značilo, imaju pravo na ostvarivanje javnog utjecaja uključujući utjecaje na zakone koje izglasava Sabor. Obaveza je vlasti, zakona i slobodne javnosti/medija da im taj utjecaj omogući;
- protivno je svakoj filozofiji ljudskih prava, međunarodnim konvencijama, a i autentičnom kršćanstvu, diskriminirati žene žrtve rata po nacionalnoj pripadnosti što Ivkošić čini;
- žene u braku bez djece (“jalovice”), neudate (usidjelice), žene koje žive same (rastavljenice), stare žene (treće dobi, reklo bi se pristojnim neseksističkim i nediskriminirajućim jezikom), “ružne”, “anti-žene”, itd. imaju i pravo i potrebu boriti se za ženska prava, protiv nasilja u obitelji i svih drugih vrsta nasilja,

uvreda, napada na dignitet, uključujući verbalne napade. Njihova su prava upravo zbog njihovog statusa (zaštita tzv. ranjivih skupina) također zaštićena međunarodnim konvencijama. U nas tim više što im ta prava kojekakvi Ivkošići još uvijek u prevelikoj mjeri krše i dovode u pitanje. Izjave poput “žene se može ugrijati samo na lomači”, ili “...bolje je s police uzeti knjigu čitati Grke nego ubiti ženu...” tek su neki iz niza Ivkošićevih bisera koji legitimiraju nasilje nad ženama i nasilan odnos među spolovima.

- sve one imaju pravo i zalagati se za pravo žena da odlučuju o vlastitom tijelu i rađanju, jer je to žensko ljudsko pravo na samoodređenje, a nerijetko upravo to pravo uključuje garanciju zaštite od najgoreg oblika nasilja nad ženama – silovanje (u ratu i u miru, u braku, obitelji i na javnim mjestima).
- Nije dovoljno da Ivkošić “nema ništa protiv lezbijki sve dok svoje lezbijstvo ne pretvaraju u militantnu ideologiju”. Ako u Hrvatskoj ikad prevlada kultura ljudskih prava nad Ivkošićevom “kulturom” kršenja i negiranja istih, i on će morati shvatiti da sve manjine pa tako i spolne, imaju pravo na – ljudska prava. Imaju se pravo organizirati, utjecati na zakone i zagovarati kakvu god hoće ideologiju, sve dok prakticiranjem svojih prava ne ugrožavaju bilo koje Ivkošićevo pravo on će se itekako morati potruditi pokazivati i dokazivati. Pred hrvatskom, ali i evropskom javnosti i sudovima.

U cijeloj priči postoji tek jedno zapažanje oko kojeg se možemo složiti s Večernjakovim kolumnistom, u hrvatskoj javnosti doista je prisutna stigmatizacija i kolektivni stereotipovi o Hercegovcima. Eklatantan je primjer Ivkošićevo opisivanje jednog TV voditelja kao “hercegovačkog švercera”. No Ivkošić je i to zapažanje iskoristio na krivom mjestu i u krive svrhe, dakle manipulativno. Zacijelo nigdje ni u kojoj prilici neće moći pronaći primjer da su žene iz feminističkih ženskih grupa vrijeđale Hercegovca, ni kao pojedinca niti kao regionalne skupine. Mi znamo bolje jer smo i same prečesto predmet etiketiranja, vrijeđanja, isključivanja i kršenja ljudskih prava po spolnoj, etničkoj, dobnoj i bilo kojoj osnovi kad god to nekome poput Ivkošića padne na pamet.

Gdje, pak leži korijenje i odakle je krenulo takovo stigmatiziranje, etiketiranje, isključivanje i srozavanje kulturnih standarda javne komunikacije u Hrvatskoj, Ivkošić bi i kao kroničar i kao član predsjedništva vladajuće stranke trebao razmisliti. I sam je entuzijastično sudjelovao u nametanju takovog diskursa hrvatskoj javnosti od samih začetaka. Kad je pomanjkalo vanjskih neprijatelja (Srba, jugoudbaša/ oficira/milicajaca/feministkinja/političara, veliko-Srba i cijelog zvjerinjaka), dominantni se diskurs okrenuo prema prvima koje se je iz bilo kojih razloga i potreba moglo prepoznati kao različite i drugačije u vlastitom, do tada homogeniziranom korpusu.

Svjesno ili nesvjesno – svejedno, Ivkošić se služi jezikom i promovira svjetonazor kojeg Foucault naziva biopolitičkim, a u kojem država strukturalizira društvo na osnovi svojstva rase i neravnopravnosti spolova. Državno proklamirane “više vrijednosti” postaju osnova za političko djelovanje u kojem su jedni manje vrijedni, a kad o tome progovore postaju – degenerirani. Što slijedi, poznato je: čišćenje nepoželjnih.

Rodoljubivo sljepilo i isključivost,

Članice grupe za ženska ljudska prava B.a.B.e. (MARTINA BELIĆ, BILJANA BIJEIĆ, LIDIJA BUDIMOVIĆ, VESNA KESIĆ, SANJA SARNAVKA, RADA SUČEVIĆ), u povodu napisa pod nazivom “ONE” (8)

Podrška drugih organizacija došla je u obliku moralne podrške i osude napada, ali i u obliku financijske potpore (onih istih “crvenih, žutih i zelenih”!) u svrhu pokrivanja sudskih troškova, budući da je svaka pojedinačna “tužiteljica” morala platiti sudske pristojbe. Tako su svoju moralnu i materijalnu potporu napadnutim aktivistkinjama iskazale organizacije: European Women’s Foundation iz Luxemburga, Advocates for Human Rights iz SAD-a, Urgent Action Fund for Women, EYFA (European Youth For(est) Action), CFFC (Catholics for a Free Choice), Komitet za ljudska prava, Vladimir Primorac (9) i Anna Maria Gruenfelder (10) u tekstovima u *Feralu*. Osim toga, različite organizacije i institucije kao što su Women’s International League for Peace and Freedom, Women’s Studies Centre iz Glasgova, Centre for Women’s Global Leadership iz SAD-a, Leeds Metropolitan University, University of Glasgow poslale su protestna pisma Vladinom povjerenstvu za jednakost, Hrvatskom novinarskom društvu – *Vijeću časti*, urednicima *Vjesnika* (jer je u *Vjesniku* 13. lipnja 1998., u rubrici Reagiranj, izišao tekst dr Josipa Ivića *Nakaradni stavovi hrvatskih feministica Vesne Kesić i Rade Borić*) (11). Svojim su apelima tražili da nadležne institucije i mediji osude Ivkošićev nastup u televizijskoj emisiji i stavove iznesene u svojoj kolumni.

Neke su od žena, unatoč pomoći i svesrdnom zalaganju domaćih i stranih pojedinki, pojedinaca i organizacija, zbog odugovlačenja slučaja, a i financijskih razloga odustale od tužbe. Predmet je na Općinskom sudu u Zagrebu otišao u apsolutnu zastaru kaznenog progona dana 14. lipnja 2002. godine. Privatna tužba protiv Ivkošića je odbačena, a kazneni postupak je obustavljen.

Slaba je utjeha aktivistkinjama da je odjelni sudac koji je bio odgovoran i za ovaj predmet, a odugovlačenjem ga doveo do njegove zastare, smijenjen s dužnosti, upravo zbog nagomilanih neriješenih slučajeva, kada je prvi pokušaj da sustav pokaže da su diskriminacija žena i rasizam pojave koje ne bi smjele proći nekažnjivo u demokratskoj državi. Državne su institucije, Povjerenstvo za jednakost spolova kao tijelo Vlade, jednako tako i Općinski sud, pokazale da ne provode politiku u skladu sa zakonima koje su donijele, bar ne kada su u pitanju feministkinje.

Strukturalno nasilje protiv žena ne sankcionira se. Novinar Milan Ivkošić i njemu slični javni dužnosnici i danas u svojim tekstovima i javnim nastupima iznose mizogine i rasističke stavove.

LITERATURA

- (1) Vidi dokumentirani prikaz svih napada, i rijetkih podrški, na stranici *Centra za žene žrtve rata* www.women-war-memory.org/hr/vjestice_iz_ria/
- (2) Milan Ivkošić, “*One, Rodoljubiva zanovijetanja*”, *Večernji list*, nedjelja, 14. lipnja 1998.
- (3) Daniela Dujmović, “U svom rasističkom članku Ivkošić je pozvao na linč”, *Vjesnik*, utorak, 23. svibnja 2000.
- (4), (5), (6), (7) i (8): *Centar za žene žrtve rata* www.women-war-memory.org/hr/SLUCAJ_IVKOSIC/
- (9) Vladimir Primorac, “Nabrekli rodoljub”, *Pravorijek, Feral Tribune*, 6. svibnja, 1998.
- (10) Pismo A.M. Gruenfelder: www.women-war-memory.org/hr/Pismo_a_m_grunfelder/
- (11) Josip Ivić, “Nakaradni stavovi hrvatskih feministica Vesne Kesić i Rade Borić”, *Reagiranj, Vjesnik*, 13. lipnja 1998.

SUMMARY

“Anti-women” and Emotional Suffering: Contribution to History of Media Lynchings and Female Activism

Croatian women intellectuals have experienced many chauvinist attacks during the period of war (1991-1995), when their anti-war attitude was interpreted in the press as a direct betrayal of the *patria* (some of the women writers were even labeled “witches”), but “new” and quasi-democratic media in post-war Croatia have equally disrespected and deliberately distorted feminist voices. This particular case history deals with the text by Milan Ivkošić, published in June 1998 in the state-sponsored daily paper *Večernji list*, where Ivkošić claims that Croatian feminists in general are driven by militarist Serbian politics, thereby turning feminists into “anti-women” and “fascists”, which is further illustrated by describing them by the supposed ethnicity of their personal names. Although all Ivkošić’s accusations are false, Croatian legal system has not been able to sanction Milan Ivkošić’s public behavior. This text follows the history of legal battles and makes a small contribution to a different kind of politics of memory.

ESEJ

TARANTINOVA SEKSPLOATACIJA: *OTPORAN NA SMRT*

Mima Simić

U izvornoj američkoj distribuciji posljednji uradak Quentina Tarantina, *Otporan na smrt*, druga je polovica *double billa*, iliti dvostruke predstave naslova *Grindhouse*, zajedničkog metaprojekta Quentina Tarantina i Roberta Rodrigueza. Riječ je o cjelovečernjem nostalgично-ironičnom podsjetniku na američku instituciju kina osobito popularnih sedamdesetih godina, koja su prikazivala niskobudžetne komercijalne filmove, često eksploatacijskog žanra, s višestrukim predstavama. U europsku distribuciju, međutim, *Otporan na smrt* i Rodriguezov *Planet teror* pušteni su odvojeno zbog diskrepancije u tradiciji – u Europi su i same višestruke projekcije neuobičajena praksa, a institucija *grindhousea* nema nikakvih korijena na koje bi se ova postmoderna verzija dala nadovezati.

Odvajanjem ova dva filma bez sumnje se razbio autorski koncept, europska publika nije dobila priliku upoznati se s američkim filmskim tradicijama – a k tome je bila i primorana dva puta plaćati kartu tamo gdje su Amerikanci morali samo jednom. Još veći gubitak svakako je bio izostanak osobitih bonus poslastica, poput *faux trailera*, tj. najava za nepostojeće filmove koji su bili sastavni dio projekcije u američkoj distribuciji. Koliko parodija *trash* horora, toliko i hommage istima, ovi kratki, senzacionalistički i brutalni autorski klipovi redatelja Elija Rotha, Roba Zombieja i Edgara Wrighta s naslovima poput *Thanksgiving*, *Werewolf Women of the SS* i *Don't*, pojačavaju efekt autentičnosti ovog visokobudžetnog projekta niskobudžetnog izgleda.

No, baš kao i među mladima popularna marka Diesel koja za masne pare nudi odjeću koja izgleda kao da je netom dovezena s buvljaka, ni *Grindhouse* očito nije bio za baš svačiji mentalni džep. U Americi je doživio gadan komercijalni neuspjeh, a izvještaji s projekcija davali su do znanja da američka publika ima uistinu slabo kolektivno pamćenje – zabilježeno je, naime, da su ljudi masovno napuštali kino nakon prvog filma, smetnuvši s uma da su došli na projekciju “grindhouse” tipa. Grindhouse, kaje to?

No, manimo se ekstrasfilmske lamentacije i pozabavimo se tkivom drugog dijela *Grindhousea*, Tarantinovog filma *Otporan na smrt*. Prije no što me stigne zaslužena kritička primjedba da je analiza jedne polovice izvornika neprimodna i nepravedna spram originalne koautorske zamisli i narušavanje koautorskog koncepta, napomenut ću da je, osim što je iznimno plodan materijal za analizu u samostalnom izdanju, Tarantinov film u europskoj samostojećoj distribuciji prikazan u cjelovitoj verziji, duljoj za dvadesetak minuta, a takva integralna verzija svakako zaslužuje i integralnu analizu.

Radnja filma *Otporan na smrt* mogla bi se prepričati u dvije rečenice – a već je i sama žanrovska kategorizacija, u skladu sa strujom eksploatacijskog filma i logikom filmskog kapitala, dovoljna da znamo “o čemu se radi”. No, daleko zanimljiviji od pravocrtne, minimalističke radnje filma u kojem tijelom i duhom poremećeni, homicidalni kaskader Mike (Kurt Russell) u svojem neuništivom automobilu naganja mlade zgodne žene, koje se potom udružuju u osvetnički pohod, jest upravo Tarantinov metatekstualni moment, način na koji uskršava i revitalizira izlizani i iscijeđeni, navodno umjetnički inferiorniji, žanr. No, premda je eksploatacijski film zbog svoje komercijalne i masprodukcijske prirode rijetko smatran vrijednim ozbiljnije kritičke pažnje, znamo da u rukama majstora i pisoar postaje umjetnost, pa bacimo malo pogled u odvod.

Koje su osnovne odlike jednog poštenog eksploatacijskog filma? Osim produkcijских okolnosti poput ultranskog budžeta i slabo plaćenih/neiskusnih zaposlenika, obično je uočljiv nedostatak narativne koherencije i razvoja priče, psihološkog realizma, pretjerana stereotipizacija, loša gluma, kao i izostanak glumačkih zvijezda. Razmislimo li malo o Tarantinovom filmu, uočiti ćemo da ga navedene kvalitete gotovo pa uopće ne krase – jedino što od ovog žanra on reflektira jest *efekt*, odnosno stil. Grebanjem filmske trake, naglim prekidanjem radnje (sugestija izgubljene filmske role), i sličnim namjerno izazvanim tehničkim manjkavostima svojstvenim eksploatacijskim filmovima, Tarantino (p)odražava vizualni, tj. estetski dojam eksploatacijskog filma, no koliko i kako se etika njegovog filma uklapa u žanr?

Već sami uvodni kadrovi fetišiziraju, pa tako i eksploatiraju žensko tijelo – krupnih planova stopala, stražnjice i drugih intrigantnih dijelova ženske anatomije u filmu ne manjka, dok je par muških likova (uključujući i glavnog među njima, Kurta Russella) svedeno na psihofizički nimalo privlačne karikature. Svakako, riječ je o eksploataciji – a kombinacija seksa (tj. eksponiranog ženskog tijela) i nimalo benigne količine i intenziteta nasilja sugerira da je ciljana publika (kao i u 70-ima) mlađa, i muška. Tarantino, međutim, potpuno u skladu s civilizacijsko-celuloidnom evolucijom koju je ženski lik doživio u posljednjih tridesetak godina, no i u skladu s vlastitim autorskim inklinacijama s godinama sve evidentnijim, djevojke iz žrtava pretvara u osvetnice koje se ne libe poslužiti se istim oružjem kao i njihov agresor. Na ovaj lukavi način Tarantino uspijeva zadovoljiti i mušku (hetero/seksualnu), i žensku (osvetničku) žudnju, a zbog potonjeg ćete za ovaj film nesumnjivo negdje čuti komentar i da je feministički.

Na stranu činjenica da poanta feminizma, ili bar njegove najbrojnije struje, nije u upražnjavanju krvožednih osvetničkih poriva za tisućljeća opresije, ali upravo je feministička psihoanalitička kritika izuzetno potentan temelj za interpretaciju Tarantinovog rada. Slučajno ili ne, antologijski tekst Laure Mulvey o vizualnom užitku i narativnom filmu objavljen je 1975., u vrijeme procvata eksploatacijskog filma – i makar se Mulvey u svojoj analizi bavi klasičnim holivudskim filmom 50-ih i 60-ih, njezini zaključci primjenjivi su i na ovaj manje cijenjen žanr. Oslanjajući se na postavke psihoanalitičke teorije o skopofiliji/voajerizmu, Mulvey tvrdi da je ženski lik u klasičnom holivudskom filmu pozicioniran pretežno kao objekt za gledanje, formirajući tako gledateljsku poziciju kao (psihički) maskulinu. Koju poruku, međutim, o gledateljskom (psihičkom ili fizičkom) maskulinitetu šalje Tarantino? Objektiviziranje ženskog tijela, lika i djela, sasvim je u redu, čini se da kaže on – dokle god žene imaju kontrolu nad njime. Gledatelji, kako oni unutar filma, tako i oni van njega, smiju upražnjavati svoje voajerističke porive do mile volje i dobit će svoj vizualni *lap dance* za cijenu kino ulaznice – ali treba im biti jasno da granice postavljaju žene. I u samome dijaloškom tekstu filma više puta se naglašava autonomija i nedodirljivost ženskog tijela bez izričite dozvole njegove vlasnice – no sveprisutnost već spomenutih vrckastih, slabo pokrivenih stražnjica perpetuiraju stereotipnu ideju da žene moć nad muškarcima zadobijaju korištenjem vlastitih seksualnih atributa pred kojom su muškarci, dabome, nemoćni. Ipak, ova očita eksploatacijska komponenta krajnje je subvertirana u trenutku (odnosno sekvenci) osvetničke potjere, u kojoj žene-kao-objekti preuzimaju ulogu osvetničkog aktanta, šaljući jasnu poruku voajeru na ekranu, kao i onome izvan njega – skidaj šape s moje haube. Ovom relativno

ekstremnom potvrdom ženske emancipacije, tj. emancipacije ženskoga tijela, Tarantino nastavlja inzistirati na drugačijem standardu ženske seksualne privlačnosti – doza brutalnosti i sirovosti u ophođenju s neprijateljem, čini se, daleko je uzbudljivija ženska osobina, no užasno vrištanje i drhtavo jecanje.

Koji su još zanimljivi nusefekti Tarantinove igre s voljenim žanrom? Jedna od odlika eksploatacijskih filmova svakako su neuvjerljivi, loši (isprazni, tj. narativno nefunkcionalni) dijalozi. Uistinu, Tarantino ovdje i ne nudi ništa dublje od toga (njegovi likovi vode duge, površne i/ili cirkularne razgovore, uglavnom romantično-seksualne orijentacije), ali upravo je *metatekstualna* kvaliteta ovih dijaloga ono što ih čini savršenim vezivnim tkivom naracije. Tomu doprinosi činjenica rekontekstualizacije; svjesni efekta koji Tarantino ovakvim *namjerno* ispražnjenim dijalozima želi postići, gledatelji uživaju u vlastitoj nadmoći nad tekstem, koliko i u Tarantinovoj vještini poigravanja sa žanrom, posljedično (i postmodernistički!) značenje pronalazeći u – *praznini*.

Zarežemo li nešto dublje u samo narativno meso filma, uočiti ćemo da film krasi još neke karakteristike dragog nam postmodernizma, primjerice autoreferencijalnost, tj. potreba teksta da govori o samome sebi, pa i o vlastitome mediju. U tom smislu tema voajerizma, zapravo glavna tema *Otpornog na smrt*, jasno upućuje na film kao ultimativni voajeristički medij. Baš kao što Hitchcock u svojem *Prozoru u dvorište* koristi žanrovsku potku krimića da bi obradio ovu temu, tako je obrađuje i Tarantino kroz eksploatacijski žanr, s daleko više ironije, no s jednako fascinantnim ishodima.

Glavni muški lik filma *Otporan na smrt* je kaskader Mike, kojeg vrlo brzo prepoznamo kao voajera. Objekte svoje žudnje Mike promatra putem svih raspoloživih voajerskih rekvizita: dvogleda, kamere, retrovizora, ogledala, a ne libi se upotrijebiti ni vlastite oči, što Tarantino ne propušta podebljati zumirajući značajne mu poglede ispod obrva u smjeru budućih mu žrtava. Mikeove namjere, međutim, isprva nisu sasvim jasne – usprkos grubom mu licu s ožiljkom i vozilu s mrtvačkom lubanjom, teško nam je suočiti se s pomisli da bi stari dobričina Kurt Russell mogao biti manijakalni ubojica. No, ubrzo ćemo se morati pomiriti i s tom činjenicom, nakon što šačica djevojaka s kojima smo proveli dobru polovicu filma i za koje smo se, priznajemo, donekle i vezali (makar samo zbog seksi stražnjica, stopala i usana) – u kobnom sudaru naglo ostane bez svih navedenih dijelova tijela, do tada tako nježno fetišiziranih Tarantinovom kamerom i Mikeovim dlanom. Nakon po djevojke fatalnog sudara od policajca saznajemo da naš Mike uistinu pati od nekakvog seksualnog poremećaja koji od njega zahtijeva da mlade i zgodne djevojke (po mogućnosti u što većim grupama) zdrobi sa svojim neuništivim automobilom eda bi postigao seksualno zadovoljstvo – koje nije u mogućnosti postići na “prirodan” način, izravnim ljudskim dodirom. Druga polovica filma zapravo je ponavljanje obrasca iz prve, s tom razlikom da su nove četiri djevojke u istoj branši, to jest u istoj (muškoj) ligi s Mikeom – kaskaderstvo je sport koji i one poznaju i u kojem će ga, ne sumnjajte u to, potući do nogu. Naše djevuške pokazuju da osim u dupetu još pokojeg asa imaju i u rukavu, te uvjerljivo demonstriraju da više ne postoje domene koje su isključivo muške, ili pak ženske (u što se uvjeravamo kad razvaljeni Mike počne cviliti poput curice). Jest da je trebalo njih tri da sliste njega jednoga, ali ipak je to Snake Plissken...

Premda sam nešto ranije sugerirala da je glavni lik filma kaskader Mike, to zapravo nije točno. Glavni lik i naslovna uloga filma pripada neuništivom stroju, automobilu. Ono što je otporno na smrt nije nositelj pogleda, voajer (Mike), već njegovo vozilo, odnosno sredstvo, alatka (falusni produžetak, reklo bi se), bez kojega je Mike potpuno impotentan. Automobil kao mehaničko sredstvo je besmrtni i na kraju opstaje, dok Mike nije te sreće. Mikeova zasluženost zla sudbina sugerira da muški nasilni voajeristički princip, tipičan za komercijalni film, u 21. stoljeću nema što tražiti. To je svakako katarzična po(r)uka nasilnoga svršetka u kojem Mikea stiže zaslužen ubod nabrijane štikle.

No što je s onim ranije spomenutim alternativnim muškim voajerizmom? Dok Mike predstavlja anakronu patološku agresivnu muškost, muški *pasivni* voajeristički princip utjelovljen je u samome Tarantinu: fetišiziranje ženskoga tijela od samog početka filma, dakle, puno ranije no što se Mike kao nositelj voajerskog principa uopće pojavio na horizontu, odražava Tarantinov nesputan voajerski užitak, kao i užitak zbog vizualne moći i “autorske” kontrole nad ženskim tijelom. A njegov falusni mehanički produžetak je, dakako, kamera. I automobil i kamera sredstva su postizanja ultimativnog užitka, no razlika je u količini i kvaliteti (percipiranog) nasilja, i ugrožavanja (ženskog) prostora, sugerira Tarantino. Nježni voajer-redatelj nastavljajući je i obnavljač filmske vrste i kao takav ne samo da je prihvatljiv već je u umjetničkom smislu i nužan – on ženu obožava iz daleka (zoomom) i s poštovanjem i stoga će preživjeti (u vječnost), dok će tradicionalni eksploatator, utjelovitelj nasilnog patrijarhata koji se usuđuje prekoračiti granice ženskoga tijela, nastradati – i to od moćne pesnice nove, emancipirane žene.

No, onoj koja je po izlasku iz kina provela još koju ekstra minutu razmišljajući o ovome filmu, svršetak *Otpornog na smrt* možda će se otvoriti za još jedno, prilično crnohumorno, čitanje. Već smo ustvrdili tko tu nije i što *jest* otporno na smrt: besmrtno je mehaničko sredstvo (automobil, ili interpretacijski mu analogna kamera) za postizanje voajerskoga cilja – bio taj cilj seksualno zadovoljenje, ili umjetnost. Implikacija ove male, ali znakovite informacije, jest da je voajerski princip (na ekranu, u gledalištu, iza kamere) u konačnici manje važan, pa možda i beznačajan. Ono što je ključno i što ostaje jest *vehicle*, sredstvo. U skladu s obrascem žanra *slasher* (kojem je Tarantinov film srodnik) u kojem se ubojstva nižu kao na traci, s malo varijacija, a svrha radnje je u tjeranju same sebe naprijed (do smrti!), film kao da kaže: Ljudi (likovi u filmu, gledatelji, pa tako i filmska ekipa) su smrtna i potrošna roba, i zapravo samo ispunjavaju svoje aktantske uloge unutar filmske *industrije*. Jedino što će preživjeti i sve nas nadživjeti jest *tehnologija* – možda malčice natučena, no sveudilj otporna na smrt.

NA PRAGU FEMINIZMA

ZAR VAM NIJE DOSTA TO ŠTO STE ŽENE? ŽENE U HRVATSKOM SF-U¹

Milena Benini

Biti žena i baviti se znanstvenom fantastikom u Hrvatskoj danas, na prvi pogled, moglo bi značiti da ćete se naći u poziciji iz onog starog vica o crncu koji putuje njujorškom podzemnom željeznicom držeći u ruci novine na hebraici. Suputnik ga neko vrijeme promatra, a na kraju mu prilazi i pita: “Dragi gospodine, pa zar vam nije dosta to što ste crnac?”. Doista, znanstvena fantastika u hrvatskoj je književnoj i “srednjostrujaškoj” javnosti posve zanemarena, a istovremeno se često smatra tradicionalno “muškim” područjem (uz moguću iznimku Ursule LeGuin).

Kao što je slučaj i s mnogim drugim predrasudama o SF-u, i ovaj se podrijetlo može naći u tzv. “zlatnom doba²” američke (hladnoratovske) znanstvene fantastike, kad su urednici koristili znanstveno-fantastične trope za prodaju prvenstveno pustolovne literature, namijenjene uglavnom muškoj publici. Sličan prosede na djelu je još i danas, ponovno, u onome što se obično naziva “medijskim SF-om”, no SF književnost je još poodavno, u šezdesetim godinama prošlog stoljeća, ostavila za sobom ove banalne “translacije”³.

Suprotno uvriježenom mišljenju, međutim, SF je u mnogome i “ženska” literatura. Uostalom, moguće je iznijeti valjane teorijske argumente da SF i počinje ili, u najmanju ruku, da izrasta iz djela jedne žene – *Frankensteina* Mary Shelley. Slična je situacija i u Hrvatskoj: *Crveni ocean* Marije Jurić-Zagorke (1918.) smatra se jednim od prvih proto-SF romana u nas⁴.

Bez obzira na to, javna (vanžanrovska) percepcija SF-a najčešće se svodi na “svemirski vestern s laserima i robotima” i, kao takva, neminovno dovodi do uvjerenja da je to žanr namijenjen gotovo isključivo muškarcima, i to muškarcima koji su nezreli i socijalno neuki (tzv. geekovi), ne toliko mizogini koliko nesposobni uopće ostvariti kontakt sa suprotnim spolom, i sami, dakle, pomalo “alieni” unutar srednjestrujaške kulture.

¹ U cijelom tekstu, kraticu “SF” ne koristim u smislu anglicizma *science fiction*, već za oznaku “spekulativne fikcije”, danas široko prihvaćenog teorijskog kišobrana koji pokriva tradicionalne žanrove znanstvene fantastike, *fantasyja*, srednjostrujaške fantastike, te strave i užasa.

² Standardno se pod “zlatnim doba” podrazumijeva razdoblje 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća, kad su iznikli autori kao što su Asimov i Clarke, i kad je stvorena slika “hard” SF-a orijentiranog prvenstveno na svemirska istraživanja.

³ Translacija je postupak adaptiranja srednjestrujaškog (najčešće popularnog) formata u znanstvenu fantastiku “jednostavnom supstitucijom znanstveno-fantastičkih elemenata za artefakte svakodnevnog svijeta”. Damon Knight, prema navodu R. Silverberga, u: *The Collected Stories of Robert Silverberg, vol. 2: Secret Shareer*, Grafton, London, 1993., str. 68.

⁴ Aleksandar Žiljak: “Znanstvena fantastika u Hrvatskoj”, *Ad Astra*, Mentor, Zagreb, 2006., str. 19.

Mora se priznati da ta i takva slika nije samo predrasuda: mnoge se, na primjer, američke esefičarke žale da su, kako bi se uklopile u fandomsku zajednicu, morale na određeni način potisnuti svoj ženski identitet – kako izgledom, tako i odabirom junaka i uzora⁵.

No, je li tako i u Hrvatskoj? Moje osobno iskustvo govori da nije. Dapače, usudila bih se reći da je baš obrnuto: pripadnost fandomu i bavljenje esefom dali su mi mogućnosti za samoostvarenje kakve drugdje nisam imala – mogla bih čak reći i da mi je znanstvena fantastika dala glas, i to u vrlo ranoj dobi, prihvativši me prvo i osnovno kao osobu, i ne tražeći od mene da se priklanam bilo kakvom stereotipu.

Naravno, osobno iskustvo može biti i zavaravajuće. No, u ovom uvjerenju, podupiru me i neki drugi, “objektivni” faktori, kao što je, na primjer, prisutnost i aktivnost žena, kako u fandomu tako i u autorskom smislu – osobito kad se usporede sa “srednjostrujaškom” kulturom. Na primjer: u obje dosad objavljene antologije hrvatskog SF-a, zastupljenost žena je 25%⁶. A njihova kvaliteta je neupitna: u uvodnom članku o povijesti znanstvene fantastike u Hrvatskoj i u antologij Ad Astra, A. Žiljak čak spominje kako je, u doba časopisa “Sirius”, koje je nedvojbeno bilo ključan trenutak razvoja hrvatskog SF-a, “s obzirom na njihovu brojčanu i količinsku zastupljenost, prosječna kvaliteta autorica viša negoli autora.”⁷

Drugi takav “objektivni” faktor jest i nagrađivanje žena: od 72 dosad dodijeljene nagrade SFera⁸ za područje književnosti, 18 su ih dobile žene. Zanimljivo je primijetiti dvije pojedinosti: kao prvo, izraziti raskorak u odnosu na većinu drugih naših, “strednjostrujaških” književnih nagrada, koje žene nagrađuju u znatno nižem postotku, ako uopće (vidi Grafikon 1), te, isto tako, ujednačenu 25-postotnu prisutnost žena – i to bez ikakvih “pozitivno-diskriminirajućih” smjernica.⁹

Vođena, dakle, željom da provjerim koliko moje iskustvo odražava iskustva drugih žena koje sudjeluju u hrvatskom SF-u na isti ili sličan način (dakle, kao autorice i/ili aktivni članovi fandoma), pokušala sam provesti nekoliko intervjua kako bih doznala jesu li iskustva drugih hrvatskih esefičarki na bilo koji način slična mojima, te koliko su, po njihovu mišljenju, ta iskustva utjecala na njihov identitet kao žena.

Intervjui su rađeni na vrlo malom uzorku žena, iz više (uglavnom praktičnih) razloga, no namjera i nije bila doći do nekih općih, paradigmatičkih zaključaka, već samo propitati iskustva jedne specifične skupine žena, te omogućiti podjelu njihovih iskustava kao i njihovu međusobnu razmjenu.

Osim toga, zanimalo me postoje li među nama, “esefičarkama” i još neke druge dodirne točke. Zbog toga sam u istraživanje uključila i neke osnovne biografske podatke – ne s namjerom da stvorim lik “idealne” ili “prosječne” hrvatske esefičarke (duboko sam uvjeren, između ostalog, da ni jedna od nas nije prosječna), već naprosto da pokušam procijeniti što nas sve, osim zanimanja za SF, spaja – te postoji li možda nešto što nas razdvaja.

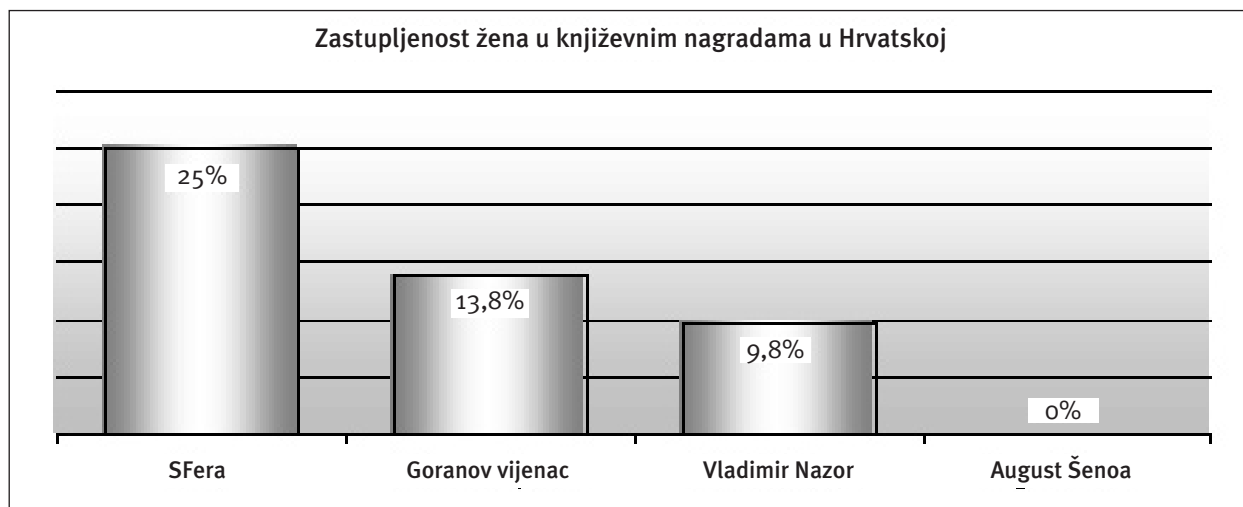
⁵ Npr. blogerski članak “Blood and Wires: Women in Science Fiction and Fantasy”, na <http://modernfantasy.vox.com/library/post/i-go-through-all-this.html>, objavljen 30.10.2006., zadnji posjet 8.1.2007.

⁶ Žarko Milenić, ur.: *Antologija hrvatske ZF priče*, DHK-Rijeka i Liber, Rijeka, 2005.: od ukupno 25 priča, 6 su napisale žene – 24%; Tomislav Šakić i Aleksandar Žiljak, ur.: *Ad Astra, antologija hrvatske znanstveno-fantastične novele 1976.-2006.*, Mentor, Zagreb, 2006.: od 40 priča, 10 su ih napisale žene – 25%. Razlika od 1% gotovo da bi se (zlobno) mogla pripisati blago “srednjostrujaškijoj” orijentaciji prve antologije.

⁷ A. Žiljak: “Znanstvena fantastika u Hrvatskoj”, *Ad Astra*, Mentor, Zagreb, 2006., str. 23.

⁸ SFera je godišnja nagrada koja se dodjeljuje za najbolja SF-ostvarenja od 1981. godine. Opširnije o nagradi na www.sfera.hr.

⁹ Budući da ne postoji “registar” aktivnih hrvatskih SF-autora i autorica, nemoguće je odrediti točnu prisutnost broja žena među autorima. Procjene se, međutim, kreću upravo oko 25%.

Grafikon 1: Zastupljenost žena u književnim nagradama u Hrvatskoj: nagrade SFera, Goranov vijenac, Vladimir Nazor i August Šenoa¹⁰, za razdoblje do 2006. godine.

Rezultati su pokazali da postoji mnogo zajedničkih elemenata. Naravno, neki su bili unaprijed zadani: sve sudionice u istraživanju aktivno se bave SF-om, većinom kao spisateljice (kolektivno su dobitnice više od 10 nagrada), a dijelom i kao aktivistice u fandomu (kroz udruženja ili samostalno). No, neki zajednički elementi nisu bili predviđeni: za razliku od uobičajene slike SF-a kao područja interesa ljudi s pozadinom iz prirodnih znanosti, šest od osam sudionica ovog istraživanja obrazovalo se u društvenim znanostima. Šest ih također ima sveučilišno obrazovanje, a zanimljivo je spomenuti i prilično veliku prisutnost produljenog apsolvetskog staža, koja se pojavljuje u točno polovici slučajeva.

Dob ispitanica kreće se u rasponu od 28 do 48 godina, uz prosječnu dob od 35,5 godina. Nije, međutim, loše napomenuti i da polovica ispitanica pripada u skupinu 30-34 godine. Sve rade, bilo kao stalno zaposlene (5), bilo kao honorarci (2), a jedna je poduzetnica s vlastitim poduzećem. Samo 2 sudionice opisale su svoj posao kao nešto što je izvan njihove struke, a sve su svoj ekonomski status opisale kao otprilike prosječan, s time da ih je polovica precizirala da su malo iznad prosjeka.

U obiteljskim pitanjima sličnosti su također prisutne: samo dvije sudionice nemaju stalnu vezu. Dvije su u dugogodišnjim nebračnim vezama, dok su četiri udate. Samo su tri sudionice istraživanja ujedno i majke, od čega dvije s po dvoje djece, dovodeći tako prosječnu razinu hrvatskog SF podmlatka na 0,625 (uglavnom ženske) djece po osobi – otprilike na polovici reproduktivne stope opće hrvatske populacije¹¹.

Gornji podaci, čini mi se, bar donekle razbijaju uvriježenu sliku o “SF geeku” kao samotnjaku nesposobnom stvoriti suvisao međuljudski odnos, no moram dodati i da, među ispitanicama koje imaju dugotrajnu vezu, nije rijetkost da i drugi član veze bude esefičar, ili bar ljubitelj SF-a: to je, naime, slučaj u četiri od šest ozbiljnih veza. (Odbijam iz ovoga izvlačiti zaključke, zbog malog uzorka.) SF je, osim toga, interes koji se razvija od rane dobi: govoreći o počecima svoga interesa za SF, sve su ispitanice navele da su počele pratiti,

¹⁰ Referiram ove tri nagrade jer ih, kao i SFeru, dodjeljuju žiriji stručnjaka, a ne publika.

¹¹ 1.3 djeteta po ženi u razdoblju 1991-2001., prema podacima DZS i Zavoda za javno zdravstvo.

uglavnom čitati SF još u djetinjstvu. Spomenuta je, na primjer, knjiga *Ništa bez Božene* Furtingera i Bjažića, pa čak i jedan slučaj “čitanja prije čitanja”:

Prvo SF djelo došlo mi je u ruke dok još nisam znala čitati, tj. negdje prije pete godine. Budući je to bio strip “Prvi ljudi na Mjesecu”, gledala sam slike, i divila se ogromnim crvima koji su tamo živjeli. Nisam čak ni sumnjala da ta bića, možebitno, ne žive na Mjesecu, već sam samo razmišljala o putnicima iz kugle, i pitala se kako ih nije bilo strah tamo odletjeti. Idućih godina čitala sam Burroughsa, Karla Maya, Čapeka, germansku mitologiju (!), i još koju tisuću raznoraznih knjiga, dok negdje u 5. razredu nisam naletjela na “Šljunak na nebu” dragog nam profesora¹². Ostalo zna svaki konzument SF-a.

Nije to ništa čudno: ne kaže se uzalud da je zlatno doba SF-a zapravo 12 godina¹³. No, usput, valja pripomenuti da je, bar donekle, SF i nasljedan: dvije ispitanice izravno su spomenule utjecaj očeva:

Dok sam bila dijete gledala sam SF filmove s tatom, mamu nisu zanimali. Ali nismo to doživljavali kao podjelu na koju utječe spol.

ili:

Moj tata je bio veliki ljubitelj SF-a, doma smo imali hrpu takvih knjiga, a kad je počeo izlaziti “Sirius”, kupovao ga je od prvog broja. I to je bilo to...

Zanimljivo je ovdje primijetiti da su, u oba slučaja, “prenositelji virusa” bili očevi a ne majke, te da se, očito, pitanje spola u tom kontekstu uopće nije postavljalo, budući da su očevi svoj interes dijelili sa kćerima.

Govoreći o uzorima, samo je jedna sudionica istraživanja spomenula izravan uzor, prijateljicu “koja piše SF i koja me potaknula da pišem”. Druge su sudionice uglavnom spominjale etablirane autore i autorice, uz često prisutno objašnjenje da se radi o imenima koja su ih “oblikovala” ili koja su “utjecala” na njih – dakle, uz ogradu da se ne radi o uzorima u nekom doslovnom smislu te riječi.

Većina sudionica okretala se pri tome stranim autorima, i to uglavnom muškarcima, a nedvojbeno su se istakla dva imena: Terry Pratchett, kojeg je spomenulo 5 sudionica, i Ursula Le Guin, koju su spomenule 4. Le Guin, pritom, najčešće dobiva atribut “pravog” uzora, bilo nekadašnjeg uzora:

Nekad je bila Le Guin, a onda sam shvatila da to nije to. Ako ti želiš pisati kao ti, ne možeš imati poštenu uzor. Nitko ti nije ni najmanje sličan.

Ili trajnog uzora:

Voljela bih pisati kao Ursula K. Le Guin, a razmišljati kao Samuel R. Delaney.

Pratchett, se, s druge strane, izrazito često pojavljuje i kao omiljen autor, dok su njegovi likovi definitivno najutjecajniji: njih se “najlakše sjetiti”, a dobivaju i najveći

¹² Isaac Asimov, u SF krugovima često spominjan kao “dragi profesor” ili “dragi doktor”.

¹³ Vidi, npr.: David G. Hartwell, *Age of Wonders*, Tor Books, New York, 1996. Prvo poglavlje nosi naziv: “The Golden Age of Science Fiction is Twelve”. Također: Rachel Manija Brown: “The Golden Age of Fantasy is Twelve: SF and the Young Adult Novel”, u: *Strange Horizons*, 8.7.2002., na: www.strangehorizons.com/2002/20020708/twelve.shtml, zadnji posjet 12.2.2007. Izreka se, inače, pripisuje poznatom SF-fanu Peteru Grahamu.

broj poimeničnih spominjanja. Vimes, šef policije u Discworldu, kao i Angua (vukodlačica iz Straže) i Carrot (Anguin dečko) i, naravno, Nanny Ogg:

Granny Weatherwax. Ja želim biti Granny Weatherwax. Ili, ako to ne može, Nanny Ogg. Ma, makar u rodu s Nanny Ogg.¹⁴

No, za razliku od autora, pri spominjanju omiljenih likova tendencije su bitno snažnije na ženskoj strani: osim Pratchettovih likova, primjetno se još spominju i ženski likovi iz Herbertove serije Dina (bene geseritske vještice, Jessica). S druge strane, među muškim likovima izrazito se ističe Miles Vorkosigan, pomalo u položaju glumca kandidiranog za Oscara premda njegov film nije ušao u konkurenciju: njegova autorica, naime, Lois McMaster Bujold, spominje se kao uzor samo u jednom slučaju. No njen lik je druga stvar:

Zadnjih godina privukao me lik M. Vorkosigana. Za muškarca fantastično empatičan, ima nešto žensko u sebi. Vrlo kompletna osoba.

Nije osobito iznenađujuće što se pri spominjanju likova osobito ističu likovi iz serijala: takav bi se rezultat mogao očekivati, čini mi se, u svakom istraživanju, budući da stalni likovi imaju startnu prednost pred onima iz samostalnih djela – pojavljujući se u više knjiga, imaju više prostora za razvoj, a i količina vremena koje čitatelji ulažu u takve likove je veća, čime automatski poprimaju veću vrijednost.

Zanimljivom mi se čini velika popularnost Terryja Pratchetta, koji je inače u hrvatskoj javnosti gotovo posve nepoznat. (To se dijelom može pripisati i, uglavnom vrlo lošim, prijevodima njegova serijala koji su se pojavili u zadnjih nekoliko godina, a prezentirani su kao da se radi o autoru za djecu.) Moram ovdje spomenuti i anegdotu koju je sâm Pratchett ispričao prije desetak godina na Svjetskoj konvenciji u Glasgowu¹⁵: budući da je njegovo ime u engleskom spolno neodređeno (Terry je čest kraćeni oblik imena Theresa), neki su kritičari na početku njegove karijere kalkulirali kako se radi o ženi koja je namjerno prikrla svoj identitet. Osobito se ta reakcija odnosila na 3. knjigu iz serije, *Equal Rites*, u kojoj su se prvi put pojavile tri vještice.

Istovremeno, Pratchett je omiljen i među muškim esefičarima, što je slučaj i s Lois Boujold, čiji je serijal o Milesu Vorkosiganu vjerojatno danas najpopularnija svemirska opera – žanr koji se inače obično ne povezuje sa “ženskim” interesima. Samo prateći rasprave na forumima i konvencijama, lako je vidljivo da bi Miles Vorkosigan također zauzeo visoko mjesto među omiljenim likovima u bilo kojem kontekstu i bez obzira na spol ispitanika.

O “ženskom ukusu” ne može se govoriti ni u kom slučaju: govoreći o omiljenim djelima i autorima, sudionice istraživanja spominju cijeli raspon SF-a, od klasika fantasyja kao što je Tolkienov *Gospodar prstenova* i klasika “harda” Asimova i Clarkea, preko cyberpunkera Williama Gibsona, pa do najsuvremenijih autora posthumanističko-političke struje kao što su Charlie Stross i China Miéville. Medijski SF također je zastupljen, uz spominjanje filmova (*Blade Runner*, *Odiseja*) ali i TV-serija, kod kojih se najčešće ističu pojedini junaci (kapetanica Janeway – *Star Trek/Voyager*, Jack O’Neill – *Star Gate SG-1*). Ni horror nije ostao nespomenut, uglavnom kroz suvremene predstavnike kao što su Anita Blake i Clive Barker.

¹⁴ Granny Weatherwax i Nanny Ogg su dvije od tri vještice koje se pojavljuju kao stalni likovi u Pratchettovoj seriji Discworld; prva je, vrlo uvjetno govoreći, otjelovljenje žene u aspektu mudre starosti, dok druga predstavlja aspekt plodnosti i ima veliku obitelj. No, kako je Pratchett daleko od banalnog korištenja arhetipskih simbola, bilo bi apsurdno makar i pokušati u jednoj fusnoti opisati stvarnu dubinu i višeznačnost ovih likova.

¹⁵ *Intersection*, Glasgow, održan u kolovozu 1995.

Sve u svemu, primjetna je jedino blago izraženija sklonost razdoblju od novog vala¹⁶ nadalje, no bilo bi teško odrediti koji su za to razlozi. Možda se naprosto radi o spominjanju suvremenijih autora (mnoga spomenuta imena još su aktivna), premda bi se isto tako moglo argumentirati i da su žene manje sklone “zlatnom doba”. Bilo kakav zaključak ovdje je nemoguć ukoliko se ne sprovede slično ispitivanje u muškom dijelu populacije: moguće je, naprosto, da je generacija zlatnog doba izgubila svoj status i postala izjednačena s klasicima u svakom drugom području – nešto što se mora poznavati, ali što ne stiže nužno na liste omiljenih autora i djela.

Zanimljivo je ovdje primijetiti i da, usprkos istaknutom spominjanju Ursule Le Guin, feminizam ostaje udaljen koncept, premda je donekle prisutan:

Nisam sigurna da mogu točno definirati feminizam, niti da se moja definicija podudara sa općeprihvaćenom. Ne, u biti ne mislim da sam feministkinja. No često me tako nazivaju, uz još neke epitete. Ja se ne bih nazvala feministkinjom jer se ne borim aktivno i konstantno protiv predrasuda. Što bi u mojoj glavi bila suvremena definicija feministice. A činjenica da imam neke, meni sasvim normalne, stavove me ne čine feministicom (premda bi prije 50 ili 70 godina to bilo tako) – a zbog toga sam često nazivana feministicom. (...) Ponekad zabrijem na ovu temu jer se osjećam dužnom, kao žena, znati što feministica jest i da li ja to, u dovoljnoj mjeri jesam. Ili nisam. A onda shvatim da sam si ja – ja (mrzim čišćenje, NEĆU saugati, volim kuhati) i odustanem od kategorizacije.

Ili:

Ne smatram se feministkinjom, smatram se običnom, normalnom osobom koja je svjesna u kakvom svijetu živi; neki bi to nazvali feminizmom, drugi zabludjelim idealizmom, treći idiotizmom.

Tri sudionice u istraživanju jednostavno niječu povezanost s feminizmom, a jedna je reakcija još ekstremnija:

Feminizam, taman posla! Feministice su mahom žene koje su lišene osnovnih ženskih sposobnosti pa ne mogu vrtiti muške oko malog prsta. Feminizam je, između ostalog, smišljen zbog toga da bi se i ružne žene mogle osjećati “jednakima s muškima”.

No, zastupljen je i drugi kraj spektra, premda manje ekstremno:

Jesam, feministkinja sam. I što mi tko može. Jer znam da, pogotovo danas u Hrvatskoj, vjerovati da su ljudi – ljudi bez obzira na to što imaju među nogama znači biti feministkinja. I znam da je to nepopularno, ali je tako. Zapravo bismo svi trebali biti postfeministi, feminizam bi trebao biti stvar prošlosti, ali nije. Kao što ni druge stvari nisu stvar prošlosti, a trebale bi biti: nacionalizam, šovinizam... da ne kažem idiotizam. To sad zvuči kao da je feminizam nešto negativno. Zapravo i jest, odnosno negativno je što još uvijek postoji potreba za feminizmom. I žalosno.

Ovo pitanje “postignuća feminizma” prisutno je u više razmatranja:

¹⁶ Novi val u SF-u započinje 1963. godine s pojavom britanskog časopisa *New Worlds* (ur. Michael Moorcock) i traje otprilike do pojave cyberpunka u ranim osamdesetim godinama. Karakterizira ga okretanje “mekšim” tipovima SF-a, eksperimentiranje s formom, te koketiranje s apsurdističkom literaturom i drugim oblicima “srednjestrujaške” književnosti. To je također i razdoblje kad autorice odbacuju muške pseudonime i počinju pisati pod vlastitim imenima.

Ne smatram da je žena puno postigla ako se zaposlila, rinta 8 sati (uglavnom za slabu plaću), pored toga dodatno rinta 8 sati u obitelji (uglavnom bez priznanja tog svog duplog posla), i uglavnom si je priskrbila samo nezadovoljstvo u životu (ukoliko je uopće svjesna svog podređenog položaja). Mislim da cijeniti sebe nije uprtiti na leđa sve probleme obitelji i društva. Mislim da je žena puno važniji član obitelji i društva od fizičkog radnika.

Žena je 'stub društva', pa tek kad se taj stub izmakne, onaj što je gore – padne na guzicu. I tek smo tada ravnopravni.

Nedvojbeno je, međutim, da ni jedna od sudionica ne doživljava svoj ženski identitet ugroženim unutar SF-zajednice: sve do jedne smatraju svoju ženskost važnim i izraženim dijelom osobnog identiteta, no ni jedna ga ne doživljava kao problematičan ni u fandomu ni u profesionalnom bavljenju SF-om. Upravo suprotno:

1. Tolerancija je puno više izražena, i prihvaćanje (dijeljenje iste sudbine?).
2. Mislim da žene nisu marginalizirane općenito u fandomu, nego su vrlo lijepo dočekanе i daje im se prilika pokazati se, prema interesima, kao i svima drugima
3. Misliš na stvari tipa "više rađaj, manje piši"? Ne, uopće si ne mogu zamisliti takvu situaciju.
4. U najmanju ruku, esefičari su ocijenjeni kao "općenito slobodoumniji" od srednjestrujaške populacije, ili su bar jednako [skloni marginalizirati žene] kao mainstreamaši s kojima inače imam posla, ali pretpostavljam manje nego što je prosjek populacije.

Samo je jedna sudionica u istraživanju izrazila uvjerenje da su esefičari u tom pogledu isti kao ostatak muške populacije, no čak je i ona naglasila da se nikad u SF-okruženju nije osjećala marginalizirano zbog toga što je žena, "dapače".

O bilo kakvoj prilagodbi izgledom, o kakvoj, na primjer, govore američke pripadnice fandoma, nije uopće bilo potrebno razgovarati: "ženski" elementi izgleda – duga kosa, suknje, nakit – prisutni su, u određenoj mjeri, kod svake od njih, i nikome nikad nije palo na pamet da to komentira.

Na ovom mjestu valja pripomenuti da je hrvatski SF u mnogočemu iznimka. Razlozi za to su mnogostruki, dobrim dijelom i povijesni. Standardno se danas prvim hrvatskim znanstveno-fantastičnim romanom smatra *Na Pacifiku god. 2255.* Milana Šufflaya, objavljen 1924. godine. Nakon 50-ih i 60-ih godina obilježenih radovima Furtingera i Bjažića uglavnom okrenutima mlađoj publici, 1976. dolazi do prvog velikog preokreta, s pojavom časopisa *Sirius*, koji je trajao sve do 1989. Otvorenost domaćim autorima dovela je do pravog buma znanstvene fantastike na ovim prostorima, a istovremeno se stvorila i baza fandoma – hrvatska udruga SFera osnovana je iste, 1976. godine, a već 1977. pokrenula je i vlastito glasilo, *Parsek*. Prva konvencija održana je 1979. godine, i skupili su se svi uvjeti potrebni za stvaranje snažnog i aktivnog područja.

Nakon gašenja *Siriusa*, tradicija je nastavljena i s pojavom časopisa *Futura*, 1992. godine, koji je, zajedno s razvojem godišnjih zbirki udruge SFera koje su se pojavile 1995., stvorila i novu generaciju hrvatskih SF-autora. Danas, Hrvatska ima pet konvencija (s obzirom na broj stanovnika, jedna je od najjačih u Europi), brojne fanzine, udruge i izvan Zagreba (GAIA u Osijeku, 3. Zmaj u Rijeci itd.), te vrlo aktivne on-line forume. Što se stvaralaštva tiče, produciran je velik broj

godišnjih zbirki (osim sferakonske, od 2003. objavljuje se i redovna istrakonska zbirka), te tri kola autorskih zbirki pripovjedaka, kao i već spomenute dvije antologije.

Bez obzira na sve to, u javnosti percepcija o prisutnosti SF-a u Hrvatskoj – a kamoli o njegovoj vrijednosti – gotovo da ne postoji. Kakvi su stavovi prema SF-u ilustriraju sudionice ovog istraživanja:

- 1) [Doživjela sam] čuđenje od strane osoba kojima je SF stran.
- 2) Rekli su mi da to nije za nikoga.
- 3) Nikad mi nitko nije rekao da SF nije za žene, ali sam puno puta čula da ‘to nije za normalne ljude’, te doživjela sažaljive poglede ljudi koji misle kako pišem ‘o malim zelenima’.
- 4) [Rekli su mi da] dijete od 12, 13, 14 ... godina ne bi smjelo pisati tako užasne stvari (govorimo o horroru kao žanru, naravno) i da šta nije u redu sa mnom.

Očito je, dakle, da u Hrvatskoj ne postoji problem oko pitanja je li SF odgovarajuće područje za žene, već je stvar u općem stavu: SF je za čudake. Ženskog, muškog i srednjeg spola. Ali ti čudaci, očito – možda baš zato – pozitivno djeluju na svoju okolinu. Samo dvije sudionice nisu primijetile promjenu u svome ponašanju prije i nakon što su se počele baviti SF-om, od čega jedna uz ogradu: “Ne sjećam se [kakva sam bila prije], bila sam jako, jako mala.”. Sve ostale spominju promjene. Ocjene se pružaju od opreznih:

- 1) Pisanje je utjecalo na mene kao osobu. Pomoglo mi da postanem zrelija, samopouzdanija. Ali SF je samo dio toga, jer ne pišem isključivo SF.
- 2) Teško mi je reći, to je bilo davno. Svakako, mislim da bih se drugačije razvijala da me SF nije tako objeručke prihvatio. Tek kad sam se kasnije počela baviti i mainstreamom, shvatila sam da uopće može biti čudno što se žena bavi pisanjem. Dok sam se bavila samo SF-om to pitanje se nije ni postavljalo.

Ocjene se protežu sve do odlučno pozitivnih:

- 1) [Prije sam bila] manje druželjubiva, manje otvorena, sve puno manje.
- 2) Otkako sam aktivna u fandomu, puno sam otvorenija, slobodnija i samopouzdanija u javnim nastupima.

Isto tako, sudionice u istraživanju, uz samo jednu iznimku, doživljavaju SF kao važan dio svoga identiteta:

To jest moj identitet. Ja sam ‘esefičarka’, kao što je onaj tamo čovjek crnac. To je on, tj. kad ga vidiš, doživjet ćeš ga kao crnca, zar ne? Nećeš prvo reći: ‘Vidi, zidar.’, nego ćeš reći: ‘Vidi, crnac.’ Meni ne bi smetalo da, kad me netko vidi, reče: ‘Vidi, esefičarka.’

I tako smo, eto, ponovno došle do početka. I, kao i crnac iz vica, ponosno ćemo pod ruku staviti svoje novine na hebraici (ili možda klingonskom pismu), i kročiti dalje. Najtoplije zahvaljujem ženama koje su sudjelovale u ovom istraživanju.

RECENZIE

BALKANSKI ZBORNIK

Uz zbornik *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, urednice: Jelisaveta Blagojević, Katerina Kolozova i Svetlana Slapšak, Centar za ženske studije i istraživanja roda (KaktusPrint), Beograd, 2006., 472 str.

Iva Radat

Inicijativa pravljenja zbornika koji bi sabrali istaknute teorijske radove s područja jugoistočne Europe pokrenuta je na regionalnoj konferenciji posvećenoj strategijama bavljenja ženskim/rodnim studijama u ovom dijelu Europe održanoj u Ohridu u veljači 2004.¹ Rezultat je ovaj zbornik o rodu i identitetu, čiji su izdavači Regionalna mreža za rodne/ženske studije u jugoistočnoj Europi (a u njezino ime beogradski Centar za ženske studije i istraživanja roda u suradnji s Istraživačkim centrom za rodne studije pri Institutu EuroBalkan u Skoplju) i ATHENA – Advanced Thematic Network in Women’s Studies in Europe. Europska mreža akademskih programa iz područja ženskih studija ATHENA i OSI Network Women’s Program ujedno su financijsko uporište ovog izdavačkog poduhvata.

Urednice se u predgovoru nadovezuju jedna na drugu kako bi se dotakle pitanja i asocijacija koje ovakav projekt nužno povlači; dok Slapšak lamentira nad dominacijom angloameričke paradigme, Kolozova se pita postoji li uopće specifičan feminističko-teorijski diskurs svojstven području jugoistočne Europe, a u kojoj je mjeri poimanje ovog područja kao zasebne povijesne, kulturne i političke cjeline potpomognuto zauzimanjem pozicije “negativa” (Europe), gdje se regionalni subjekt svojevolumeno podvrgava diskurzu koji dolazi izvana (str. 7-14). Ipak, Kolozova smatra da postoji određena “regionalna podudarnost” u feminističkom akademskom diskurzu zemalja jugoistočne

Europe koja proizlazi iz zajedničke prošlosti i sadašnjosti (uključujući i proces tranzicije), kao i najširih kulturnih sličnosti (str. 13). Kritički propitujući simboliku balkanskog područja u očima ostatka Europe i svijeta, no i samih žitelja ovih prostora, Blagojević pak u predgovoru pokušava detektirati “tračak života” koji preostaje kada s predodžbi o Balkanu sastružemo naslage nacionaliz(a)ma, ratova, siromaštva, ali i nostalgije, samosažaljenja i hipohondrije (str. 10). I Blagojević napominje kako zbornik predstavlja “originalnu” jugoistočno-europsku teoriju (str. 10), pa se čini da se urednice ipak slažu kako možemo govoriti o autentičnoj teorijskoj proizvodnji s ovih prostora.

Za “teorijski nered”, to jest interdisciplinarnost zbornika, osim poslovične nesvodivosti ženskih/rodnih studija pod disciplinarna razgraničenja, odgovaraju širina i osporivost svih termina iz naslova: rod, identitet i jugoistočna Europa, tvrdi Blagojević (str. 11). U takvom je teorijski raznolikom krajoliku ipak zanimljivo primijetiti premoć nekih disciplinarnih snaga nad drugima. Tako čak petina tekstova spada u sferu književne kritike, no zamjetna je istovremena specifikacija društveno-političkog konteksta literarne proizvodnje što radovima domeće (i) antropološku vizuru; Arsenijević, Demiragić i Petrović u zajedničkom

¹ Usp. http://www.euba.org.mk/euba/files/187/Call%20for%20papers_Textbook%20series.pdf, učitano 2. travnja 2007.

tekstu smještaju novo žensko pismo u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u okvir recentnih političkih previranja; Tatjana Rosić analizira nove obrasce maskuliniteta u suvremenom srpskom romanu kao pokazatelje općih kulturnih pomaka u poimanju te kategorije; Dojčinović-Nešić daje zanimljiv i koristan pregled feminističke književne kritike u Srbiji od 80-ih naovamo; Moranjak-Bamburač sječe poetiku (bosansko-hercegovačke) ratne književnosti kao zasebnog književnog fenomena; Dubravka Đurić razmatra destabilizaciju ustaljenih rodni i seksualnih identiteta i formiranje ne-normativnih u poeziji autorica iz Srbije i Hrvatske. Uz bok književnoj kritici stoje antropološke studije o rodu i naciji; Rada Iveković nudi uvide u operiranje najrazličitijih društvenih hijerarhija i oblika nejednakosti, gdje diskriminacija po spolu/rodu sadržava obrazac i ujedno postaje instrumentom za proizvodnju i održavanje ostalih vidova opresije; Žarana Papić u iznimno čitkom, jasnom i prohodnom tekstu prati proces stvaranja nacije na teritoriju raspadnute Jugoslavije, s posebnim osvrtom na iskustvo žena u Srbiji; Daša Duhaček u fokus stavlja ženu kao politički subjekt novonastalih država-nacija te nužnost političke participacije i preuzimanja statusa građanke/državljanke u potraživanju odgovornosti za ratna zbivanja. I u ovoj je skupini uočljiva premreženost disciplinarnih preokupacija i diskurza, odnosno preklapanje antropološkog istraživanja s političkom teorijom.

Uz antropološke radove podjednako su zastupljeni tekstovi iz područja (političke) filozofije; Blagojević predlaže odbacivanje tradicionalne prakse ljubavi koja Drugo(st) svodi na sebe/istost, a u korist opiranja identitetu (pripadnosti), što je shvaćeno ultimativnom prijetnjom državnim autoritetu; Zaharijević raspravlja o razlici između koncepta isključivih “prava čovjeka” (podudarnih s ekskluzivnošću nacije) i inkluzivnih “ljudskih prava”; Milosavljević-Čajetinac problematizira formiranje ženskog subjekta u srpskoj jezičnoj zajednici koja žensko sebstvo koristi isključivo u svrhu podržavanja simboličke konstrukcije identiteta kolektiva. Spomenimo i dva rada iz povijesti umjetnosti – Šuvakovićevu studiju reprezentacije gej, lezbijskog, *queer* i heteroseksualnog identiteta u vizualnoj i performativnoj umjetnosti, gdje je kut ulaza

u kritičko razmatranje konstruiranja heteroseksualnog identiteta žensko umjetničko stvaralaštvo, i studiju Simone Čupić usmjerenu na prikaz ženskog tijela u dijelu srpskog slikarstva koje ulazi u specifičnu, za “Zapad” atipičnu, interakciju s “Orijentom”.

Iz svega navedenoga razvidno je da radove iz zbornika odlikuje metodološko-teorijska nečistost, pa je stoga ovakva kategorizacija nužno provizorna, no ipak donekle pokazuje koje discipline ponajviše privlače interes teoretičarki i teoretičara ženskih/rodni studija s ovih prostora, a u izvjesnoj mjeri možda i koji fakulteti/odsjeci razmjerno češće i dosljednije u program upliću rodno osviještenu perspektivu. I ostatak se zbornika opire jasnoj klasifikaciji; tako osvrt na život žena u socijalističkoj Sloveniji zaokupljen kompleksnošću ondašnjeg političkog diskursa o ženskosti (Antić i Vidmar) egzistira na razmeđu sociološke i povijesne studije, dok se analiza konkretnih političko-propagandnih plakata na Kosovu (Krasniqi) nastavlja na općenitije antropološke studije o orođenju nacije. U teorijski nepočesljanu skupinu, ironično, ulaze i studije imidža Balkana i (neo-)balkanskih identiteta (Kolozova, Kamburov), a tematski su, radije nego disciplinarno, okarakterizirani i tekstovi zaokupljeni feminističkim pokretom i strategijama djelovanja u Rumunjskoj i Turskoj u odnosu na “zapadni” feminizam (Mudure, Bora). Nesvrstana je i Svetlana Slapšak u svom promišljanju višestrukosti ženske mobilnosti, a usamljena u psihoanalitičkom bavljenju nesvjesnim Jasna Koteska.

Ovdje bih još željela istaknuti nekolicinu radova za koje smatram da takvo isticanje posebno zaslužuju. U *Auri glumice* izvrsna Lada Čale Feldman daje ambiciozan pregled statusa glumice kroz povijest teatra koji u potpunosti isporučuje obećano, što ovu teatrološku studiju čini dragocjenom pri bilo kakvom ozbiljnom bavljenju rodom u kazalištu, ali i na filmu. Zatim je tu fascinantan rad Bugarke Miglene Nikolčine koja u prvoj rečenici objavljuje “Kristevinu ću teoriju iščitati kao da je roman” (str. 99). Ono što slijedi možda je bogohulno, no tim prije neobično uzbudljivo tumačenje cjelokupnog opusa čuvene teoretičarke i spisateljice detektivskih romana, u

kojem se Kristevina preokupacija nepovratno izgubljenim otkriva kao pritajena pripovijest o egzilu iz “izgubljenog teritorija” Bugarske. Također bih željela upozoriti na uradak Ance Gheaus koja piše o konfliktu etike brižnosti i etike pravednosti u tranzicijskim zemljama zasićenima korupcijom unutar disfunkcionalnih institucija.

Na račun publikacije daju se, međutim, iznijeti i određeni prigovori. Prvi se tiče konfuzne i nepotrebne podjele tekstova na tri cjeline u svrhu razgraničenja između radova koji tematiziraju upravo područje jugoistočne Europe (“theories on Southeastern Europe”), onih koji dolaze s tog područja (“theories from Southeastern Europe”) ali su općenitije naravi (poput onog Čale Feldman, primjerice), i onih koji bi valjda trebali biti negdje između, to jest “from/on Southeastern Europe”. Iz opsežnog je pregleda sadržine zbornika jasno, međutim, da je takva podjela u praksi neodrživa te da ju je gotovo nemoguće primijeniti, a napose zbunjuju odluke urednica o tome koji tekst kamo spada – po čemu to, primjerice, tekst Žarane Papić ili pak onaj Milosavljević-Čajetinac ulaze u kategoriju “općenitih” radova nevezanih za specifičan kontekst jugoistočne Europe? Istina je, doduše, da nisam sigurna pogađam li uopće logiku iza ove segmentacije jer za nju u zborniku nema objašnjenja.

Još je veći problem kvaliteta engleskog jezika na kojem je izdana publikacija. Iz pozicije diplomirane anglistice koja se bavi (i) prevodjenjem, ne mogu a ne primijetiti da je čitava publikacija prošarana gramatičkim, semantičkim i sintaktičkim pogreškama koje znatno nagrđuju zbornik. To nikako nije slučaj sa svakim tekstom, budući da neke autorice i autori kompetentno pišu i prevode na engleski, a našlo se i onih koje/i posjeduju dovoljno samokritičnosti da tekst daju na (stručan) prijevod. No to ne mijenja činjenicu da znatan broj uradaka upravo vapi za lekturom. Da ne ostane sve na tvrdnjama, evo jednog nasumice odabranog primjera: “It was often heard in common language the question as: ‘Does your mother/wife work?’ in the sense does she has a paid job, the opposite was that she is a housewife” (str. 228). Po lektorskoj bi intervenciji, nasuprot tome, citirani isječak trebao izgledati otprilike ovako: “A question often heard in everyday language was ‘Does your

mother/wife work?’, meaning does she have a paid job, the opposite of which was a housewife”. Kako *impressum* navodi čak dvije osobe zadužene za lekturu, veoma me čudi zaziranje od intervencije u zaprimljene tekstove, pogotovo u svjetlu činjenice da se Damir Arsenijević, koji je obavio lekturu zajedno s Mary Ellen Schmitter, u zborniku predstavio (i) kompetentnim prijevodom tuđeg uratka. Čini mi se važnim napomenuti da sam, pripremajući se za ovaj osvrt, na internetskoj stranici naišla na biografiju jedne od autorica, a identičan se sažetak osobnih podataka nalazi u zborniku s istim pogreškama; znači li to da tekstovi uopće nisu taknuti? Kako god, iluzorno bi bilo misliti da jezik teksta predstavlja nevažnu površinu ispod koje se jasno razaznaju ideje i koncept rada; jezik je građevni materijal teksta, do značenja nema puta doli kroz jezik. U ovom obliku, s nizom pogrešaka svake vrste i sveprisutnom nezgrapnošću neengleskih struktura, otežana je prohodnost, a gdje gdje i sama razumljivost uradaka, što sve utječe na recepciju zbornika. Svakako je moguće smatrati me elitističkom zagovornicom pravila koja je postavio (jezični) kolonizator i prkositi istima, no to ima svoju cijenu u potencijalnoj nerazumljivosti koju, znaju lingvisti(ce), izvorne govornice i govornici nerijetko dovode u vezu s intelektualnom sposobnošću i stručnošću autor(ic)a.

Konačno, valja mi spomenuti još nešto – makar mi s obzirom na višestruko opjevani društveno-politički kontekst to ne pada lako jerbo strahujem od krive interpretacije. Ipak, nemoguće je ne primijetiti nesrazmjer u zastupljenosti pojedinih zemalja (dakle specifičnih, zasebnih kulturnih sredina) u zborniku. Konkretno, otprilike polovica radova dolazi iz jedne jedine države (Srbije), a tek petina njih iz zemalja koje nisu nastale razvrgavši Jugoslaviju. Ne pokušavam imputirati ikakvu namjeru urednicama, niti su mi poznati razlozi zbog kojih se pozivu odazvalo najviše autorica i autora iz bivše Jugoslavije, a među njima ponajviše iz Srbije; no ako je zbornik objavljen kako bi se razbila monolitnost i tobožnja univerzalnost teorije, onda je zastupljenost pojedinih kulturnih sredina od iznimne važnosti, a pomanjkanje ravnoteže pri predstavljanju teorijske produkcije jugoistočne Europe dovodi u pitanje samu reprezentativnost zbornika.

KORISTI I ŠTETE “MAINSTREAMINGA”

Uz zbornik *Kategorički feminizam. Nužnost feminističke teorije i prakse*, urednice: Ankica Čakardić, Ana Jelušić, Daniela Majić, Tanja Ratković, Biblioteka FemFesta (Knjiga prva), Centar za ženske studije, Zagreb, 2007., 227 str.

Ines Prica

Kategorički feminizam, tema simpozija u okviru prvoga FemFesta s kojega su izlaganja objavljena u istoimenu zborniku, prvenstveno računa na *link* feminističke teorije i filozofije slobode, ali, ne manje važno, na raščišćavanje teritorija feminističke djelatnosti od naplavina mimikrijskih, banaliziranih i medijski normaliziranih praksi antifeminističke zdravorazumskosti ali i pseudofeminističkoga “šika”. Odredivši u uvodu zadatak utvrđivanja “što feminizam jest a što nije”, zbornik otvara rad Gordana Bosanac *Anti-feminizam kao intelektualni skandal (ili o suvremenom kompleksu Here)*, gdje se analiziraju prakse osporavanja feminizma u “prostodušnom mnijenju”, “običnoj svijesti” i “kolokvijalnom govoru bez preciznosti” (str. 9). To površno pobijanje se, u nedostatku vlastita utemeljenja, jednostavno usmjeruje na “ono što feminizam nije”, pa se, budući da ne barata supstancijom, javlja najčešće na razini *ispada*, pojedinačnog skandala, bijesa i strasti javnoga linča, predstavljajući se pritom kao univerzalni zastupnik razuma i morala “normalnog čovječanstva”. Bezličnost zalaganja za “opće vrijednosti” – koja, dodajmo, nije ograničena samo na pobijanje feminističkih zahtjeva nego smo svjedoci njezina širenja u cjelokupnost porećenosti *kategoričkog imperativa* – za sebe je pribavila neupitnost vječnih istina i “pravo na predrasudu”, pa narav antifeminizma nije ni logička niti dijalektička razlika feminizmu, nego “blato na cipeli” feminističke povijesti i teorijskog sazrijevanja (str.

10). No premda utvara i sjenka svom predvoditeljskom pojmu, antifeminizam, prema Gordani Bosanac, ima i svoju povijesnu pojavnost, onu koja prethodi feminizmu u obliku mizoginije (“negatorskim, blasfemičnim uvjerenjima i izričajima o ženama kao (ne)ljudskim bićima nižega reda”), a u tu su se misao *kategoričke patrijarhalnosti* – kao što je dobro poznato – upisala najuglednija imena zapadnoga filozofskog kanona. Vadeći iz ovoga arsenala “duhovite” natuknice u kojima se navodno slegla mudrost stoljetnoga iskustva rodnih odnosa, medijska “prostodušna misao” svakodnevno radi na ispraznom *govoru rugla* iz kojega je ispario sav racionalni smisao, ako se racionalnim i može shvaćati usmjerenost antifeminizma slikom “svih žudnji i voljnog statusa svih bića u samo jednoj, patrijarhalnoj dimenziji” (str. 12). Posebno je začuđujuće što u tabloidnoj lakoci argumentacije, nekoj vrsti *chik-antifeminizma* koji pršti iz medijskoga kiča u obliku zalaganja za ugroženu “pravu ženskost”, sudjeluju, više nego ravnopravno, žene, odnosno intelektualke. U radijusu “Herinog kompleksa”, sugerira na kraju filozofkinja, kao ženske interiorizacije izvršenja muške volje¹, krije se možda odgovor, ne samo oko izvora

¹ Koje nastupa zavišću zbog “kategorički” asimetričnoga odnosa muške poligamije i ženske monogamije, argument koji Bosanac djelomično preuzima od Jasenke Kodrnje. “Dok se on (Zeus) izborio na poligamiju i pravo na nova iskustva, Hera borbom potvrđuje svoju monogamiju, koja zbog asimetričnoga odnosa izjeda zavišću” (Jasenka Kodrnja, 2003. “Kompleks Here ili seksualnost i zavist”, *Kruh & ruže*, br. 19, str. 7).

opisanih zalaganja (*s pravom na shopping* u svome središtu), nego i bolnijih društvenih pitanja ženske reprodukcije patrijarhalnosti (pogotovo patrijarhalnog odgoja sinova kao transmisije vlastite neostvarene društvene moći).

Nadalje zbornik niže zanimljive tematizacije kontroverznih ostvarenja ženskosti u raznolikim okolišima, počevši od lika, ali "i djela" (budući da je riječ o iscrpnom empirijskom istraživanju slovenske etnologinje Jane Drašler) cirkuske artistkinje. Kroz metaforu "obuzdavanja boli" (što je ujedno i naslov studije), prikazana je živopisna ekonomija individualne tjelesne boli i fetišizacije cirkuskoga tijela, koja objedinjuje izloženost i ranjivost s erotičnim obitavanjem u domeni žudnje, "izvan dohvata" potrošačke prosječnosti.

Drago Car i Sandra Šević (*Izvedba roda u animiranim filmovima*) polaze od hipotetičnoga potencijala animacije da se u punoj slobodi odvoji od (pseudo)realiteta rodnih uloga i zaigra na queer imaginaciju. Za razliku od Disneyeve Mulan, čija je transformacija u muškoga herojskog vojnika očita rodna inverzija (pri čemu bi možda valjalo ispitati koliko tome uzletu potpomaže snažna stereotipizacija njezina "indijanstva"), Shrekova je muškost do krajnosti individualizirana onim njegovim *queer* identitetom koji ga utišano određuje kao "abnormalnu" ličnost. No za društva poput našega, reklo bi se, i holivudske subverzije roda predstavljaju *animacije koja znače*.

Vesna Rožić (*Feminizam i muzikologija*) uvodi nas u *feminističku muzikologiju*, djelomice skrivenu i ostvarenu pod okriljem nove muzikologije (ako se tako smije prevesti, a čini se da su se tomu prepriječile neke poteškoće, pojam "New Musicology"), i to u onome dijelu gdje se ova otvara izlaganju privatnoga, pa onda i rodnog sadržaja, ali i već općim epistemološkim zahtjevima diskurzivne autorefleksije i raskrivanja socijalnoga statusa same znanstvene discipline. S obzirom na to, moglo bi se primijetiti da autoričinu zaključku o tomu kako feminizmu u hrvatskoj muzikologiji "gotovo da nema traga", ipak nedostaje, ili joj je neubrojiv, uvid u hrvatsku etnomuzikologiju, odnosno radove koji se na tragu općega epistemološkog skretanja prema "New Ethnology" već barem desetak godina

ostvaruju unutar spomenutih predispozicija. Podrobniji pogled u domaću razradu kritičke antropološke teorije (i tzv. feminističke epistemologije) olakšao bi, svakako, i napor "prebacivanja u termine" koji je uvijek prisutan kod teorijske aplikacije na tlo pojedinih *politika lokacija*. Kod već petnaestogodišnjeg prakticiranja te interdisciplinarnog (i inter-institucionalnog) proučavanja ženskih studija u Hrvatskoj, najavljavati taj koncept na način inicijacije pa se referirati se na "ono što Solie zove 'women's studies'" (str. 44) prilično je neobična usluga najavljenom postupku "mainstreaminga" (uvođenju zanemarenih u ovjerenu naraciju). Osim toga, nedoumice pa i apsurdni koji izlaze iz pokušaja uspostavljanja pripovijesti o "ženskoj glazbi" nisu toliko daleki od drugih pokušaja "mainstreaminga" (npr. u slučaju "ženskog pisma") s kojima se lokalna znanstvena zajednica izborila, ako ne do statusa sporazuma, a ono barem do razine zanimljive rasprave. Upravo bi stoga – jer rasprava je Vesne Rožić svakako zanimljiva po paradigmatškome potencijalu pitanja koja postavlja (vrijedi li, i pod koju cijenu, glazbu "vaditi" iz njezine esencijalne razlike, da bi se udovoljilo protu-esencijalističkim zahtjevima rodnoga preispisivanja njezine povijesti) – snažnija društvena i znanstvena kontekstualizacija općih muzikoloških *problema s rodom* donijela i važan spoznajni pomak, i to posve mimo ceremonijalnih ustupaka nacionalnoj povijesti od kojih se zazire.

Put nas, kad smo ga već zazvali, dovodi do problema ženskoga (feminističkog, rodno potpisanog) pisanja (pisma) koji na vidjelo, usprkos brojnim referencama i odlučnom terminološkom pospremanju, naročito izlazi kad je riječ o zloglasnoj "primjeni na konkretnom materijalu". Tanja Ratković (*Feminističko pismo: Parodija i subverzija detektivskog žanra u "Pustolovinama Glorije Scott" Mime Simić*) poduzima se feministički orijentirane analize parodije jednoga muškog žanra (detektivske priče), odnosno pustolovina "neinteligentne, umišljene, proždrljive, statusno opterećene, neuredne i etički invalidne londonske istražiteljice koja pri svojim razrješavanjima navodnih zločina ostavlja kaos u kojem redovito stradaju nevini ljudi" (str. 59). Za mnoge neumitni, iako pseudo-analitički problem ovakvog postupka uvijek je prisila

“kratkoga prepričavanja” literarnog predloška: nužno epitomizirana i skrenuta zahtjevima finalnih zaključaka, reprezentacija djela tako preuzima na sebe “odgođeni užitak” same interpretacije. Zamjenjujući Detektiva, kao nenadmašnog utjelovljenje muške “skenerske” pameti, ružnom i glupom ženom postiže se, bez svake sumnje, učinak obostrane rodne parodije. No pogađa li taj postupak (ustanovljiv već u čitateljskoj fotelji), na naknadnoj analitičkoj razini, kako sugerira autorica, i sam feminizam? Ili smo samo u redundantnu prazninu interpretacije morali uvesti onaj njegov (već parodirani) koncept “pokreta kojim feministkinje žele pod svaku cijenu ‘svrgnuti’ muškarce s prijestolja moći” (str. 67) koji će nas, zajedno s Gloriam Scott, prelako podići prema “post-feminističkom” nadrašanju notornih rodnih stereotipa?

U tekstu Gorana Pavlića (*Biologija kao sudbina? O problemima očitosti*) moguće je tragati za podrijetlom ovakve parazitske autoparodije, i to u temelju *egzaktnog* određenja roda u modernom feminizmu. Za razliku od književnih analiza, biologija “nekažnjeno” može baratati tzv. očitostima, pa komplikacije oko samorazumljivosti “biološke determiniranosti spolne dihotomije” započinju tek transferom ove *preočite očitosti* u polje feminizma kao političkoga emancipacijskog pokreta. Naime, formacija identiteta postavljena na biološke temelje spolnosti “šverca” se na nužno transpolitični značaj svoga egzaktnog određenja kakav jedino jamči “subjektnost” uspostavljenog subjekta” (str. 71). Svako izručivanje političkom aktu dovodi u pitanje tu subjektnost, pa onda i legitimnost “same faktučne opravdanosti konstituiranja bilo kojega političkog projekta, pa i programa za zasadima prirodnih znanosti” (str. 71). Iako s užitkom okomljuje *moderni* na *postmoderni* značaj feminizma prema točki njihova međusobna osporavanja (prvi se, filozofski proskribirano, oslanja na seksualnost “utjelovljenu u sastavu međunožja” ali iz njega crpi snagu jasnih ciljeva i djelovanja, dok drugi, prema ovdje podržanoj Nussbaum, zapada u defetizam i akademski autizam, spotičući se upravo na vlastiti “izum” rodne konstruiranosti), Pavlić na kraju “pristaje” na Butleričinu viziju *jedinstva* kao privremenosti transrodnih identiteta koji se (za sada) ostvaruju tek na negativnom

nasljeđu svoje konceptualne povijesti – onda kad im “svrha nije artikulacija identiteta”.

Tvrdeći da “Feminizam nije *logo*” Biljana Kašić prvo priznaje da je on to djelomično i postao. Napučivanjem *terminatorskim* pojmovima poput “gendermainstreaminga” i “fastmovinga” misaona praksa feminizma pokazuje vlastitu slabost prema *konceptualnome shoppingu* pa gubi istu onu dušu za koju vele da se gubi u tom obliku *robne citatnosti* koja je zarobila čovječanstvo. U istoj supstanciji simbolički kapitaliziranoga jezika u kojoj se nužno ostvaruje, feminizam plaća epistemološki dug svoje dvostruke predodređenosti – na teoriju i na akciju, na “međunožje” i na holograme rodnosti, na *Geu* i na “lokalne politike”, žensku intuiciju i teorijski “mainstreaming”. Ovaj se posljednji pokazuje kao posebno opasna taktika u doba reklame: “nismo li odavno sve ‘Mi’ postale oglašivačice politike spolne razlike” (str. 83)? Uvlačenje subjekata u priču koja ih je prethodno porekla moguće je tek nakon što je ta priča već porečena – svi smo na neki način, a ne samo “feministi”, pristali na taj oblik samoparodirajuće “reklame postojanja” (Zoran Roško), no možda je na feminizmu da odavde doista negdje krene.

“Treći svijet” se u tom smislu pokazuje relativno ljekovitim za mrtvouzice feminizma nastale na zapadnom filozofskom i povijesnom nasljeđu. A islamsko je društvo, svojim shvaćanjem proporcionalnosti između ženske i opće društvene, odnosno ljudske emancipacije, jednostavno različito od sekularnih društava zapada te je, kao što pokazuje Marjana Harcet (*Feminizam Bliskog istoka*), postkolonijalna skepsa prema “univerzalnim” oblicima politike identiteta, ostavila traga i na samoj koncepciji muslimanskoga feminizma.

Hrvoje Jurić (“*Žene i priroda. Prilozi za kritiku ekofeminizma*”) nastavlja smjerom kritike, rekli bismo, *kategorijalne ekonomije* feminizma (ovdje esencijalističkih, eskapističkih i apolitičnih tendencija ekofeminizma), pokazujući ujedno i zašto svaki parcijalni feministički zahtjev mora trajno, a ne jednom za uvijek, usuglašavati, uključivati i “uvježbavati” svoj temeljni univerzalni poziv – mimo, usprkos ili baš zbog

porečenosti onih *univerzalnih* kategorija koje su taj svoj status prokockale na slično partikularan način.

Adriana Zaharijević (*Kratka historija sporova: šta je feminizam?*) vodi nas još jednom kroz temeljne prijepore feminističke povijesti koji također reproduciraju aporiju kategorijalnosti u ovoj (ili svakoj?) praksi koja nije samo filozofska nego i stvarna, odnosno politička – gdje autentičnost kategoričke utemeljenosti nezaustavljivo "konzumira" autentičnost praktičnog djelovanja i obratno, po nekoj zakonitosti na koju kao da se nije otpočeta računalo.

Status "spolnoga ugovora" u tzv. društvenom ugovoru 17. i 18. stoljeća ispituje Ankica Čakardić (*Nedostaci društvenoga ugovora i spolni ugovor*). Izbjegavajući čitanje njegove standardne povijesti, pogotovo iz vizure pojedinih postmodernističkih argumenata (rasprave o objektivnosti) koje smatra površno zavodljivima, autorica ukazuje na naturalizaciju prosvjetiteljskih kategorija (mimikrija patrijarhata) kao potajni izvor ozakonjenja spolne neravnopravnosti.

U radu *Svjedočenje silovanja: međuigra fikcije i faksije* Maja Ivanković, tragom stvarnosnoga statusa romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Pred zidom šutnje* Seade Vranić, uvodi odlučnu tezu o problematičnosti tzv. fikcionalnog svjedočenja (svoje za tuđe) traume, koje, potpomognuto tzv. neizrecivošću (jezičnom naturalizacijom) traumatičnog iskustva, "perpetuira traumu uvijek iznova stvarajući nove zamjenske/sekundarne svjedočke koji se pokušavaju osloboditi šoka vlastite traume svjedočenjem" (str. 141).

Za radikalni prekid s "tradicijom shvaćanja povijesti" zalaže se i Snježan Hasnaš (*Problem kategoričnosti unutar različito osviještenih, odnosno neosviještenih polazišta teorije ili filozofije roda u njihovom odnosu prema povijesti*), mada se naposljetku u njegovu argumentu "mainstreaming" ženske povijesti pokazuje imanentno neostvarivim. Prikrivena teza ovoga rada jest da je ta neostvarivost (zbog koje moramo podržati "poganske" odnosno krivovjerne povijesti) u stvari posljedica nenadoknadivosti preispisivanja "prave

povijesti", odnosno nemogućnosti da se ova retroaktivno prerazmjesti u svojim kategorijalnim pojmovima.

Željka Jelavić zaokreće smjer rasprave prema djelatnim aspektima feminizma u radu *Feminističko obrazovanje: moć promjene*. Kako profilirati *ženske studije* kao ujedno proizvodnu i dekonstrukcijsku instanciju znanja, rubnu i akademski sukladnu obrazovnu praksu, nije ništa drugo do li (očito teško) pitanje o "koristi i šteti mainstreamniga" koje se probija kroz cjelinu tekstova ovog zbornika.

Rad intrigantna naslova *Laž o globalnom sestrinstvu – feminizam i postkolonijalizam* Kristine Grgić razmatra opće uvjete "egalitarnog" globalnog kapitalizma za utemeljenje emancipatorskih praksi. Detotalizacija se na kraju, neuračunatim paradoksom ili nekom pritajenom namjerom (ovisno o tomu pripadamo li kulturnim optimistima ili *zatočenicima zavjereništva*), ukazuje kao niz intrinzičnih sukoba na razini "sestrinskih" formacija subalteriteta, zbog čega ispada da i feminizam, promovirajući ili pristajući na *laž jednakosti*, "sam ruši svoje temelje" (str. 179). Izboravajući postupno svoje pozicije spram različitih diskursa dominacija, feminizam sada stoji pred osjetljivošću onoga oblika "mainstreaminga" koji je uvlačenje različitih "politika lokacija" upravo u vlastitu srednju struju.

Naizgled udaljeno i "mistično", ali u bitnome posve blisko pitanju uspostave svih oblika kategorijalnosti ukazom neke neosumnjane (intuitivne?) *datosti*, ravna se prema problemu "ženske prirode" rad *Ženska intuicija* Marine Butorac. Iako bi elementi ovoga uvida u zanemarene oblike spoznavanja možda potpali pod kritiku eskapističke prirode feminizma, a njegova nezainteresiranost da se orijentira preko kategorijalne terminologije feminizma došla pod udar dijagnoze "neosviještenosti", riječ je, po mome sudu, o pravome primjeru na kojem se ispituju proklamirani pravci sveopće brige o drugosti (ovdje odnosi racionalnog i intuitivnog rasuđivanja). "Svaki put kada se osjećam loše ili iscrpljeno", kaže Marina Butorac, "prošetam parkom ili šumom, pogledam drvo ili ga zagrlim" (str. 188). I ja isto.

Sličnoj vrsti *indijanskoga otpora* prema svijetu u kojem kategorije katkad postaju važeće pseudomističnim činom "brendiranja" pripada i rad Ivane Percl *U vlastitoj (o)sobi*, koji je tekstualizacija njezine (i Harisa Rekanovića) instalacije/performansa uprizorenog i na FemFestu 2006. Fiktivna junakinja naslojava se u svome nastajanju sve do tragične karikature teoretizirane subalternosti: "Otkrila je javnosti da je crnkinja, gluhoonijema, socijalni slučaj, muslimanka odabirom, invalidkinja i lezbijka, osluškajući tišinu oko sebe, jer je to jedino što je mogla uopće ikada i čuti" (str. 195). Ne apelirajući ovdje na patetiku "fiktionalnoga svjedočenja traume" (za takvo što nedostaje znakovlje žrtve), dvoje autora iznose ideju iskonske slobode "prekrasnog, jednostavnog, nedotjeranog, društveno nepoželjnog tijela" (str. 194).

Da mu je pak – ženski oslobođenu tijelu – još dugo slušati tišinu i ništa drugo, pokazuje Slavica Jakobović Fribec u tekstu *Zazorno tijelo, feministički korpus. Žensko pisanje, ginokritika i feminizam u Hrvatskoj*, završavajući svoju evidenciju pitanjem jesmo li prebrzo odbacili sve "stare političke paradigme", dok je "nova, etička paradigma o očuvanju života još neozakonjena" (str. 208).

Rad koji zaključuje zbornik, *Povijest koja nam predstoji. Generiranje povijesti u obrazovnom sistemu* Šejle Šehabović, pokazuje kako, ne toliko eksplicitno feministička koliko "intuitivno-detektivska" vizura doista može rasvijetliti neke *politike lokacija* – ovdje utišano ime bosanskohercegovačke (književne) povijesti izgubljeno u bespućima udžbeničke (neo)zbiljnosti. Zemlja koja paskom pažljivo stupnjevanih ingerencija Novoga poretka uživa u rijetkom statusu "kategorijalne" normiranosti svoje državnosti (riječ je, dakako, o *entitetima*) gubi, i u tragovima stvarnog utjecaja, opjevanu moć svojega *indijanstva*. Opisujući muke priređivača školskih udžbenika da osmisle što bezazlenije i beznačajnije upoznavanje s poviješću književnosti na "fizičkom tlu današnje Bosne i Hercegovine", autorica uspješno i duhovito ilustrira način na koji se, bez straha mnogobrojnih službi od gubitka unosnoga "fundinga", uspostavlja lokalno *linkanje* na kanonsku povijest književnosti – riječ je o iskorištavanju

"sretne okolnosti da se pojave u europskim književnostima podudaraju s nekim pojavama lokalnog karaktera" (str. 215). "Operirana od vidljivog nacionalnog predznaka, književna povijest upravo preslikava materijal od kojega su ti odnosi sazđani i naoružava ih interpretativnim strategijama koje im osiguravaju produženo djelovanje" (str. 220).

Za sami kraj – riječ je o zborniku radova istinskog i povremeno bolnog promišljanja statusa feminizma u *datim elementima* teorije, lokalnih povijesti i "čudnovatih putova" kojima se kategorije razbijaju o obale – ovaj put ne samo nepobjedive patrijarhalnosti – nego i feminizma samoga, ondje gdje nije mogao dovoljno lučiti smjerove glavnih struja u koje se želi upisati. S obzirom na spremnost suočavanja s posljedicama srednjostrojne ali i vlastito zacrtane povijesti, riječ je stoga o kapitalnom djelu feminističke analitike.

“ŠTO NAŠA PERILICA GOVORI O NAMA?”¹

Uz knjigu Jeana-Claudea Kauffmanna, *Život u dvoje. Analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*, Jesenski & Turk, Zagreb, 2004., 247 str.

Tihana Rubić

“Bernard Le Fecht, koji tek petnaest dana živi sa Géraldine, još je uvijek u (blagom) šoku otkrića intimnog rublja izmiješanog na stalku za sušenje: veliki je to trenutak u shvaćanju činjenice da doista počinju činiti par.” (Jean-Claude Kauffmann)

Odnosi u kućanstvu, unutar obitelji i *para* (života u dvoje) dio su postojanih društvenih normi i vrijednosnih obrazaca, ali istovremeno predstavljaju i set kontekstualno specifičnih i promjenljivih unutarnjih odnosa i strategija. Različiti transformacijski procesi životnog ciklusa (*life-cycle*) kao, primjerice, “prirodne” promjene (rođenje ili smrt člana) te vanjski i unutarnji socijalni čimbenici (promjene uzrokovane širim društveno-ekonomskim kontekstom, unutarnjim obiteljskim sukobima i sl.) središnji su dio etnološkog i antropološkog istraživanja obiteljskih odnosa. Kako u obitelji tako i u *paru* nalazimo čitav niz zanimljivih strukturalnih aspekata koji sukreiraju odnose i iskustva zajedničkog življenja i stanovanja: emocionalna privrženost, odnosi poštivanja i autoriteta, organizacija i raspodjela poslova, raspolaganje imovinom, obiteljska okupljanja, sistemi uzajamne pomoći, strategije u situacijama nevolja i izazova, društveni kontakti, odnosi izvan kućanstva i dr.

Brak, kao jedna od prisutnijih manifestacija “života u dvoje”, predstavlja široko rasprostranjeni koncept te analitički okvir socioloških, antropoloških istraživanja “privatne” sfere društvenih odnosa. Ta i istraživanja u okviru društvene povijesti u različitim zemljopisnim i kulturnim područjima te vremenskim razdobljima, svjedoče o višestrukosti manifestacija braka, kao i mijenama

značenja i vrijednosti. Ta je dinamika odraz različitih, pojedinih društvenih, povijesnih, demografskih, ekonomskih, ekoloških i običajnih čimbenika.

Od šezdesetih godina 20. stoljeća sve prisutnijim fokusom društvenohumanističkih istraživanja postaju različite životne prakse: istospolni i nevjenčani parovi, *singl*-žene i *singl*-muškarci čiji je samački život vlastita odluka, parovi koji ne dijele prostor istog kućanstva i samohrani roditelji. Istovremeno, izvan tog diskursa, na javnoj, teološkoj i/ili političkoj razini, “život u dvoje” zagovara se i predstavlja kao univerzalna datost, tradicionalno i institucionalno ustanovljena reproduktivna i partnerska (bračna) zajednica heteroseksualnog para, a svako se odstupanje poima kao destabilizacija (naizgled) postojanih i ujednačenih obiteljskih struktura.

¹ Naslov ovoga prikaza je parafraziran, ironiziran i modificiran slogan promidžbene kampanje *WCnet* sredstva za čišćenje sanitarija s reklamnim spotom koji nosi centralno retoričko pitanje: “Što vaša WC školjka govori o vama?” Sadržaj reklame treba potaknuti (žene) na kupnju proizvoda i na “još bolje” održavanje sanitarnih prostorija. Radnja promidžbenog spota osmišljena je tako što žena, posramljena pred svojom gošćom, prijateljicom, koju prilikom ulaska u WC prostoriju neugodno iznenađuju mirisi WC školjke, postavlja sredstvo za čišćenje. Pri sljedećem ulasku u prostoriju “pričajuća” WC školjka gošću mami svojim mirisom, pozivajući je da “sjedne”. Reklamni spot je na domaćim televizijskim postajama intenzivno emitiran tijekom ljeta i jeseni 2007. godine.

Studija uvaženog francuskog sociologa Jeana-Claudea Kauffmanna *Život u dvoje: Analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*, objavljena prvotno na francuskom jeziku 1992. godine te prevedena nedavno na hrvatski jezik, predstavlja vrlo relevantan prilog suvremenim sociološko-antropološkim analizama složenih suvremenih odnosa življenja u dvoje, iako je i u ovoj studiji riječ isključivo, primjerice, o heteroseksualnim parovima.

Već “na prvu loptu” knjiga privlači intrigantnim naslovom i subverzivno stereotipiziranom naslovnicom hrvatskog izdanja na kojoj nasmiješena “kućanica”, odjevena u jednostavnu kućnu haljinu, s uvijačima u kosi i peglom u ruci, simpatično pozira. Autor čitateljima koji od knjige očekuju “recept” za lakše i efektivnije održavanje rublja uvodno poručuje (vidi: *Upute za uporabu*) kako bi mogli ostati razočarani. Rublje nije središnja tema, već sredstvo istraživanja i koncept promišljanja “života u dvoje”, s ciljem spoznavanja strukturalne, vrijednosne, simboličke i praktične razine muško-ženskih odnosa. Naime, Kauffmann je u okviru dvogodišnjeg “terenskog” rada proveo iscrpno intervjuiranje dvadeset heteroseksualnih parova različitog dobrog, socijalnog i radnog profila, putem kojega je pokušao odgovoriti na temeljno problemsko pitanje ove studije *Kad započinje par?*

U naracijama i refleksijama sugovornika o (zajedničkim i pojedinačnim) navikama, očekivanjima, praksama i strategijama zajedničkog življenja (većim dijelom neosvijesćenih i ritualiziranih), autor strateški iščitava i rekonstruira *duboke nabore bračne potke*. Analizom odnosa prema rublju problematizira i propituje svakodnevne prakse i strategije, istražuje različitosti i obrasce pojedinačnih i zajedničkih predodžbi o *paru* i *domu*, kao dvjema temeljnim društvenim i vrijednosnim kategorijama u tim procesima. Prateći “razvitak” *para*, autor uočava kako nabavka perlice inaugurira sistematičniji i istančaniji odnos prema zajedničkom rublju, dakle, i ideji (trajnog) “života u dvoje” općenito. Nesvjesni procesi taloženja navika i osjećaja, modaliteti su bračne integracije koju, prema Kauffmannu, istovremeno karakteriziraju interakcija, konflikt i nadgradnja.

Vrijednost ove knjige posebno čine specifičnosti svakog pojedinačnog iskaza i različitost iskustava koje sugovornici otkrivaju svojim naracijama. Svaka priča i prosudba odražava isprepletenost društvenog pamćenja, spolnih/rodnih iskustava i pozicija, čvrsto konstituiranih obrazaca “prikladnog” društvenog ponašanja te artikulaciju i preispitivanje vlastita identiteta i integriteta.

Knjiga je podijeljena u četiri dijela. Prvim dijelom se otvara problematika odnosa u procesu formiranja para. Isticanjem stvarne i metaforičke uloge seoske žene kao “čuvarice rublja” i njihove opresivne, iskustvene veze, prenošene među naraštajima žena, Kauffmann otkriva svoj istančan interes za rodnu podjelu rada, hijerarhizaciju radnih uloga i identiteta u domeni kućanstva. Stvaranje para tako započinje različitim, prije svega rodno, determiniranim iskustvima i strategijama akumuliranim u ranijim životnim razdobljima sugovornika, u roditeljskom domu, primjerice. Pojedinac potom u jednom trenutku životnog ciklusa ulazi u složenu interakciju *para*. Te procese interakcije i integracije Kauffmann naročito promišlja u drugom poglavlju knjige. Prilagodbe i proturječnosti uskoro se manifestiraju na različitim razinama “življenja u dvoje”, koje autor uočava kako kroz naraciju tako i kroz neverbalnu, gestikulacijsku i mimičku interakciju parova prilikom intervjuiranja. Par nadalje postupno izgrađuje zajedničke vrijednosti i norme, raspodjelom uloga, praktičnih dnevnih zadataka oko, između ostalog, postupanja s rubljem. U tom procesu uočava se istovjetni obrazac: ženski put autorovom interpretacijom upisuje se kao (rodno determinirana) *zamka*, dok je muško iskustvo obilježeno postupnim prilagodbama ženskom putu, ali s drugačijom ulogom – *ulogom učenika koji je za nešto kriv*, što čini autorovu izuzetno zanimljivu opservaciju i interpretaciju muško-ženskih odnosa.

Biografski vodič potreban pri čitanju sadržava biografske i kontekstualne podatke o ispitanim pojedincima i parovima. Promjenom imena i prezimena autor je vrlo spretno razriješio etičko pitanje znanstvene uporabe osobnih priča. Istovremeno, ne izostavivši relevantne podatke o sugovornicima, kao strukturalnu pozadinu (koje donosi na

kraju knjige, ne opterećujući time sadržaj), čitateljima je ponudio kontekstualni okvir neophodan za razumijevanje i prosudbu.

Ovom se studijom detaljno promišlja suživot u zajedničkom kućanstvu, simbolički i funkcionalno organiziranom, dijeljenom prostoru ispunjenom značenjima i pravilima koje *par* postupno upisuje i sukreira. Ono što ovoj studiji ipak nedostaje (no, to joj i nije bilo ciljem i fokusom) jesu povijesna perspektiva te promišljanje *para* koji ne mora biti karakteriziran, primjerice, heteroseksualnom značajkom, što može biti poticaj za buduća, metodološki i konceptualno, slično usmjerena istraživanja.

Zanimljivo interaktivno iskustvo prilikom čitanja ove knjige jest autorefleksija i preispitivanje “vlastitih” (kolektivnih, naučenih) uvjerenja i postupanja, s razlikom da smo poznatu sociokulturalnu matricu žensko-muških odnosa osvjestili/e i ranije ili ih tek otkrivamo. U oba slučaja knjiga će pružiti konstruktivan užitak.

CIVILIZACIJA KOJA SE OKREĆE PROTIV SAME SEBE

Uz knjigu *Ratovi za vodu: privatizacija, zagađivanje i profit* Vandane Shive, preveo: Igor Grbić, DAF, Zagreb, 2006., 177 str.

Kristina Grgić

Zvuče li sintagme poput “fašizma globalizacije” ili “korporacijskog terorizma” kao pretjerane optužbe? Može li se zapadna liberalna demokracija optužiti za provođenje one iste politike na čijoj se opoziciji temelji njena cjelokupna civilizacija? *Ratovi za vodu* je knjiga koja pokazuje da više nemamo vremena za eufemizme i ublažavanje činjeničnog stanja “s terena”. Globalno zatopljenje i klimatske promjene su, nažalost, postale neizbježna stvarnost, prema kojoj Zapad zauzima licemjerno stajalište: ili se jako puno govori o tome i sazivaju se konferencije, samiti, potpisuju se sporazumi kojih se nitko ne pridržava, dok istovremeno punu cijenu plaćaju siromašni/e iz Trećeg svijeta, koji/e su u tome odigrali/e najmanju ulogu, ili se ekološke katastrofe promatraju kao tržišni potencijal koji se može dobro unovčiti.

Autorica Vandana Shiva, svjetski priznata ekologinja i aktivistkinja, na primjeru vode kao za život neophodnog i ugroženog resursa pokazuje do koje mjere mogu biti kobne posljedice ekološke neodgovornosti i gladi za profitom velikih korporacija koje djeluju u savezu s vladama širom svijeta. Već na samom početku autorica suprotstavlja dvije različite kulture vode, koje će poslužiti kao metafora za cjelokupni odnos lokalnih, domorodačkih zajednica i kapitalizma prema vodi kao dragocjenom resursu. U jednoj se kulturi voda promatra kao “nešto sveto”, potrebno za očuvanje života, koje je stoga i zajedničko dobro za svih, a

simboliziraju je tzv. *pijaoi*, besplatni punktovi u indijskim naseljima na kojima prolaznici/e mogu besplatno ugasiti žed. U drugoj se kulturi voda promatra kao roba, nešto što se može posjedovati i unovčiti, a simbolizira je flaširana voda koja se mora platiti da bi se mogla konzumirati. Ove su dvije metafore tek slika puno ozbiljnijeg i pogubnijeg sraza dviju različitih paradigmi, tržišne i ekološke, među kojima se vodi svojevrsan “paradigmatski” rat (str. 11), koji može prerasti i u konkretne oružane sukobe za vodene resurse.

Po čemu se razlikuju tržišna i ekološka paradigma vode i na koji način one utječu na opstanak cjelokupnog planeta? Tržišna je paradigma u samom temelju liberalnog kapitalizma i zakona slobodnog tržišta, a u njenim se okvirima cjelokupna priroda promatra kao ljudsko vlasništvo i nešto što je potrebno “ukrotiti” (str. 73). Njen se početak možda najbolje vidi u tzv. “kaubojskoj ekonomiji” (str. 41), koja počiva na pravilu zaposjedanja i “zaposjednog prvenstva”. Već od industrijske revolucije svi se prirodni resursi promatraju isključivo kroz njihovu tržišnu vrijednost, zanemarujući istovremeno prirodne ekološke cikluse. Ovdje je zapravo riječ o svojevrsnoj “paradigmatskoj pogreški”. Naime, zapadni se kapitalizam i njegov zakon profita postavljaju kao samorazumljiva, univerzalna i jedina prihvatljiva opcija u globaliziranom društvu. Privatno vlasništvo i kapitalistički društveni odnosi se nadaju kao jedina valjana opcija, čija je alternativa

potpuni kaos i anarhija. Autorica navodi utjecajnog autora Garretta Hardina, koji u knjizi *Tragedija zajedničkih dobara* inzistira na opoziciji privatno vlasništvo – anarhija i kao primarni pokretač ljudskih društava ističe nadmetanje. Globalizacija, kapitalizam i slobodno tržište time postaju pravi Fukuyamin “kraj povijesti”, jedina alternativa, prije koje nije postojalo ništa, niti će postojati nakon nje (što bi, u najcrnjem slučaju, ako se na ovakvom obliku ljudske samodestruktivnosti ustraje, na kraju moglo i biti istina). Ključne riječi globalizacije – liberalizacija i slobodna tržišta, u sebi kriju paradoks i temeljnu dvoznačnost: sloboda tržišta za bogate korporacije podrazumijeva gubitak temeljnih ljudskih sloboda za “male” i potlačene. Ono što se iza ovakvog diskursa pokušava prikriti je činjenica da iza tržišne paradigme stoje moćne korporacije u sprezi s državnim institucijama, a da tako proklamirana sloboda, kao “sveto tele modernoga svijeta”, kako je naziva jedna druga indijska autorica i aktivistica Arundhati Roy,¹ dobiva zastrašujuće implikacije i u konačnici postaje sloboda za potpuno uništenje. Njenu “ocjenu” paradoksalnosti ovakvog pristupa i načina razmišljanja navodi i autorica knjige. Govoreći o dvadesetom stoljeću, A. Roy ga naziva točkom u vremenu “u kojoj je ljudska inteligencija nadrasla vlastiti nagon za opstankom”, i govori o civilizaciji “koja se okreće protiv same sebe” i presijeca “spone – ne samo spona, nego i razumijevanja – između ljudskih bića i planeta na kojem žive” (str. 86).

Ovakvom se krajnjem antropocentrizmu i viziji čovjeka kao apsolutnog gospodara Zemlje i povijesti suprotstavlja drukčije viđenje čovječanstva kao dijela, a ne gospodara prirode, čije se preživljavanje temelji na “oslušivanju” prirodnih ciklusa, suradnji i očuvanju prirodnih resursa, imajući prije svega na umu njihovu održivost i obnovljivost. Upravo zbog toga ovi resursi trebaju ostati zajedničko dobro, na koje svi/e imaju pravo, a ne roba koja se može unovčiti na tržištu. Govoreći o potrebi tzv. “demokracije vode”, autorica pokazuje zbog čega se voda ne može smatrati robom: ona je prirodni resurs na kojem počiva i sama mogućnost opstanka i ne može se obnoviti niti zamijeniti. Za vodu kao nužnost preživljavanja nema zamjene. Ovakva je svijest o vodi duboko ukorijenjena u ljudskim zajedni-

cima iz vremena prije kapitalizma i sveopće tržišne utrke. Dovoljno je samo spomenuti indijsku kulturu u kojoj su sve vode svete, a osobito rijeka Ganges koja se smatra vezom između božanskog i ovog svijeta. Zahvaljujući ovakvom shvaćanju vode i praćenju prirodnih ekoloških ciklusa, lokalne su zajednice stoljećima uspijevale preživjeti i u naseobinama s minimalnim količinama vode (poput pustinje Rajasthan) i “pretvoriti oskudicu u obilje” (str. 147).

Na koji se način tržišna paradigma provodi u djelo i koje su njene posljedice? U knjizi je navedeno i dokumentirano mnoštvo slučajeva i načina na koji se pokušava ovladati prirodom i iscrpiti vodene resurse, ne vodeći računa o posljedicama za okoliš. Konačni rezultat su ili premalo vode, odnosno suše ili onečišćene vode koje više nisu upotrebljive, ili previše vode, u obliku ciklona i poplava izazvanih klimatskim promjenama i porastom temperature mora, a u oba su slučaja posljedice katastrofalne za milijune siromašnih stanovnika/ca. Pri tome se ne smije zaboraviti dvostruka uloga međunarodnih institucija poput Svjetske banke ili Svjetske trgovačke organizacije: isprva su sudjelovale u aktivnostima koje su dovele do nestašice i onečišćenja vode, a sada tu istu nestašicu pretvaraju u tržišnu priliku za multimilijunske zarade, pretvarajući ekološku krizu u tržište oskudnih resursa (str. 111).

Brojni su načini na koje je ljudska neodgovornost dovela do narušavanja prirodne ravnoteže i uništavanja okoliša, osobito uništavanja vodenih resursa. U samoj su Indiji posljedice koje su izazvali nekontrolirana gradnja rudnika, krčenje šuma, gradnja brana i tzv. zelena revolucija²

¹ Arundhati Roy, *Vodič kroz imperij za obične ljude*, Naklada Enigma, Zagreb, 2004., str. 117.

² Tzv. zelena revolucija se odigrala u razdoblju od 40-ih do 60-ih godina prošloga stoljeća. Ishodište joj je u SAD-u, a financirala ju je Rockefellerova zaklada. Njen je temeljni cilj bio povećanje poljoprivredne proizvodnje, a značila je uvođenje novih, visokoproduktivnih kultura, poput riže ili pšenice, umjesto autohtonih, korištenje pesticida, umjetnih gnojiva i intenzivnu irigaciju. Njene su se posljedice pokazale katastrofalnima za vodene resurse i tlo, koje više nije moglo zadržavati vodu i koje je postalo salinizirano i zasićeno. Također, poremećen je prirodni tok izmjene podzemnih i nadzemnih voda, što je dovelo do isušivanja cijelih područja.

ogromne i pogubne za veliki broj stanovništva. Treba li uopće spomenuti da su sve ove promjene koje su inicirale zapadne demokracije, prije svega SAD, često u obliku političke prisile i ucjene? U cijelom svijetu, uz pomoć takozvanih “javno-privatnih partnerstava”, iza kojih se krije sprega mehanizama vlasti i velikih korporacija, vođeni se resursi privatiziraju, čime ljudi gube pravo na vodu kao javno dobro i moraju njenu upotrebu skupo plaćati, dok istovremeno njena kvaliteta znatno opada. Naravno, tu se stvara nova tržišna prilika za prodaju flaširane vode, po još većoj cijeni i s jednako lošim standardima kvalitete, koji se mudro prešućuju, dok se različite marke takve vode, poput *Eviana*, u marketinškoj igri manipulacije pokušavaju prodati kao “stil života” (dok se istovremeno produbljuje ekološka kriza stvaranjem ogromnih količina plastičnog otpada). Konačno, ratovi za vodu nisu samo paradigmatički, već se uistinu mogu pretvoriti u oružane sukobe. Autorica nam otkriva da se iza mnogih sukoba, koji se uglavnom prikazuju kao etnički, kao jedna od motivacija krije i pristup vodenim resursima (sukob na Zapadnoj obali, sukob između Indije i Pakistana, sukobi zemalja iz sliva Nila su samo neki od primjera).

Međutim, ovakvo poražavajuće činjenično stanje nije jedini mogući ishod i “kraj povijesti”. Iako se kapitalizam i zakoni profita i slobodnog tržišta pokušavaju nametnuti kao povijesna neumitnost, nasuprot globalnoj kulturi nadmetanja postoji i kultura lokalnih zajednica, koja se temelji na dobrovoljnoj suradnji; a nasuprot kulturi potrošnje resursa do konačne iscrpljenosti stoji kultura koja ih promatra kao zajednička dobra za čiju smo racionalnu potrošnju i obnovljivost svi/e odgovorni/e. Autorica naglašava značaj manjih, lokalnih zajednica, koje su stoljećima raspolagale kolektivnim dobrima. Ovakav je stav problematičan zapadnoj filozofiji individualizma i privatnog vlasništva, u kojem se svaki oblik kolektivizma smatra opasnom restrikcijom. Međutim, ne smijemo zaboraviti da tu nije riječ tek o sukobu dviju filozofija ili načina razmišljanja, već o odnosima nejednako raspodijeljene moći, koji počiva prije svega u rukama velikih korporacija i koja u sprezi s tržišnom filozofijom može zadobiti opasne ili “šokantne” razmjere, da se poslužimo ponešto modificiranim terminom Naomi Klein³.

Ipak, “moćni” nemaju uvijek u svemu posljednju riječ, što ilustrira primjer Bolivije, u kojoj je stanovništvo 2000. nakon dugotrajnih prosvjeda i borbe uspjelo prisiliti vladu da ukine sustav privatizacije vode. “Alternativna” rješenja, iako dolaze “odozdo”, mogu zadobiti svoju snagu i primjenu u “strateškim savezima” različitih skupina – autorica smatra da bi se pokret protiv brana na rijekama, pokret protiv intenziviranog navodnjavanja i pokret za pravo na vodu trebali udružiti. Također, svatko od nas bi trebao/la prihvatiti osobnu odgovornost – ekološki svjesna upotreba resursa koji ne postoje samo za našu uslugu polazi od konkretnog/e pojedinca/ke.

Tržišni je kapitalizam uistinu na putu da postane stvarni kraj povijesti. Solidarnost, pojedinačna i kolektivna odgovornost, održivost a ne profit – iako nepopularne riječi u suvremenom ekonomskom diskursu – ključne su riječi u borbi za očuvanje planeta. Knjiga *Ratovi za vodu* je važan izvor informacija i putokaz u tom smjeru. Autorica je uspjela izbjeći ton “zloguke proročice” i pokazati da iako su podaci s terena poražavajući, još uvijek ima vremena i načina za djelovanje.

³ U najnovijoj knjizi *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism* (2007) Naomi Klein pokazuje na koji način globalni kapitalizam koristi trenutke šoka i prirodnih katastrofa kako bi stanovništvu nametnuo sveopći sustav slobodnog tržišta.

FREUD & LACAN: POVEZNICE, DISTANCE I FEMINISTIČKA REZONANCA

Uz knjigu Željke Matijašević, *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*, AGM, Zagreb, 2006., 226 str.

Koraljka Kuzman Šlogar

Znanstveni interes Željke Matijašević usmjeren ponajviše na područje psihoanalitičke teorije, a s posebnim naglaskom na rad Jacquesa Lacana, urodio je nakon nekoliko znanstvenih članaka i knjige *Lacan: ustrajnost dijalektike* (Biblioteka Filozofska istraživanja, Zagreb 2005) novim naslovom u njezinu opusu. Ovo je djelo zamišljeno kao opći "pregled freudovske i lakanovske psihoanalitičke paradigme" u kojem se ujedno otkrivaju ključne poveznice dvojice velikana psihoanalize kao i mjesta njihova razilaženja. Iznalaženje paralela između ove dvojice psihoanalitičara tema je mnogih analiza i radova (Jean-Michel Rabaté, Sherry Turkle, Ruth Golan, Samuel Weber, Richard Boothby, Roberto Speziale-Bagliacca...), no ovu knjigu odlikuje preglednost i britkost s kojom se izlažu njihove osnovne teze i otkrića, uz komparativni pristup.

***

Knjiga je zamišljena, prema riječima same autorice, kao uvod u Freudovu i Lacanovu misao te je sukladno tome podijeljena u dva dijela. Prvi je od njih posvećen pregledu Freudovih temeljnih psihoanalitičkih ideja, pri čemu Željka Matijašević polazi već od ideja i spoznaja koje su nadahnule njegov rad. Pažnju nakratko pridaje Freudovom dvadesetogodišnjem bavljenju neurologijom i anatomijom, privremenoj fascinaciji hipnozom (te se metode kasnije odriče u korist slobodne asocijacije

pacijenta) te tzv. kokainskoj epizodi. Bavi se zatim zaokretom od neurofiziologije k psihopatologiji i začetkom psihoanalitičke teorije u temeljnom Freudovom djelu *Tumačenje snova*.

Sljedeće je poglavlje posvećeno razmatranju njegove teorije seksualnosti te s tim u svezi teoriji zavođenja, Edipovu kompleksu, libidu te sublimaciji kao preusmjeravanju seksualnog nagona. Freud svoju teoriju zavođenja, koja je bila njegov "prvi pokušaj teorijskog promišljanja razvoja ljudske seksualnosti", s vremenom napušta i pronalazi u mitu o Edipu svoje novo temeljno načelo tumačenja istog. Ono što je odijelilo Freudova od dotadašnjih shvaćanja seksualnosti jest njegova tvrdnja da je seksualnost prisutna od samog rođenja, a ne puberteta, kao i cjelokupno njegovo tumačenje razvoja seksualnog nagona uz naglašenu preokupaciju Edipovim kompleksom i kompleksom kastracije.

Treće poglavlje zalazi u područje Freudove metapsihologije. Tumače se njegova teorijska promišljanja temeljena na dvadesetpetogodišnjem psihoanalitičkom kliničkom iskustvu, koja uključuju tri gledišta: dinamičko, topičko i ekonomsko. Dinamički aspekt tiče se sukobljavanja psihičkih sila i dvostruke naravi ljudskih nagona (nagon za samoodržavanje i seksualni), ekonomsko gledište definira odnos ugone i neugode, a topičko shvaćanje odnosi se na podjelu psihičkog aparata na podsustave.

Potnijem je posvećena osobita pozornost budući da je upravo ono “dovelo do temeljne psihoanalitičke kategorije – nesvjesnog te kasnije i Onog”. Prva Freudova topika – podjela na nesvjesno, predsvjesno i svjesno – prvi je puta artikulirana u *Tumačenju snova*, knjizi kojoj Željka Matijašević, kao i ostali Freudovi analitičari, pridaje poseban status unutar njegova cjelokupnog opusa. Podjela na Ono, Ja i Nad-Ja oblikuje se u kasnijoj fazi te proizlazi iz spoznaja stečenih istraživanjem melankolije i narcizma, a autorica se usredotočuje ponajviše na opstojnost pojma Ja unutar Freudova sustava misli.

Ta druga topika dovela je do revizije nagonke teorije, tj. uvođenja Erosa i nagona smrti (riječ je o tzv. spekulativnoj fazi Freudova rada). Autorica ovu problematiku iznosi u četvrtom poglavlju knjige, nastojeći putem analize članka *S onu stranu načela ugone* te *Ja i Ono* protumačiti što je dovelo do prevrata. Dotiče se i Freudova bavljenja temom masovne psihologije te se osvrće na njegovo osobito zanimljivo tumačenje kulture. Tragom Freudovih promišljanja o seksualnosti i nesvjesnome formirale su se i dvije linije društvenih teorija, a slijedom toga predočena su neka Reichova, Marcuseova i Frommova promišljanja inspirirana Freudovim djelom.

Peto poglavlje govori o neurozama, psihozama (odnosno, o djelima u kojima Freud opisuje vlastite psihoanalitičke slučajeve) i Freudovom shvaćanju analize. Ukazuje se na bitnu utemeljenost psihoanalitičke teorije u terapijskoj praksi i njihovu nerazdvojnost. Osobit je naglasak stavljen na važnost histerije kao polazišne točke psihoanalize – izučavanje tog poremećaja dovelo je do Freudove definicije nesvjesnog. Kako su očigledni simptomi histerije svojim karakterom “upućivali na labilnost i hirovitost tradicionalno asocirane sa ženskom prirodom”, histerija se oduvijek povezivala sa ženama. No, zasluga je Freuda i Josefa Breuera što histeričnim pacijenticama napokon daju pravo glasa i njihove priče unose u liječničke spise (*Studije o histeriji*, 1895).

U šestom poglavlju autorica propituje područje ženskoga, odnosno, teoriju ženskog razvoja, sažimajući osnovne teze

koje Freud izvodi, a koje su mahom rezultat kasne faze. Žene su i za velikog Freuda bile enigma te je, zbog nepotpunosti svojih spoznaja i neodgovorenih pitanja, dugo oklijevao ostaviti pisani trag o toj temi. Iz tog se razloga naposljetku i ogradio od svog teksta *Ženskost* (središnja tema kojega je seksualni razvoj žena) i mogućih kritika kazavši: “Nedvojbena je nepotpuno i fragmentarno i ne zvuči uvijek prijateljski. Ali ne zaboravite da sam opisivao ženu u smislu u kojem je njezina priroda određena njezinom seksualnom funkcijom.” Krenuvši u ranijoj fazi s idejom paralelizma, tj. simetričnog razvoja spolova, koju kasnije ipak napušta, pretpostavivši da kod djevojčica neke stvari ipak moraju biti drugačije, dolazi do otkrića kompleksa kastracije kao osnovne razlike u razvoju djevojčice i dječaka. Ta prededipska faza znači i otkriće žene kao Drugog, a postala je i glavnom preokupacijom psihoanalitičkog feminizma, navlastito u radovima Melanie Klein i Sarah Kofman. Matijašević naposljetku donosi prikaz feminističkih tumačenja Freuda, od strogih kritičarki psihoanalize koje su ga optuživale za mizoginiju, mušku supremaciju, pa sve “do konačne rehabilitacije Freuda i osvještavanja važnosti psihoanalize u objašnjenju stvaranja ženskog psihoseksualnog identiteta”.

***

U drugom dijelu knjige, koji se bavi djelom francuskog psihoanalitičara Jacquesa Lacana, ponavlja se tematski niz prvoga dijela. Ovdje autorica nastoji pojasniti podrijetlo i osnove lakanovske psihoanalize, uz raščlambu njezine srodnosti i različitosti s freudizmom.

Ustajući protiv degradacije psihoanalize nakon Freuda i lobirajući da je se uzdigne na zasluženi status znanosti, Lacan je započeo projekt revizije psihoanalize koju je sam nazvao “povratak Freudu”. Zamjerajući Freudovim nastavljačima što su zanemarili njegovu kasnu fazu, dvostrukost Erosa i nagon smrti, on ih revitalizira i upravo je nagon smrti ključna točka u njegovu tumačenju Freuda. Za razliku od Freudova ekonomsko-dinamičko-topičkog, Lacanov model psihe odlikuje lingvističko-strukturalistička dimenzija. Lacan po pitanju importiranja simboličkog

poretka mnogo duguje Lévi-Straussu budući da od sredine pedesetih počinje uvoditi temeljna načela strukturalizma u svoju teoriju, a preko njega se zapravo i upoznaje s djelom de Saussurea. Uvodeći pojam simbola u psihoanalitički diskurs te tvrdeći da "strukturalna lingvistika predstavlja najnaprednije nastavljanje Freudove psihoanalize", konstatirao je da je Freud naprosto bio ispred svog vremena te nije imao znanost na koju bi se mogao osloniti.

Lacanova "stadij zrcala", prihvaćanje psihoanalitičke teorije, posvećen je problematici narcizma i pomoću njega će doći do najizvornijeg dijela svoje teorije – teorije psihoanalitičkog subjekta. Lacanovu topiku (Imaginaro, Simboličko i Realno) Željka Matijašević iznosi u usporedbi s Freudovom prvom i drugom podjelom psihe. Nadolaze i druge komparacije, kao i isticanja onih ideja u kojima je vidljiv Lacanov odmak od Freuda. Jedna je od tih značajki činjenica da su kod Freuda ključne uloge imala proučavanja neuroze i hysterije, dok su kod Lacana to mjesto zauzele paranoja i psihoza. Za razliku od Freuda, Lacan se umnogome oslanjao na filozofijske kategorije, ponajprije nadahnut Hegelom. Distinkcija počiva i u činjenici da je Lacan zaobilazio spominjanje vlastite psihoanalitičke prakse u radovima te se radije koristio Freudovim slučajevima.

Autorica također analizira *Ukradeno pismo* koje je služilo da bi dokazalo i pokazalo temeljnu subjektivu određenost označiteljem, iznosi Lacanovo tumačenje i kritiku Freudova Edipova kompleksa te povlači paralele Lacana s prvim naraštajem frankfurtovaca i Maxom Horkheimerom, za koje je simptomatično preklapanje psihoanalize i društvenih teorija. Dotiče se također djela i promišljanja popularnog lakanovca Slavoj Žižeka, odnosno važnosti načina formiranja postedipskog identiteta u njegovu radu. Potom spominje i *Anti-Edipa*, djelo Félix Guattarija, Lacanova učenika, i Gillesa Deleuzea, a osobitu pozornost pridaje Lacanovoj teoriji i etici žudnje.

Posljednje se poglavlje drugog dijela knjige, baš kao i ono u prvom dijelu, bavi pitanjem ženskog – ovog puta u Lacana. Neki su njegovi pogledi kao i nezgrapne

formulacije, poput one "Žena ne postoji", izazvali poprilične kontroverze i burne reakcije feministkinja koje su ga napale zbog falocentrizma. Iznose se razmatranja nekoliko postlakanovskih feministkinja, od Luce Irigaray i njezina naglaska na patrijarhalnosti psihoanalize i žestoke osude Lacana, preko evokacije binarne logike u promišljanjima Héléne Cixous, do Julie Kristeve i propitivanja kategorije roda u djelu Judith Butler. S druge se strane podastiru i rehabilitirajuća razmatranja Juliet Mitchell i Jacqueline Rose koje revidiraju Lacanovo poimanje ženskosti te otklanjaju ideju o njegovu falocentrizmu.

***

Lucidnom analizom Freudova i Lacanova rada, kroz probrani spektar tema, Željka Matijašević nastoji iznijeti poveznice između oca psihoanalize i ključne ličnosti postmoderne psihoanalize te iznaći mjesta njihova razilaženja. Knjiga se doima više uvodom u Freudovo nego u Lacanovo djelo, makar i sâm pojam uvod treba shvatiti uvjetno, jer će knjigu ipak lakše pratiti netko tko ima određeno predznanje o spominjanim temama. Autorica čitatelja vješto vodi putovima uobličavanja i razvoja Freudovih ideja, pojašnjavajući kako je jedna vodila idućoj. Analizirajući Freudov rad putem njegovih članaka pretapa jednu teoriju u drugu, oslanjajući se pritom na spoznaje i zaključke drugih Freudovih analitičara. Iz njezina se teksta iščitava veliki utjecaj koji je Freud imao na mnoge mislioece i psihoanalitičare – kako one koji su se u svom radu nadovezali na njegove spoznaje tako i one koji su osporavali i kritizirali neke njegove zaključke – a posebice na feminističku teoriju. S druge strane, premda razlaže temeljne komponente lakanovske psihoanalize i koncizno ocrtava neke od njezinih odjeka (nadasve u feminističkoj teoriji), zbog primarne namjere povlačenja paralela s Freudom ne dolaze toliko do izražaja neke druge dimenzije Lacanova imena i djela. U svakom slučaju, knjiga je izvrstan izbor za onoga tko želi dobiti britki uvid u psihoanalitičke teorije Freuda i Lacana i njihove odjeke te ujedno bolje razumjeti Lacanov odnos prema Freudovu radu, odnosno, utjecaj Freuda na Lacanovo djelo.

PRLJAVIM SIMBOLIMA DO DRUŠTVENOG (NE)SKLADA

Uz knjigu Mary Douglas, *Čisto i opasno*, prevela: Tatjana Bukovčan Žufika, Algoritam, Zagreb, 2004., 243 str.

Mirela Holy

Mary Douglas, slavna britanska antropologinja koja je najviše utjecala na istraživanja i promišljanja kulturne simbolike, svoj je život završila 16. svibnja 2007. godine u 86. godini života. Iza nje su ostala mnoga iznimno važna djela socijalne i/ili kulturne antropologije među kojima je najdublji trag ostavila knjiga *Čisto i opasno*, antropološka analiza pojmova nečistoće i tabua, prvi put objavljena 1966. godine. Zbog iznimnog utjecaja ove knjige na suvremeno promišljanje simbolike čistog i nečistog, izdavač Algoritam objavio je kvalitetan prijevod ove knjige čak 38 godina nakon prve objave. No, iako staro po godinama, ovo djelo donosi svježije i aktualne ideje.

O jačini utjecaja Mary Douglas na suvremenu britansku antropologiju, ali i šire, svjedoči podatak da gotovo svi studenti antropologije na britanskim sveučilištima barem jednom tijekom studija pišu esej o *Čistom i opasnom*. Za mnoge antropologe ova je knjiga prekretnica u stručnom razvoju jer predmet znanstvena interesa pomiče s arhaičnih ili magijskih obrazaca "primitivnog" ponašanja u suvremenost također bremenitu s ranijim, simboličnim oblicima ponašanja. Stoga ova knjiga otvara nov pogled na suvremenost koja ima obilježja ritualnog, a što je posebice vidljivo u ritualima čistoće.

Utjecaj i radovi

Strukturalna analiza pojmova svetog i profanog, svetog (čistog) i nečistog, usporedba struktura i ideja različitih religija svijeta bila je u samoj žiži interesa Mary Douglas. Douglas je privukla interes javnosti knjigom *The Lele of the Kasai* (1963), a ideje iz ove knjige vidljive su i u knjizi *Purity and Danger*, objavljene 1966. godine. Uslijedile su *Pollution* (1968), *Natural Symbols: Explorations in Cosmology* (1970), zbirka eseja *Implicit Meanings* (1975). S Baronom Isherwoodom objavila je *The World of Goods* 1979. godine, a 1980. knjigu *Evans-Pritchard*, njezino priznanje britanskom antropologu Sir Edwardu Evanu Evansu-Pritchardu. U suradnji s Aaronom Wildavskyjem objavila je *Risk and Culture* iste, 1980. godine, a uslijedili su *In the Active Voice* (1982); *How Institutions Think* (1987); *Missing persons: A critique of the social sciences* iz 1988. godine, koju je napisala zajedno s Stevenom Neyom; *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory* (1992); *Thought styles: Critical essays on good taste* (1996); *Leviticus as Literature* (1999); *In the Wilderness: The Doctrine of Defilement in the Book of Numbers* (2001); *Jacob's Tears: The Priestly Work of Reconciliation* (2004) te *Thinking in Circles* koju je Mary Douglas objavila u posljednjoj godini svoga života.

Simbolika čistog i nečistog

Osim što je simbolika čistoće iznimno važan fenomen, ne samo kultura prošlosti već i suvremene kulture opsjednute opasnošću od “prljavih” bakterija, činjenica jest da se tabui čistog, odnosno nečistog iznimno snažno odražavaju na žene i njihov status u društvu. Žene u razdobljima menstrualnog krvarenja imaju poseban tretman u svim kulturama, bilo da se radi o arhaičnim domorodačkim kulturama, ili pak o modernoj *high tech* urbanoj kulturi. Žene se u mnogim kulturama smatraju nečistijima od muškaraca. Vrijednost ove knjige za žene, posebice za aktivistice jest upravo u raskrinkavanju društvenih mehanizama koji žene stavljaju na dio “prljavijeg” elementa binarne skale. Knjiga razotkriva da higijena koju strastveno provodimo nije samo svakodnevna navika čiji je jedini smisao očuvanje ljudskoga zdravlja već objelodanjuje da su običaji higijene simbolični rituali koji imaju tek površne veze sa znanstveno utemeljenim razlozima.

Struktura knjige

Knjiga *Čisto i opasno* sastoji se od *Uvoda* i deset poglavlja: *Ritualna čistoća; Svjetovno onečišćenje; Levitski zakon o odvratnosti; Magija i čudo; Primitivni svjetovi; Moći i opasnost; Vanjske granice; Unutarnje veze; Sustav u ratu sa samim sobom* te *Rušenje i obnavljanje sustava*.

U poglavlju *Ritualna čistoća* Douglas analizira ljudske predodžbe o nečistom koje se manifestiraju, s jedne strane kao briga o higijeni, a s druge kao poštivanje društvenih pravila te upozorava na duboko ukorijenjene zablude i predrasude kojima su antropolozi i sociolozi dali “znanstveni” legitimitet. To se odnosi na ideje cijelog niza antropologa koji su, iako na različite načine, povukli strogu granicu između arhaičnog ili magijskog mišljenja, religioznog mišljenja i naposljetku modernog ili znanstvenog mišljenja. Svaka od tih faza prema njima predstavlja evoluciju manje složenog i neracionalnog modela mišljenja prema složenijem i racionalnijem modelu. Smatrajući to neprihvatljivom simplifikacijom, autorica zaključuje: “(...) ne možemo očekivati da razumijemo

predodžbe drugih o svetom ili svakodnevnom onečišćenju, dok se nismo suočili s vlastitima” (str. 53).

Drugo poglavlje *Svjetovno onečišćenje* analizira zašto se neke obredne prakse pokušavaju objasniti argumentima medicinskog materijalizma, bez obzira radi li se o “magijskim” praksama ili pak o “modernim” vjerskim obredima. Douglas smatra da iako neki rituali štite od stvarne zaraze, neprihvatljivo je simbolične prakse tumačiti isključivo kroz vizuru praktične medicinske koristi, posebice jer se velika većina takvih praksi ne može opravdavati razlozima medicinskog racionalizma. Upozorava i na to kako je zapadna kultura sklona svoje ritualne prakse tumačiti dijametralno suprotno od ritualnih praksi “primitivnih” kultura, i pritom autorica tvrdi kako su i *naše* i *njihove* prakse simbolične, a ne racionalne, i da se u oba slučaja radi o simboličkim sustavima te zaključuje: “(...) naš odnos prema prljavom je reakcija koja osuđuje bilo koju stvar ili ideju koja bi mogla narušiti ili pobrkati dragocjeni nam red” (str. 63). Nečistoću, prljavštinu kao anomaliju, nešto što postoji izvan sustava, nije moguće razumjeti ukoliko ne razumijemo sustav koji je doživljava kao anomaliju.

Levitski zakonik o odvratnosti najpoznatije je i najcitiranije poglavlje knjige, i u njemu se analizira zašto su pojedine životinje nečiste i predstavljaju tabu u prehrani Izraelaca, zašto postoje tabui u nošenju odjeće od određenih vrsta vlakana itd. Autorica tabue dovodi u vezu s pojmovima svetosti, cjelovitosti i potpunosti, odnosno da “[n]eka radnja, jednom započeta, ne smije ostati nedovršena” (str. 81) te da “[s]vetost zahtijeva i da se različite skupine međusobno ne miješaju” (str. 83).

U četvrtom poglavlju, koje nosi naziv *Magija i čudo*, Douglas propituje uvriježenu podjelu na “primitivne” i moderne kulture, odnosno na podjelu na magijsko i religijsko mišljenje, u okviru čega tvrdi da nam ritual “daje okvir” kojim “ograničavamo naše iskustvo; uključujemo poželjne, a odbacujemo nepoželjne teme” (str. 94). Pritom naglašava da je ritual izuzetno pozitivan jer je kreativan; “magija primitivnog rituala stvara harmonične svjetove u kojima pripadnici uređenih i strogo rangiranih društava igraju

uloge koje su im dodijeljene” te da “upravo ona daje smisao ljudskom postojanju” (str. 105).

U poglavlju *Primitivni svjetovi* Douglas pita “zašto je primitivna kultura ‘sklona’ ritualnom prljanju, a naša nije” te upozorava da “[k]od nas prljanje pripada estetici, higijeni ili bontonu” dok kod “primitivnih” kultura “onečišćenje znači povredu vjerskih zakona” (str. 107-8). Autorica tu razliku tumači potrebom ljudi “primitivnih” kultura da nadvladaju slabosti svoje društvene organizacije koja je u suvremenim kulturama regulirana mnogobrojnim zakonima i propisima. Bez birokratskih obrazaca kojima je bremenita naša svakodnevica pripadnici “primitivnih” kultura “moraju stvoriti društvo i natjerati muškarce i žene da poštuju njegove norme” (str. 127).

Poglavlje *Moći i opasnost* bavi se temom rizika koji Douglas tumači ambivalentno, odnosno kao podjednako destruktivni i kohezivni faktor, i pritom naglašava da obredi prepoznaju potencijal i moć nereda, što ilustrira primjerom s Andamanskih otočja gdje *luđak* nakon lutanja po šumi dobiva okultne moći liječenja, korisne zajednici. Moći koje društvo pridaje pojedincima uvijek su uvjetovane dominantnim obrascima društvene strukture što znači da je “moć u svijetu neizbježno vezana uz društvo”. Prema Douglas “prljanje [je] vrsta opasnosti koja nije česta osim u situacijama u kojima su granice strukturne, kozmičke ili društvene, jasno definirane” (str. 151).

Poglavlje naslovljeno *Vanjske granice* propituje ideju društva kao motivacijske sile za djelovanje pojedinaca. Ideja društva ima oblik s jasno definiranim granicama, a rubna područja društva smatraju se opasnim ili prljavim. Autorica to definira tvrdnjom da je “[s]vaki sustav ideja ranjiv na marginama” (str. 161). Pojam *granica društva* kolidira s pojmom o fizičkim granicama ljudskog tijela te Douglas upozorava na analogije između pojedinih fizioloških funkcija i obrednih ponašanja, i pritom utvrđuje: “u (tom) vrlo općenitom smislu, primitivnu kulturu možemo smatrati autoplastičnom. (...) Obredi utječu na politička tijela uz pomoć fizičkog tijeka kao simboličnog posrednika” (str. 169).

Osmo poglavlje *Unutarnje veze* raspravlja o podudaranju pravila o nečistom i moralnih pravila. Činjenica je da se te dvije skupine pravila uvijek ne podudaraju, odnosno da postoje pravila o čistoći koja se više ili manje, ili gotovo uopće ne podudaraju s moralnim kodeksom. Ova grupa pravila posebno su povezana sa seksualnim moralom i seksualnom nečistoćom.

Sustav u ratu sa samim sobom naziv je predzadnjeg poglavlja knjige koje razmatra autodestruktivne elemente sustava koji su posebno vidljivi u području seksualnih tabua. Seksualni tabui direktno su povezani uz društvene metamorfoze, a “[ž]elja da se stvori novo društvo, slobodno, nesputano, lišeno prisile i proturječnosti, nedvojbeno je nametala potrebu da se stvori novi skup pozitivnih vrijednosti”.

Posljednje poglavlje *Rušenje i obnavljanje sustava* razmatra može li postojati narod koji pojam svetosti zamjenjuje s pojmom nečistoće i zaključuje da koliko god ta ideja izgledala zavodljivom nipošto ne znači da je ono što društvo smatra svetim zapravo nečisto. Izjednačavanje ta dva pojma za Douglas je besmislica. Simbole prljavštine autorica smatra neophodnim za dovođenje čovjeka u sklad s ostatkom živog svijeta, neophodnim za normalno funkcioniranje društvenih mehanizama, kako u tzv. “primitivnim” kulturama tako i u modernom društvu. Potrebu za prljavim simbolima Douglas pitoreskno ilustrira primjerom slikanja portreta: “U slikanju tako tamnih tema, simboli prljavštine nužni su koliko i upotreba crnog u bilo kakvom portretu. Stoga trulež nalazimo sačuvanu kao vrijednost u svetim mjestima i vremenima” (str. 224).

Završna riječ

Mary Douglas pita zašto su ljudi u različitim kulturama opsjednuti pojmovima *čistog* i *nečistog*, koliko je suvremeno promišljanje čistoće ukorijenjeno u starim tabuima i kulturnim prežicima te zbog čega se kultura toliko fokusira na razgraničenje onoga što je *čisto*, od onoga što je *nečisto* i na koji način. Fascinira je povezanost pojma *čistoće* i *svetog* koja je podjednako prisutna i u “primitivnim” i u modernim kulturama. Douglas u ovoj

knjizi dokazuje da je opsjednutost čistoćom, na ovaj ili onaj način, iznimno važna tema svih kultura te zaključuje da ljudi stvaraju značenja u cilju održavanja društva. U suprotnom, bez postojanja značenja elemenata prisile svakom društvu prijeti opasnost od urušavanja i nereda.

Ova strepnja društva od kaosa, nereda i prljavštine te razvijanje tvrdokornih regulatornih mehanizama koji omogućavaju održanje određenog društvenog sustava posebno je vidljiva iz mehanizama kojima patrijarhalno društvo u kojem, nažalost, živimo regulira položaj žene u društvu. Naime, iako su žene, gledajući u perspektivi zapadne kulture, kroz vrijeme, a posebice u posljednjih stotinjak godina, konstantno poboljšavale svoj položaj u društvu, činjenica jest da ni danas, u društvu razgoljenom od mnogih starih predrasuda i tabua i zakonima usprkos, žene nemaju jednaki položaj i status u društvu, a činjenica jest da i još uvijek uživaju, radikalno govoreći, svojevrsni granični “ljudski” status. Jer, termin *čovjek* koji se koristi kao oznaka za *pripadnika ljudskog roda*, bez obzira kojega spola, rase, klase, vjere, ideologije, nacije itd., još uvijek asocira na muškog pripadnika vrste. Marginalni ili rubni društveni status žene u suvremenoj civilizaciji vidljiv je iz mnogih pokazatelja, ne samo u materijalnoj svakodnevicu (politički utjecaj, pristup moći, financijska snaga, visina plaće, društveni značaj) već i kroz mnoštvo simboličnih gesti koje pokazuju tvrdokornost i žilavost patrijarhata koji neprestano razvija nove mehanizme kontrole. Tako smo u posljednjih nekoliko desetljeća svjedokinje postojanja nekog novog “umiljatog” i “zabavnog” patrijarhata koji važna društvena pitanja i probleme pretvara u “bezazlenu”, pomalo “nestašnu”, ali ipak “nezlonamjernu” šalu. I koliko god feminizam bio subverzivan te stalno ukazivao na anomalije etike patrijarhalnog modela, ovaj se uvijek “dočeka na noge” te “opasne” ideje i zahtjeve pretvara u smiješne i opscene fenomene. Pa tako feministkinje postaju društveno neprihvatljive debele, glasne, dlakave *lezbače*, a uspješne žene neprirodne kreature, tzv. “žene s *mudima*”. Tijelo patrijarhalnog društva na svaki mogući način štiti opstojnost svojih čvrsto iscrtanih granica, a sadržaj tog tijela ostaje isti, iako se odjeća na njemu s vremenom mijenja. No, i danas, početkom 21. stoljeća, srž

problema ostaje ista: na polu čistog, svetog, duhovnog, svijetlog i poželjnog i dalje stoji muškarac, a na polu društveno nečistog, svjetovnog, tamnog, sve u svemu – neprihvatljivog, i dalje se nalaze žene... Čak i takav oblik rodnog etiketiranja ne bi bio neprihvatljiv kada bi obje polovice binarnog pola imale jednako društveno poštovanje i prihvaćanje. No, sve dok se ženska “prljavština” bude tretirala kao nešto što je prijetnja društvu i anomalija, znat ćemo, svim “ravnopravnim” zakonima i simpatičnim šalama usprkos, da zidovi patrijarhata još uvijek omeđuju tijelo društva u kojemu živimo.

O NEVIDLJIVOSTI MIROVNOG DJELOVANJA ŽENA U SLUŽBENOJ POVIJESTI

Uz knjigu Floriane Lipparini, *Per altre vie/ Drugim putovima: Cordova, Bruxelles, Rijeka, Sarajevo – donne fra guerre e nazionalismi*, dvojezično hrvatsko-talijansko izdanje, prevela: Mirna Popadić, Shura publications, Opatija, 2005., 112 str.

Darija Žilić

Floriana Lipparini novinarka je iz Milana. Radila je za brojne časopise, a sada je odgovorna urednica dvotjednika *Job in Tourism*. Zajedno je s prijateljicama osnovala grupu Žene za mir u Milanu iz koje je kasnije nastao projekt *Ženske mirovne radionice* u Rijeci. Sudjelovala je i u osnivanju organizacije Rod i politika, a članica je i organizacije Rosa Luxemburg iz Firenze. Knjiga *Drugim putovima* zapravo je bilježenje sjećanja na vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji, ali i kritičko propitivanje nacionalizma, problema trgovine ljudima, imigracije. Lipparini smatra kako je nacionalizam najorginalniji konstrukt patrijarhalnog univerzalnog poretka koji je zasnovan upravo na isključenju žena. Naime, organizacija Žene za mir osnovana je u vrijeme Zaljevskog rata, a intencija je bila suprotstavljanje ratovima, patrijarhatu, zalaganje za mirovnu kulturu, kulturu nenasilja. Ta je organizacija započela suradnju s već poznatim Ženama u crnom. Obje organizacije imale su namjeru utjecati na talijansku vladu da prihvati izbjeglice i prigovarače savjesti. Tako 1992. zajedno sudjeluju u antiratnim demonstracijama u Novom Sadu. U ovoj knjizi nalazimo dokumente i sjećanja na djelovanje tih ženskih grupa. Posebno važan projekt je bio vezan uz *Ženske mirovne radionice* u Rijeci. Naime, taj je projekt bio namijenjen ženama izbjeglicama koje su u Hrvatskoj bile bez ikakvih prava, podijeljene na humanitarne organizacije po religioznoj pripadnosti. Intencija tih radionica bila je da

im pomogne, da ih poveže i ponudi im razne oblike zaštite. Na tim radionicama žene su se upoznavale i dijelile sjećanja i svoje priče. Nalazimo i prikaz djelovanja grupe Žene za mir iz Milana kojoj je osnivačica bila i Floriana Lipparini. To je udruženje nastalo u vrijeme Zaljevskog rata kada su se žene suprotstavile “simboličkom patrijarhalnom poretku”. Tada su organizirale protestne skupove, a za vrijeme rata na prostoru bivše Jugoslavije uspostavljaju kontakt sa Ženama u crnom koje su tada djelovale u okviru Centra za antiratnu akciju u Beogradu. Zatim su započele i suradnju sa ženama u Rijeci, što predstavlja začetak Ženske mirovne inicijative i SOS telefona za izbjeglice. Posebno je pak vrijedno zabilježiti djelovanje Žena u crnom, a treba istaknuti kako je izvorna ideja potekla od izraelskih žena koje su se protivile vojnoj okupaciji Palestine. Lipparini se tada upoznaje sa ženama iz Bosne, njihovom kulturom, načinom života, ritualima koje ne zaboravljaju niti kada su daleko od svoga doma, te bilježi njihove priče koje pokazuju kako je nemoguće podijeliti ljude po nacionalnosti jer svatko u sebi već sadrži neke druge nacije. Lipparini stoga donosi priče tih žena, koje su posve obespravljene, koje pokušavaju rekonstruirati vlastiti život. No, autorica nipošto ne zaboravlja niti priču iz vlastitoga grada, naizgled idiličnog Milana u kojemu također postoje granice – iz centra su protjerani oni koji su sirotinja, a stvaraju se nove kaste koje sada žive u

središtu grada. Knjiga Floriane Lipparini važna je i zato jer je pokazala kako su se u ratnim okolnostima snalazile žene, i to one koje nisu imale posebna znanja iz politike, teorijska znanja kao feministice, ali su se, radeći u grupama, osnažile i pomogle sebi i drugim ženama, obespravljenim izbjeglicama da se snađu u ludilu ratnog vihora.

No, u ovoj knjizi autorica propituje i još neke probleme suvremenoga svijeta. Iznimno je snažan esej o imigraciji žena iz zemalja Magreba. Pričom o nesretnoj sudbini Semire Adami ilustrirana je sudbina žena iz Trećeg svijeta koje dolaze u zapadnu Europu i suočavaju se s nepoželjnošću. Semira Ademi došla je u Belgiju, bila je smještena ondje u Centar za strance, trudila se dobiti vizu, ali je nekoliko puta deportirana. Nažalost, pri jednoj deportaciji, Semira pogiba. Lipparini zaključuje kako je politika belgijske vlade politika deportacije jer svaki tražitelj azila smatran je prije svega kao potencijalni prevarant. Floriana Lipparini, propitujući ratna stradanja, dolazi i do propitivanja temelja zapadne civilizacije. Ona razlog nasilju nalazi, poput ekofeministica, u povijesnom negiranju ženske simbolike i kozmičkog lika mediteranske Velike Boginje. Riječ je o, kako ističe, društvima u kojima nije bilo hijerarhije, u kojima je vrijeme bilo ciklično, a pritom piše i o simboličkim društvima kao što i bilježi proces uzurpacije tog simboličkog svijeta Boginje. No, smatram kako bi ova tema trebala biti podrobnije objašnjena, potkrijepljena drugim istraživanjima. Ipak, važno je istaknuti i njene ideje o tome kako izaći iz tog spleta moći i nasilja – npr. potrebu za formuliranjem nove antropologije koja uvažava jednakost oba spola u podjeli uloga i odgovornosti, te reviziju temelja teološke discipline. Patrijarhat predstavlja izvor i rodne i svake druge nejednakosti, pravilno zaključuje Floriana Lipparini. Na kraju, ova knjiga i jest aktivistička, ona želi istaknuti usmjerenost na mir, obuzdavanje heroizma, iskorjenjivanje nasilja. Važna je jer se može smatrati dijelom projekta vezanog uz žensko sjećanje na aktivizam u ratnim uvjetima. Naime, službena povijest često zaboravlja priče vezane uz mirovno djelovanje, posebno mirovno djelovanje žena.

MEĐUTNOST ELEONORE DUSE

Uz knjigu Mirelle Schino, *Teatar Eleonore Duse*, prevela: Morana Čale, Biblioteka Mansioni Hrvatskog centra ITI, Zagreb, 2007., 415 str.

Višnja Rogošić

Kazališni život talijanske glumice Eleonore Duse, umjetnički značajan i pomalo enigmatskog ozračja, zahvalan je materijal za obradu velikog aspektualnog raspona na čijem se jednom polu nudi povijesno-teorijska analiza, a na drugom biografsko literariziranje. U nagrađenoj monografskoj studiji Mirella Schino, profesorica predstavljačkih umjetnosti na akvilejskom sveučilištu, kao rezultat desetogodišnjeg proučavanja odabrala je sretni presjek mogućih pristupa temi, raspredajući pred čitateljem jedan suptilni teatralni “ples” s umjetnošću, publikom, suradnicima i kritičarima. Sinkronijski uvid u pojavu Eleonore Duse na prijelazu 19. i 20. stoljeća “između velikog glumca i režije” od čitave se te sintagme najviše bavi glumičnim međutnim položajem, javljanjem potom povlačenjem, balansiranjem otpora i ljubavi spram teatra, a oblikuje se u literaturu rijetkog i zanimljivog koncepta. Odustajući eksplicitno od predstave kao “mjerne jedinice” umjetničke važnosti, Schino se upustila u ravnopravno povezivanje glumačkog i naizgled sekundarnih područja Dusine izvedbe poput pisanja pisama, obiteljskih odnosa te komunikacije s mladim naraštajem kazališnih kritičara. Umnažanje površina koje reflektiraju umjetničin rad omogućilo je sagledavanje i onih njegovih potpuno neosvijetljenih površina. Još dalje, komparativnim predočavanjem različitosti Duse od vlastitoga kazališnoga okružja izložena je pojava “čije će *ne*, korak po korak, uspostaviti temelje afirmacije”.

Već se poglavljem koje otvara studiju i progovara glasom same Duse, a posvećeno je njenom intenzivnom cjeloživotnom pisanju pisama, otkriva kompleksnost slike koja iza “žrtve godina, zdravlja, svojih ljubavi” skriva “vrlo upornu, vrlo izdržljivu ženu, sposobnu da stvara i upravlja”. Dusina pisma otisak su osobnosti: gotovo nametljiva u svojoj brojnosti i prisutnosti, neuhvatljiva su u sadržaju; dramatična i odlučna u nastupu, ono važno skrivaju u naznakama; pletu se oko kazališta, ali fragmentarno i nefokusirano, o njemu gotovo da šute. Jednako aluzivna, nepredvidljiva i prikriveno manipulativna Duse se otkriva u izgradnji konteksta svojih nastupa. Sastavljanje repertoarakanconijera, balans nastupa i odsutnosti s talijanske ili neke inozemne scene, okruživanje snažnim glumcima o koje se opire njena izvedba dio su “drame izvođenja i gledanja” koju piše glumica. Leitmotiv predstavljaju glumačka vještina upečatljive prisutnosti na sceni i u trenucima nedjelovanja, snažni tjelesni, čak erotični nastup te pokretačka snaga koja je anticipirala redateljsko djelovanje.

Tek pošto je ustanovila prepoznatljive crte glumičine osobnosti autorica studije pružit će joj detaljno izložen umjetnički kontekst Duse kao nositeljice vala kazališnih promjena među modernim glumcima. Članica je glumačke trijade Zocconi – Duse – Novelli, koja je povezala “visoki” i “niski” stil te naspram konvencionalizirane tjelesnosti

svojih prethodnika ponudila “vulgarniju” prirodnost na pozornici. Schino pri tome ne zaboravlja ocrtati krizne društvene okolnosti niti privatne aspekte strmog glumačkog uspjeha – odnos sa suprugom i posebno velikom glumačkom prethodnicom Adelaidom Ristori. Naizgled reprezentativni primjer talentirane glumačke kćeri odgojene unutar kazališnog zanata, Duse početkom 80-ih 19. stoljeća u nekoliko godina postiže visoki status u Rossijevoj glumačkoj družini, popularnost i obiteljski život. Umjesto iskorištavanja organizacijskog talenta supruga Tebalda Checchija i utvrđivanja temelja, tijekom uspješne turneje odbacuje postignuto, odlučujući se za rizično osnivanje vlastite Dramske družine grada Rima koju uspješno vodi do pred kraj 90-ih godina. Spremnost na umjetnički i osobni rizik, priklanjanje promjenama u svim oblicima te odbijanje konformizma podcrtavaju svaki govor o Eleonori Duse: repertoarom podržava teško prihvaćene autore, izvedbenom estetikom priklanja se nositeljima kazališnih inovacija s početka stoljeća poput Stanislavskog, Mejerholjda i Craiga. Isto se nadaje kao idealan temelj vezi s Gabrieleom d’Annunzijem koju će Mirella Schino opisati kao “veliku ljubav s najdrskijim pjesnikom kazališta”. Priklonivši se tek nekim fragmentima tog odnosa, predočit će ga odrazom umjetnice u književnom djelu, te kroz njihovu zamišljenu i konkretiziranu izvedbenu suradnju. Takozvano danuncijevsko razdoblje od 1896. do 1904. u kazališnom se smislu odvija kao zajednički i neuspješni pokušaj reforme postojećega i stvaranja novog poetskog teatra. Kompleksna i zasićena nova talijanska tragedija kako je zamišlja d’Annunzio na sceni zamara publiku, ne ispunjava očekivanja, no prije svega pokazuje se nekompatibilna kazališnome svijetu Eleonore Duse kojoj je, primijetit će Schino, previše bliska te joj “kvari tajnu”. Završetak suradnje slijedi i razlaz koji će Duse dramatično opisati: “Progutala sam svoju ljubav, zalogaj po zalogaj, kao što bi kuja progutala svoju djecu.”

Sljedeća poglavlja studije kronološki prate okolnosti u desetljeću tijekom kojega se Duse povukla sa scene, snimila svoj jedini i neuspješni film *Cenere* (Pepeo) 1916. te dugo i pomno planirala povratak kazalištu. Promijenjen društveno-kulturni kontekst uključuje stalnu borbu pojedinačnih

glumačkih družina s političkim pokušajima stvaranja nacionalnog teatra te pojačanu ekonomsku nesigurnost upravo u vrijeme njenog glumačkog oživljavanja. Već ocrtana slika “božanske glumice” posebno će se utvrditi predočavanjem dugotrajne korespondencije kroz koju Duse odmjerava jednu od više suradničkih ponuda, onu talijanskog glumačkog prvaka i vođe vlastite družine Ermeteja Zacconija. S istim se umjetnikom vraća kazalištu, iako će i taj “posljednji savez” uskoro napustiti kako bi još kratko do smrti nastupala s malom samostalnom družinom u inozemstvu. Zaključne stranice opisuju recepciju povratka u očima nove kritičarske generacije. Mirella Schino predočit će tri različite ocjene zadnjih nastupa Duse: Alfredu Sartoliju izmaknut će važnost njene pojave, Piero Gobetti izjednačit će je s kazališnim vrhuncima, dok će Silvio d’Amico, korigirajući vlastito mišljenje, nastojati oblikovati normativni pogled na veliku umjetnicu.

U nastojanju da dokine nerazumljivost ili pogrešno čitanje ovoga važnog glumačkoga stvaralaštva, Mirella Schino oblikovala je svijet glumice kroz najupečatljivije periode, odnose, odluke, kreacije – ne kronološki, nego problemski. Izbjegavši pristranost, reducirala je vlastiti govor stalnim umetanjem pisanih dokumenata drugih autora te zadržala uvjerljivost knjige čiji naslov “treba čitati kao da glasi Zemlja Eleonore Duse”. Bogatstva te zemlje, *geografska* preciznost istraživača, rijetkost monografske teatrološke literature prevedene na hrvatski jezik govore u prilog čitateljskom posezanju za ovim naslovom.

UPUTE SURADNICAMA/SURADNICIMA

Prethodno neobjavljeni rukopisi dostavljaju se redakciji *Treće* u elektronskom formatu (na disketi, CD-u ili putem elektronske pošte) u Microsoft Wordu (.doc). Tekstovi ne smiju obasizati više od 25 stranica, a prikazi 5 stranica. Rukopis znanstvenog rada mora sadržavati sažetak do 100 riječi i popis ključnih riječi. Poželjno je da sažetak bude priložen i na stranom jeziku (engleski, francuski, njemački) od 300 do 500 riječi. Sve rukopise prvo čitaju urednici/urednica broja, koji/koja odlučuje o tome hoće li ih proslijediti dalje, dvama vanjskim recenzentima.

Tekstove treba pisati s dvostrukim proredom i širokim marginama (lijeva margina 4 cm). Tablice i ostale ilustrativne materijale treba predati u zasebnim dokumentima s obaveznom naznakom gdje se nalaze u rukopisu. Sve termine i nazive na stranim jezicima treba pisati kurzivom. Bilješke u tekstu označiti arapskim brojkama i navesti na dnu stranice. Navedenu literaturu u tekstu i bilješkama navesti u skraćenome obliku, npr. (Rich 2002:49). Dakle, navode se autor, godina izdanja i broj stranice koja se referira.

Raspored elemenata u tekstu: 1. Naslov teksta; 2. Ime, prezime, institucija i adresa; 3. Sažetak do 100 riječi na jeziku na kojem je tekst pisan; 4. Posveta ili epigraf; 5. Tekst članka; 6. Popis literature; 7. Sažetak na stranom jeziku (300-500 riječi).

Popis navedene literature urediti abecednim redom prema prezimenima autora i kronološki za svakog autora (a ukoliko su istih godišta, naznačuju se abecednim redom, npr. 2006a, 2006b). Popis navedene literature treba urediti prema ovom modelu:

a) za knjige

Russo, Mary. 1993. *The female grotesque: risk, excess and modernity*. New York i London: Routledge.

b) za članke u časopisu

Prica, Ines. 1991. "Granice običaja". *Narodna umjetnost* 28, Zagreb, str. 243-267.

c) za tekstove iz zbornika

Jurić, Hrvoje. 2000. "Princip očuvanja života". U: *Izazovi bioetike*. Ur. Ante Čović. Pergamena, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 141-148.

Lijepo molimo suradnice i suradnike da se pridržavaju uputa, u protivnom će radovi biti vraćeni na doradu. Uredništvo nije dužno vraćati zaprimljene tekstove.

Rukopise slati na adresu: Centar za ženske studije
Berislavićeva 12
10 000 Zagreb
e-mail: zenstud@zamir.net

Treća

Časopis Centra za ženske studije Zagreb

br. 2/vol. IX, 2007.

ISSN: 1331-7237

Izdavač/Publisher

Centar za ženske studije / Centre for Women's Studies

Adresa uredništva / Address

Berislavićeva 12, 10000 Zagreb, Hrvatska

Tel./Fax: +385 1 48 72 406

E-mail: zenstud@zamir.net

Glavna urednica / Editor in Chief

Nataša Govedić

Uredništvo / Editorial Board

Renata Jambrešić Kirin, Jo Kempen, Suzana Marjanić, Sandra Prlenda

Dizajn / Design

Bachrach/Krištofić

Prijelom / Layout

Susan Jakopec

Lektura / Language editing

Patricia Lucija Tomasović

Naklada / Circulation

300

Tisak / Printed by

Gipa d.o.o., Magazinska 11, Zagreb

Tiskanje ovog broja financijski su omogućili:

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba

Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva (institucionalna potpora)

"Tiskanje ove publikacije omogućeno je na temelju financijske potpore Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva u skladu s Ugovorom broj 421-02/06-PP-6/13. Mišljenja izražena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i ne izražavaju nužno stajalište Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva. Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, Kušlanova 27, <http://zaklada.civilnodrustvo.hr>"